

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

*III RESPUBLİKA ELMİ
KONFRANSININ MATERIALLARI*

NAXÇIVAN-2023

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

***“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN AKTUAL
PROBLEMLƏRİ”***

*MÖVZUSUNDA III RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSI*

NAXÇIVAN-2023

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 30 oktyabr 2023-cü il tarixli
03 sayılı qərarı ilə nəşr edilib.*

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Elbrus İsayev, *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent – sədr*

Üzvlər:

Sədaqət Həsənova – *filologiya elmləri doktoru, professor*

Əsgər Qədimov– *filologiya elmləri doktoru, professor*

Arif Ağalarov– *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Elburus Vəliyev– *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Qənirə Əsgərova– *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BURAXILIŞA MƏSUL:

ƏLİ HƏŞİMOV

*Naxçıvan Dövlət Universiteti nəşriyyatının direktoru, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Çağdaş Azərbaycan dilinin aktual problemləri”

*Mövzusunda III Respublika elmi konfransının materialları, Naxçıvan, NDU nəşriyyatı, 2023,
səh.142*

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN ELMİ İRSİNDƏ YAZIÇI VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dili tarixinin qədimliyi və əhatə dairəsinin genişliyi ilə xüsusi mövqeyə malikdir. Xalqımız ikinci dəfə dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra dilimizin əhatə dairəsi daha da genişlənmiş, gerçək dövlət dili statusuna qovuşmuş, bu dilə dövlət qayğısı genişlənmiş, bir sözlə, yeni inkişaf dövrünə daxil olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi *“İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır”* (2, s.15). Onun inkişafında müxtəlif tarixi mərhələlərdə və çağdaş dövrümüzdə söz sənətkarlarının xidməti ilə yanaşı, dilçi alimlərin də böyük rolu vardır. Beləki, dilimizin nəzəri baxımdan və bir sıra istiqamətlərdə araşdırılması cəhətindən mütəxəssislərin əməyi dəyərləndirilməyə layiqdir. Məlumdur ki, XX yüzillikdə Azərbaycanda dilçilik elmi üzrə ilk geniş miqyaslı fəaliyyət Bəkir Çobanzadənin adı ilə bağlıdır. Onun elmi məktəbində Ə.Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, M.Şirəliyev kimi dilçilər yetişmişlər. Bu elm adamlarının əməyi nəticəsində isə Azərbaycanda 1940-cı illərdən sonra Səlim Cəfərov, Fərhad Zeynalov, Musa Adilov, Ağamusa Axundov, Hadi Mirzəzadə, Ələvsət Abdullayev, Vaqif Aslanov, Adil Babayev kimi dilçilərin təmsil olduğu alimlər ordusu yetişmiş, onlar Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf və zənginləşməsinə müxtəlif yönərdən xidmət göstərmişlər. Professor Yusif Seyidov (1929-2013) dilçiliyin sözügedən dövrünə aid olan elm xadimidir. O, Azərbaycan dilçiliyi elmi sahələrinin çoxunda qələmini sınımış və uğur qazanmış alimlərdəndir. Onun elmi yaradıcılığı dilçiliyin müxtəlif problemlərinin həllini verən fikir və mülahizələrlə zəngindir. Dilçiliyin elə bir ciddi problemi olmamışdır ki, elmi fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq, elmin dərinliklərinə nüfuz edən alimin diqqətindən kənarda qalsın. Bu mənada, onun bütün yaradıcılığı səciyyəvidir.

Y.Seyidov iki yüzdən çox elmi əsərin, o cümlədən 30-dan çox monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifidir. Onun yaradıcılığında bədii əsərlərin təhlili, mətbuat, qrammatika problemləri, tədris vəsaitləri, dərsliklər, elm adamları haqqında resenziyalar özünə xas yer tutur. O, görkəmli azərbaycanşünas türkoloqlardan biridir. Y.Seyidovun elmi yaradıcılığının əsas istiqamətləri dilçiliyimizin üç sahəsini əhatə edir:

1. **Qrammatika məsələləri;**
2. **Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri;**
3. **Yazıçı və dil məsələləri** (1, s.270).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu görkəmli alim Azərbaycan qrammatikasında ilk dəfə feilin təsriflənməyən formalarının elmi mahiyyətini izah etmiş, o zamana qədər budaq cümlələrlə eyniləşdirilən tərkiblərin qrammatik mövqeyinə aydınlıq gətirmişdir. Azərbaycan qrammatikasında sintaktik əlaqələrin geniş və hərtərəfli tədqiqini də Y.Seyidov həyata keçirmişdir. Çoxcəhətli elmi fəaliyyətə malik olan prof. Yusif Seyidovun yaradıcılığını iki dövrə ayırmaq mümkündür:

1. **1980-ci illərə qədərki dövr;**
2. **1980-ci illərdən sonrakı dövr.**

Məlumdur ki, ədəbi dilimizin inkişafında söz ustalarının, şair və yazıçıların böyük əməyi olmuşdur. Amma yazıçı və dil problemi rus dilçiliyində geniş şəkildə tədqiq olunduğu halda, bizdə bu məsələ XX əsrin 70-ci illərinədək öz həllini tapmamışdı. Əslində, Azərbaycan dilçiliyində ədəbi simaların dilə münasibətini üzə çıxaran tədqiqatların aparılması zəruridir ki, bu prosesdə əməyi olanlar bir tərəfdən söz ustalarının özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsində, digər tərəfdən isə onların ədəbi dilimizdəki xidmətinin aydınlaşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Belə alimlərdən biri də sadəliyi və sadə olduğu qədər dərin zəkası, düşüncə qabiliyyəti, elmi məhsuldarlığı və mükəmməl şəxsiyyəti ilə yaddaşlarda yaşayan tənqidçi, ədəbiyyatşünas, 1965-ci ildən Azərbaycan Yazıçıları Birliyinin üzvü, Azərbaycan Dövlət Mükafatı laureatı, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Yusif Mirəhməd oğlu Seyidovdur. O, Azərbaycan dilçiliyi elminin inkişafında müstəsna xidmətləri olan dilçilərdəndir.

Prof. Yusif Seyidovu digər dilçi alimlərdən fərqləndirən əlamətdar cəhətlərdən biri onun qədim

ədəbi dilimizə dərinlikdən nüfuzu və çağdaş ədəbi prosesi ardıcıl izləməsi olmuşdur. Bu məsələlər onun yaradıcılığının daha çox II dövrünə təsadüf edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, prof. Yusif Seyidov Azərbaycanın yeganə filoloq alimidir ki, yazıçı və dil problemini qədim dövrlərdən XX əsrin sonuna, müstəqillik dövrünə qədər sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. XI-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında dil məsələləri alimin aşağıdakı əsərlərində ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Alim ilk əvvəl “*Kitabi-Dədə Qorqud*”, “*Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında*” (1977), “*Yazıçı və dil*” (1979), “*Nəsimi dili*” (1986) və s. kimi sanballı monoqrafiyalarında XI əsrdən başlayaraq, təxminən min ilə qədər, Azərbaycan yazıçılarının söz və sənət haqqında, dil və onun insan həyatında, cəmiyyətdə rolu, əhəmiyyəti barədə fikirlərini toplayıb sistemə salmış, ədəbi-tarixi ardıcılıqla təsvir və təhlil etmiş, xalqın dilçilik, qismən də ədəbiyyatşünaslıq və estetik görüşlərinin yığcam salnaməsini yaratmışdır.

Böyük dilçi alim prof. Yusif Seyidov Azərbaycan dili tarixinə dair də səmərəli tədqiqatlar aparmışdır: “*Nəsiminin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi abidəsi kimi*”, “*Dastani-Əhmədi-Hərami haqqında bəzi qeydlər*”, “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un dilində sadə cümlə (inkişaf səviyyəsi)”, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarının dilində tərkib və budaq cümlə paralelizmi”, “*Dövrün (XII- XIX əsrlər) şeir dilinə ümumi bir nəzər*”, “*Ədəbi şəxsiyyət və dil*” və s. məqalələri, habelə “*Nəsiminin dili*” monoqrafiyası ciddi və ardıcıl müşahidə və axtarışların, dil tariximiz haqqında dərin və hərtərəfli elmi biliyin məhsuludur.

Qeyd edildiyi kimi, prof. Y.Seyidov Nəsimi sənətini hərtərəfli şəkildə tədqiq etmiş və irihəcmli “*Nəsimi dili*” monoqrafiyasını ortaya qoymuşdur. Bildiyimiz kimi, böyük idealar şairi İmadəddin Nəsimi Azərbaycan şeir dilini irəli aparan, ərəb-fars izafətlərinin qarşısına milli söz birləşmələrini çıxaran qiymətli sənətkar idi. Əsərdə Y.Seyidov Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin Nəsimi ilə başladığını qeyd edir: “*Nəsimi yaradıcılığı ilə başlanan, Nəsiminin işləyib kamilləşdirdiyi, yüksək səviyyəyə qaldırdığı ədəbi-bədii dil özündən sonrakı poeziya dilinə, bununla da, ümumən, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir*”.

Daha sonrakı dövrdə alimin yazıçı və dil probleminə aid daha sanballı əsərləri meydana çıxmışdır: “*Sözün şöhrəti*”, “*Sözün qüdrəti*”, “*Sözün hikməti*”, “*Şairin fikir dünyası*”, “*Şairin dərdi*”, “*Ədəbi tənqid və bədii dil*”, “*Mir Cəlal-100. Ədəbi-bədii dil problemi*”, “*Xalq yazıçısı Elçin*”, “*Bəxtiyar Vahabzadə və dil problemi*”, “*Akademik İsa Həbibbəyli*” kimi monoqrafiyalar bu silsilədən qələmə alınmış qiymətli tədqiqat əsərlərindən bir neçəsidir.

Alimin bu araşdırmalarında ədəbi dil, xüsusilə də bədii dil problemləri əsas yer tutur. Y.Seyidov Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik problemlərini vəhdətdə tədqiq edən alimdir. O, bu haqda belə deyir: “*Mən ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyə vahid filoloji elm sahəsi kimi baxıram. Əlimə qələm alan gündən belə düşünmüşəm və yazılarımda filologiyanın süni şəkildə fərqləndirilən bu iki sahəsinə müvazi olaraq müraciət etmişəm, onların kəsişdiyi nöqtələri görmüşəm, ayrı-ayrılıqda hər iki sahədə tədqiqatlar aparmışam*”. Alimin elmi yaradıcılığı üzərindəki araşdırmalar bu fikri təsdiq edir. Doğrudan da, Y.Seyidovun elmi yaradıcılığında ədəbi şəxsiyyətlərə maraq güclü olmuşdur.

Y.Seyidov söz sənətkarlarının ədəbi dilimizin inkişafındakı rolunu müntəzəm şəkildə izləmiş və bu haqda elmi-nəzəri fikirlərini müxtəlif mövzuda yazdığı əsərlərində əks etdirmişdir. Bu mənada, Xalq şairi Rəsul Rza da alimin qələmindən kənarda qalmamışdır. Onun “*Rəsul Rza*” adlı araşdırmasında şairin dil məsələlərinə tez-tez müraciət etməsindən, dilin qüdrətini yüksək qiymətləndirməsindən, sözün həyatda, insanlar arasında, ədəbiyyatda böyük rolunu görməsindən və s. məsələlərdən bəhs edilir. Y.Seyidov sözlərin döyüşündə ucalan şairin həqiqi sənət nümunələri yaratmaqda dilimizin dərinliyinə bələdliyinin mühüm şərt olmasını göstərərək yazır: “*R.Rza bütün yaradıcılığı boyu bu və ya digər mənada sözdən danışmış, sözə münasibətini bildirmişdir. Bu münasibət isə çox müxtəlif və rəngarəngdir. R.Rzanın fikrincə söz ümumən incədir, gözəldir, mənalıdır, qüvvətlidir; lakin ondan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək olar; onu müsbət qüvvəyə də, mənfi qüvvəyə də çevirmək mümkündür; söz xoş əhvali-ruhiyyəyə də yarada bilər, səadət, xoşbəxtlik gətirər; söz yandırır-yaxar da, öldürər də; insanı həyatdan uzaqlaşdırar, dost-tanışdan aralı salar*”.

Alim hələ “Sözün şöhrəti” əsərində 1940-ci ilə qədərki ədəbi dil məsələsində R.Rza ilə bərabər S.Vurğuna da geniş yer ayırmışdı. Görünür, alim S.Vurğun haqqında bu araşdırmasını kifayət hesab etməmiş, onun haqqında xüsusi bir tədqiqat əsəri yazmaq qərarına gəlmişdir. Bu mənada Y.Seyidovun ədəbi tənqid və bədii dil istiqamətindəki araşdırmalarında Xalq şairi Səməd Vurğun haqqında yazdığı “Şairin dərdi” əsəri diqqəti çəkən tədqiqatlardandır. “Şairin dərdi” (1996) əsərinin əvvəlində Y.Seyidovun S.Vurğun haqqında aşağıdakı cümləsi şairə verilən dəyərdən başqa, həm də araşdırmanın nəticəsi kimi səslənir: “S.Vurğun Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında misilsiz rol oynamışdır” (3,s. 32). Doğrudan da, heca vəznindəki böyük poemaları ilə şair dilimizin axarına, şirinliyinə, məzmunca zənginləşməsinə, poetik dilimizin bədii cəhətdən dolğunlaşmasına xidmət etmişdir. Bundan başqa, onun dram əsərlərini də, bu baxımdan qiymətləndirmək zəruridir. M.Arif bu haqda demişdir: “S.Vurğun, dramları ilə səhnəmizə sadə, aydın və eyni zamanda, böyük emosional qüvvəyə malik bir poeziya gətirmişdir” (3, s.176). Məlumdur ki, dilimizin sözləri bədii qaynağıdır. “Adi sözlər gözlənilməz üslubi rənglərə malik olur. Bədii dilin əsas cəhəti sözün obrazlı mahiyyətini üzə çıxarmaqdır. Bəzən elə məqamlarla qarşılaşırıq ki, sözün ilk dəfə səslənməsi təəssüratı yaranır. Söz tapıntıları obrazlılığı canlandırır. Sözseçmə bacarığı dilin poetikləşməsinə qüvvət verir. Poetik dilin ən böyük keyfiyyəti odur ki, o daim dəyişmə və zənginləşmə prosesində olur. Dilin canlılığı onun bədii keyfiyyətini artıran vasitələrdəndir. Bu mənada, Səməd Vurğun sözlərin bədii ləyaqət və keyfiyyətini artıran söz ustalarındandır” (3, s.143-144). Bu kimi gerçəkliklər Y.Seyidovun da qələmindən yayınmamışdır. Lakin o, bunu təəssüf hissi ilə qeyd etmişdir ki, “Hələ Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı S.Vurğun sənətinin sirlərini açma bilməmişdir” (3, s.32). Bu fikirlə Y.Seyidov mövzu ilə bağlı yeni araşdırmaların zəruriliyini əsaslandırmışdır.

Azərbaycanın zəngin filoloji fikir dünyası ömrü boyu prof. Y.Seyidovu özünə cəlb etmiş, o bu aspektdə bir-birindən maraqlı, elmi dəyəri ilə seçilən əsərlər yazmışdır. Y.Seyidovun əsərlərinin bir məziyyəti vardır ki, bu, onun elmi xaslığını göstərir: o, əsərlərinə məlumat yükü ilə bol olan elə girişlər verir və bəhs etdiyi mövzu ilə onu elə əlaqələndirir ki, alimin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmlərindən başqa, bir çox elmlərlə tanışlığı heyrət doğurur. Bu baxımdan böyük pedaqoq, gözəl hekayələr ustası Mir Cəlal yaradıcılığı, bədii dilimizin inkişafında onun rolu prof. Yusif Seyidovun elmi yaradıcılığında, tədqiqatlarında xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Mir Cəlalin filoloji bilik dairəsi o qədər genişdir ki, o ədəbi axtarışlarında təkcə ədəbiyyatşünas kimi deyil, eyni zamanda dilçi mütəxəssis kimi çıxış edir, ümumən dilin, xüsusən bədii dilin ən incə məqamlarına diqqət yetirir. Bu cəhətdən əsərlərinin hamısı demək olar ki, dil haqqında fikirlərlə zəngindir. Məhz bu məziyyətlərini nəzərə alaraq alim XX əsrin əllinci illərində yazdığı məqalələri ilə kifayətlənməmiş, sonralar Mir Cəlal yaradıcılığına yenidən müraciət etmiş, onun haqqında ayrıca kitab, böyük sənətkarın yaradıcılığında ədəbi-bədii dil problemləri haqqında monoqrafiya nəşr etdirmişdir (4).

Prof. Yusif Seyidov yazıçı və dil problemi ilə bilavasitə bağlı olan elmi-düşüncələrinin də öz əksini tapdığı nəzəri ümumiləşdirici bir əsər qələmə almışdır: “Azərbaycan ədəbi dili tarixinə bir nəzər”. Alimin bu tədqiqat işi Azərbaycan ədəbi dili məsələlərinə aid olan ən sanballı elmi-nəzəri araşdırma kimi diqqəti cəlb edir. Təxminən 160 səhifədən ibarət olan bu tədqiqat işində o, Azərbaycan ədəbi dili tarixi elminin yaranması və inkişafı məsələlərini geniş ümumiləşdirmələr apararaq tədqiq etmişdir. Təsadüfi deyil ki, alim bu elm sahəsinin əsas nümayəndəsi kimi Ə.Dəmirçizadənin tədqiqatlarına xüsusi yer ayırmışdır. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki Azərbaycan ədəbi dili tarixini ilk dövrləşdirənlərdən, onun elmi prinsiplərini işləyib hazırlayanlardan biri prof. Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə kitabında Azərbaycan ədəbi dilinin başlanğıcdan XVIII əsrə qədərki dövrünü geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Ədəbi dilimizin tarixinə həsr olunmuş ilk fundamental əsər təsiri bağışlayan kitabında (1978) o, dövrləşdirmənin meyarını verir və bu əsasda yeni dövrləşdirmə təklif edir. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” dərlik-monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyi tarixində böyük hadisə olsa da, təəssüf ki, bu əsər müəllifin ölümündən sonra işıq üzü görmüşdür. Kitab onun müəllifinin ədəbi dilimizin tarixinə aid uzun illər boyu apardığı səmərəli tədqiqatın mühüm nəticəsi, səmərəli məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Bu əsərlə yanaşı abidə şəxsiyyət, pedaqoji universitetdə hamının öz əsil həqiqi mənası ilə tanıdığı və adlandırdığı professor bundan əlavə də XIX və XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi dilimizin vəziyyəti və onun nümayəndələri

haqqında bir neçə məqalə də qələmə almışdır. Belə ki, o, M.F.Axundzadə haqqında (“M.F.Axundovun pyeslərinin dili”), Qasım bəy Zakir haqqında (“Zakirin dili”), M.Ələkbər Sabir haqqında (“Sabirin satira texnikası”) sanballı məqalələrlə mətbuatda çıxış etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin tarixinin kompleks şəkildə öyrənilməsinin əsas konturlarını, onun öyrənilməsi metodikasını vermiş, ilk dəfə bu sahədə cığır açmışdır. Bunun nəticəsində dilçiliyimizdə Ə.Dəmirçizadənin layiqli davamçıları, ədəbi dil tarixi elminin tədqiqatçıları meydana çıxmışdır. Prof. Yusif Seyidov bu baxımdan çox haqlı olaraq yazır: “Təkcə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” (I hissə) və “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili” adlı əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi dili tarixi və Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası sahəsində tədqiqlərin əsasını qoydu, buna istiqamət verdi və onun davamçıları bu möhkəm özü əsasında araşdırmalar aparmağa davam etdilər. Ə.Dəmirçizadənin “50 söz” kitabı da tarix, ədəbi dil tarixi istiqamətində araşdırmaların tərkib hissəsidir və qiymətli tarixi-dilçilik əsəridir. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dilçilik elmi, xüsusən, Azərbaycan dili tarixinin tədqiqatçıları bu nəhəng alimin tədqiqlərindən daim faydalanacaqlar” (2, s.428). Alim Ə.Dəmirçizadədən sonra bu elm sahəsinin davamçıları T.Hacıyev, M.Cahangirov, H.Mirzəzadə, N.Cəfərov, N.Xudiyev, S.Əlizadə, E.Əlibəyzadə və başqalarının da elmi irsini araşdırmış, həmin araşdırmaların bu elm sahəsinin inkişafı tarixində yerini müəyyənləşdirmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, zəhmətkeş alim “Azərbaycan ədəbi dili tarixinə bir nəzər” adlı tədqiqat əsərində təkcə Ə.Dəmirçizadə yaradıcılığı haqqında deyil, Azərbaycan dili tarixinin yorulmaz tədqiqatçısı prof. H.Mirzəzadənin 1962-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” dərslük-monoqrafiyasını da geniş şəkildə təhlil etmişdir. Bu tədqiqatın sintaksis qismi alimin ölümündən sonra 1968-ci ildə prof. Ələvsət Abdullayevin redaktorluğu ilə nəşr olundu. Onu da qeyd edək ki, prof. T.Hacıyev bu qiymətli əsərləri sonradan bir yerə toplayıb bəzi əlavələr etməklə 1996-cı ildə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adı ilə dərslük olaraq nəşr etdirdi. Yeri gəlmişkən, prof. T.Hacıyevin özü də Azərbaycan ədəbi dili tarixi ilə ciddi şəkildə məşğul olmuş elm xadimlərimizdəndir. Onun ədəbi dilimizin tarixi inkişafını izləyən, araşdıran bir neçə qiymətli kitabı nəşr olunmuşdur. 2000-ci illərdə nəşr olunan 2 cildlik “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” dərslük-monoqrafiyası bu sahəyə aid qiymətli tədqiqat əsərlərindən biridir və prof. Yusif Seyidov alimin elmi əsərlərini geniş şəkildə tədqiq edərək bəzi tənqidi mülahizələrini bildirməkdən də çəkinməmişdir. M.Cahangirov ədəbi dilimizin tarixində, xüsusilə milli dil dövrünü tədqiq etmiş alimlərimizdəndir. Bu sahədə onun “Azərbaycan milli ədəbi diinin təşəkkülü” (1979) və mövzunun davamı olaraq qələmə aldığı “Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları” (1988) adlı monoqrafiyaları diqqəti cəlb edir. M.Cahangirov əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını şifahi ədəbi dilin yazılı variantı kimi geniş təhlil edir. Prof. Y.Seyidovun çox düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, M.Cahangirov abidənin XV-XVI əsrlərdə yaranmasını iddia edənlərə etiraz edərək əsaslı şəkildə bizi inandırır ki, bu abidə ən azından XIII əsrdən əvvəl yazıya alınmışdır. Çünki sonrakı dövrə aid olsa idi, orada əruz vəzninin elementlərinə rast gələrdik (2, s.451). Məhz buna görə bu əsərləri elmimiz üçün qiymətli bir tədqiqat kimi qiymətləndirərək prof. Yusif Seyidov hər iki monoqrafiya haqqında reseenziya yazıb mətbuatda dərc etdirmişdi. Prof. Y.Seyidov adı çəkilən əsərində E.Əlibəyzadə (Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 2 cildə), Kamal Abdulla (Gizli Dədə Qorqud), Nizami Cəfərov (Seçilmiş əsərləri, 5 cildə), Nizami Xudiyev (Azərbaycan ədəbi dili tarixi) və başqalarının tədqiqat əsərlərini də araşdırmış, onların ədəbi dilimizin qədim və zəngin inkişaf tarixinin öyrənilməsində yerini müəyyən etməyə çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Rəcəbli. Azərbaycan dilçiliyi, Bakı: Nurlan, 2007
2. Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, III c. Bakı: 2008
3. Y.Seyidov. “Ey ulu dünya”. Bakı universiteti. Bakı: 2001
4. Y.Seyidov. “Mir Cəlal-100” (ədəbi-bədii dil problemləri). Bakı:2008.

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN BƏDİİ DİLİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ
(İslam Səfərlinin yaradıcılığı əsasında)

Azərbaycan bədii dili qədim zamanlardan üzü bəri müxtəlif inkişaf mərhələlərində çox sayda özəlliklər qazanmış, üslub keyfiyyətləri ilə zənginləşmişdir. Bu prosesdə söz sənətkarlarının böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan, çağdaş dövrümüzün şairlərindən olan İslam Səfərlinin də əməyi vardır.

Dünyada şairlər çoxdur, lakin şeiri, sənəti sevdirlənlərin sayı şairlərin sayı qədər çox deyil. Şeir təkcə qafiyələrdən, axıcılıqdan, söz deməkdən, fikir söyləməkdən ibarət deyil. Adi fikirlər şeiri sevdirmə bilməz. Şeir yalnız poetik dərk, qavrayış yolu keçdikdə anlaşıla bilər. Şeiri dərk edib, dərk etdirənlərdən biri kimi Azərbaycan poeziyasında maraqlı və sevimli bir imza var: İslam Səfərli imzası.

İslam Səfərli Azərbaycan torpağını, Azərbaycan təbiətini və Azərbaycan insanının duyğularını ən ürəyəyatan bir mahnı kimi təqdim edən nəğməkar şairdir. Sözlərinə nəğmələr bəstələnən şairlər də var. Lakin İslam Səfərli çox sayda şeiri nəğmələşən şairdir. Əslində, İslam Səfərlinin şeirləri musiqi bəstələnmədən də gözəl bir nəğmə təsirindədir:

*Bulaqların bir səmtədir axarı,
“Salvartı”nın xoş görünür baxarı,
Biçənəkdən at səyirdib yuxarı,
Yalmanına yata-yata gəlmişəm,
Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm (6, s.70).*

İslam Səfərlinin söz və ifadələr üzərində apardığı poetikləşdirmə əməliyyatı çevikdir. Yuxarıdakı örnəkdə inci kimi düzülüb bir-biri ilə qafiyələn *axarı, baxarı, yuxarı* sözləri, *yata-yata* feili bağlama ilə yönlük halda işlənmiş *Batabat* xüsusi ismi poeziya dilinin təbiətinə uyğun olaraq seçilən sözlərdir. Bu baxımdan, get-gedə nəğməsi gurlaşan misralar diqqəti çəkir:

*“Qonaqqörməz” düşmənidir təkliyin,
Ayaqları xınalıdır kəkliyin.
Göl üstdəki güllüyün, çiçəkliyin,
Xoş ətrinə bata-bata gəlmişəm,
Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm (6, s.71).*

Onomastik vahidlərin əsas funksiyası obyektə işarələndirməkdən ibarət olsa da, bədii dildə onların mənası dərinləşərək poetikləşir və təbiiliyə qüvvətli yönəlməni əsaslandırır. “*Gəlmişəm*” rədifli bu gözəl əsərdə həqiqi pafos, güclü şairlik ehtirası, vətən övladının dərin yurd sevgisi özünü göstərir. Tutumlu deyim və ifadələr nəğmənin ahəngini daha da çoxaldır:

*Dağ cığırılı, hər tərəfim duman, çən,
Boz qayadan cüyür ürkdü qəflətən.
Tüfəngimi sinəm üstə basıb mən –
Arxasınca ata-ata gəlmişəm,
Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm (6, s.71).*

Xalq deyimi məziyyəti coşqun nitqə nüfuz edərək dili daha da təbiiləşdirir, duyumla deyim arasında bağlılıq yaradır. Sözləri sanballı, bədii zövqü yüksək olan İslam Səfərlinin dil faktlarına nüfuz etməsinin fəallığı getdikcə güclənir:

*Mehmanınam on beşdə mən, beşdə mən,
Gətirmişəm “basdırma”nı təştdə mən.
Neçə ocaq tüstülədiyib döşdə mən,
Birini də çata-çata gəlmişəm -*

Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm (6, s.71).

Xüsusi üslub keyfiyyətlərini dəqiq əks etdirmək iqtidarındakı misralar sözə fəal münasibəti genişləndirərək şeirin bədii ləyaqətini yüksəyə qaldırır. Oxucu ana dilimizin təbiətinə uyğunluğun hədsizliyini hiss və dərk edir və İslam Səfərlinin qələmində Naxçıvanın dilbər guşəsi Batabat Azərbaycanın poetik yaddaşına yazılır. Onomastik vahidin bədii anlamı şeirin məzmununda daha tez və dərinlən müəyyənləşir:

*Vüqarlıdır zirvələrin, qaşların,
Üzə gülür qayaların, daşların.
Mən İslamam, öz səsimi quşların,
Nəğməsinə qata-qata gəlmişəm,
Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm (6, s.71).*

Təkcə hər bəndi “Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm” misrası ilə bitən şeiri bəsdir ki, İslam Səfərlinin poetik ehtirası üzə çıxsın və “nəğməkar” epiteti onun şair adına yaraşsın. Əsərdə Salvartı, Biçənək, Qonaqgörməz və tez-tez təkrarlanan Batabat kimi xüsusi adlar – onomastik vahidlər o qədər ustalıqla, incə sənətkarlıqla işlənilib ki, şairin fikir və məqsədinin daşıyıcısına çevrilib. Şair “Masallı”, “Şərur düzləri”, “Qubanın ağ alması”, “Ağ çay”, “Qara çay”, “İstisu”, “Abşeron”, “Bərdə”, “Mərəzə”, “Suraxanı”, “Bilgəh bağları”, “Mingəçevir dənizində”, “Bakıya Kür gəlir”, “Batabat bulağı”, “Badamlı”, “Naxçıvanım”, “Azərbaycanım”, “Bakı bir Bakıdır ki” kimi onlarla şeiri ilə vətənimizin poetik xəritəsini cizmişdir. İslam Səfərli yaradıcılığının onomastikası çox zəngindir. Lakin burada şairin ana vətəni Naxçıvan qırmızı xətlə keçir. “Naxçıvana gəlmişəm” əsərində İslam Səfərli:

*Vurulduqca bu sevimli yurda mən,
Rübabımı kökləmişəm burda mən.
Mənə şeir çələngini bəxş edən,
Yaraşlıqlı bir məkana gəlmişəm (6, s.60)*

deyərək, bu misralarla ilk şairlik ilhamının Naxçıvanla bağlılığını göstərir. Naxçıvan toponimlərinin bədii obraz səviyyəsinə qaldırılmasında İslam Səfərli əvəzsizdir. Məhz buna görə bu sətirlərin müəllifi “Dilimizin İslam Səfərli şirinliyi” adlı əsərində şairi “Naxçıvanın Səməd Vurğunu” adlandırmışdır: “Naxçıvanın Səməd Vurğunu – İslam Səfərli ədəbi aləmdə öz izi ilə yerimək prinsipini seçən sənətkarlardan biridir. Şeirdə sadəliyi böyük məziyyət hesab edən şair Azərbaycanın ilk xalq şairi S.Vurğun kimi ehtiraslı, hərəratlı, alovlu natiq olmuşdur. Onun Naxçıvanla bağlı əsərləri, xüsusilə də “Batabat bulağı”, “Naxçıvanım” kimi şeirləri S.Vurğunun “Azərbaycan” şeiri kimi axıcı, coşqulu və təsirlidir” (4, s.193). Tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycanı tərənnüm edən şeirlərində Səməd Vurğun kimdirsə, Naxçıvanla bağlı əsərlərində İslam Səfərli odur.

İslam Səfərlinin dilində adi sözlərin təkrar olunması ilə lirik duyğuların təqdimi də bir nəğmə təsiri bağışlayır:

*Sinən bir ağ gümüşdü, gümüşdü,
Gözüm hüsnünə düşdü, nə düşdü,
Sahilində işıqlar qızıldı,
Yel dəydi, göy köynəyin sızıldı,
Suların çin-çin oldu, Xəzərim,
Ləpən göyərçin oldu, Xəzərim (6, s.200).*

Bu əsərdə “Xəzər” sözü fərqli semantik yük daşıyır. Xüsusilə də, sözün birinci şəxsin mənsubiyyətini ifadə edərək “Xəzərim” adlanması isti şair münasibətini gerçəkləşdirir. Bu münasibət onomastik vahidi ilkin semantik çalarından bir qədər uzaqlaşdıraraq ona xüsusi pafos ləyaqəti verir. Əsər boyunca bu estetik gözəllik qorunub saxlanır:

Söylə görüm, ay dəniz, ay dəniz,

*Çimibmi göy sinəndə Ay, dəniz?
Ulduzlar xalınmıdır gecələr,
Dalğalar yalınmıdır gecələr?
Saf qoynuna düşübdür güzərim,
Xəzərim, ay Xəzərim, Xəzərim (6, s.200).*

Şeirinin dilində “sızıldı”, “guzər” sözləri diqqətimizi çəkdi. Dilimizdə “sızılmaq” sözü var, məsələn, suyun sızılmağı. Lakin o, İslam Səfərlinin işlətdiyi anlamda deyil. Ana dilinin təbii və milli ruhu çökən bu söz şairin dilində geyim əşyasına aid edilərək qafiyə gözəlliyi əldə edilib. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “**güzər**” (guzar) sözünün fars mənşəli leksik-qrammatik vahid kimi “*yol, keçid, keçmə*” mənaları göstərilmişdir (2, s.316). “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə **güzər** sözü yoxdur, lakin **güzərgah** sözü qeydə alınmışdır (3, s.248). Bu söz “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə hər iki formada (güzərgah; güzərgah) əks olunmuşdur (2, s.317). Bu sözlərin əsasında “güzər” (və ya guzar) sözü dayanır. Bədii örnəklər bu sözün XX yüzilə qədər “guzar” kimi, sonra həm *guzar*, həm də *güzər* kimi işləndiyini göstərir. Abbas Səhhət şeirlərinin birində deyir:

*Qış günü bərk çovğun idi bir səhər,
Cütçü baba yoldan edirdi güzər.*

Aşıq Ələsgərin dilində də həmin sözlə qarşılaşırıq:

*Gedirdim, güzərim düşdü bulağa,
Ovçu bərəsində maralı gördüm.*

Sözün *güzər* variantının ən gözəl üslub məqamı İslam Səfərlinin dilindədir və fikrimizcə, o, “*gəzmək, gəzinti*” mənalarını da ifadə edir. Belə ki, sözə qoşulan “-**gah**” şəkilçisi məkan anlamındadır. Güzərgah “*gəzmək yeri, gəzinti yeri*” deməkdir. Dilimizdə məkan mənası bildirən “*qərargah*”, “*qibləgah*” kimi sözlər də vardır.

*Qayıdıb xoş güzərdən,
Günəş qalxır Xəzərdən.
Sevgilim keçən yerdən
Bütün şəhər yeriyyir.
Bakı, sabahın xeyir! (6, s.130).*

Hansı şair yaşadığı şəhəri, şəhərin timsalında insanları belə səmimiyyət və şirinliklə, xalqımızın etik mənəvi dəyərlərindən birini-görüşmə mədəniyyətini ortaya qoyan belə layiqli nitq yarlığı ilə salamlamışdır? Belə canlı ünsiyyət və sadə söhbət xarakterli faktlarla deyim tərzinin milli ruh və doğmalığı artırılır, yetkin bir sənətkar zövqü ilə dilimizin poetik imkanlarına yeni vüsət qatılır və beləliklə də, dil materialları ilə üslubi davranışın mükəmməlliyi üzə çıxır. Və ya hansı bir ana haqqındakı mahnının sözləri İslam Səfərlidə olduğu kimi təsirli, təəssüfedici və ürəkdağlayandır?

*İsti nəfəsini həmişə yaz bilmişəm,
Olub ki, mən sənə qədrini az bilmişəm,
Əziz ana! (6, s.131).*

Haşiyə olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, şeirin ilk misrası belədir: “*Könlümün nuru, əziz ana*”. Lakin nəğmənin sözləri “*Gözümün nuru, əziz ana*” kimi oxunur. Əziz bir adamı gözün nuru ilə müqayisə etmək klassik və ənənəvi yoldur. Məsələn, S.Ə.Şirvani oğluna müraciətlə deyirdi:

Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid (Cəfər, ey Seyyidin gözünün nuru).

İslam Səfərli bu anlamda daha poetik mövqedə dayanmış, ananı könül nuruna, ürək işığına bənzətmə əsasında yaranmış müraciətinə yeni tərəvətli çalarlar vermişdir. Dil, üslub, intonasiya təqlidçiliyindən uzaq olan şairin sözlər üzərindəki üslub əməliyyatı poetik mətləbi müxtəlif istiqamətlərə yönəldə bilir. İslam Səfərlinin dildən yararlı istifadə özünəməxsusluğu uğurlu ifadələrin ortaya çıxmasına səbəb olur. Yeni

bədii kəlamlar şairlik məharətinin səviyyəsini təyin edir. İslam Səfərlinin əsərlərində şairlik və şəxsiyyət bütöv görünür:

*Mənim də boş yerə sözümlə olmayıb,
Qəlbinə dəymədim əsla bir kəsin.
Özgə torpağında gözüm olmayıb,
Ana torpağıma göz dikilməsin!
Əmr et! Keşiyində mətin dayanım,
Sənə qurban canım, Azərbaycanım! (6, s.14).*

Mövzuya aydın şair münasibəti, fikrin uğurlu deyiminə nail olmaq, sözü yeni rənglərlə canlandırmaq kimi keyfiyyətlər İslam Səfərlinin bütün yaradıcılığının xas cəhətlərindəndir. Onun dilində heç bir bayağı deyim üsullarına rast gəlmirik. Şübhəsiz ki, dilimizdəki sözlərin çoxu yüzillərin, minillərin sınağından çıxmış, hətta bəzən tarixi məlum olmayan leksik-qrammatik vahidlərdir. İslam Səfərlinin dilində də belədir. Sözlər köhnə olsa da, təqdimatı, rəngi, mənası yenidir və bu, bədiiliyin təkamülünü göstərir.

*Könlümün tərlanı qalxmış cövlana,
Çıxmışam qoynunda yenə seyrana,
Eşqin cansızı da gətirir cana.
Sevda beşiyində bəslədin məni,
Ey odlar vətəni, odlar vətəni!.. (6, s.14).*

Bu örnəkdəki *könlümün tərlanı, sevda beşiyi* tərəvətli ifadələrdir və İslamsayağıdır, şairin öz qələminə məxsusdur. Klassik və çağdaş ədəbi-bədii dilimizdə “*könlüm quşu*” ifadəsi çox işlənib. Lakin bu quşun konkret olaraq *tərlan* ünvanı İslam Səfərlidədir. Xəzəri “*Bakının günəşə baxan aynabəndi*”, Nargin adasını “*mavi göz (yəni Xəzər) içərisində qara bir gilə*” kimi təqdim etmək də şairin poetik düşüncələrinin məhsuludur:

*Bakı bir Bakıdır ki,
Onun günəşə baxan
Aynabəndi Xəzərdir (6, s.21).
Qoca Nargin görünür,
Mavi göz içindəki,
Qara bir gilə kimi (6, s.21).*

Bütün bunlar sadəliyin və təbiiliyə güclü cəhdin uğuru və şeirin mədəni səviyyəsini yüksəldən sənətkarın yaradıcılıq keyfiyyətidir. Təbii nitqin, canlı danışığın dövrünün şeir dilinə daxil olmasında İslam Səfərlinin xüsusi payı vardır. Şairin sözə münasibətində də hansısa bir seçkinlik hiss olunur:

*Musiqi kimi incə,
Zərif bir bəstədir söz.
Nə vəzndə - hecadə,
Nə də sərbəstdədir söz,
Layla sevən körpətək
Qulağı səsdədir söz (6, s.27).*

İslam Səfəri şeirinin şirinliyi başlanğıcını xalq dilindən alır. Şairin dilində heç bir usandırıcı ritorika ilə qarşılaşmaq olmur. Onun dilində çox sayda düşündürücü, hikmətli ifadələrlə qarşılaşırıq:

*El özü qoruyar axarlı şeiri (6, s.13).
Ey torpaq üstündə ömür sürən kəs,
Qulaq as qəlbimdən gələn bu səsə:
Həyatda heç kimsə sənə can deməz,
Səndən zərrə qədər qayğı görməsə! (6, s.24).*

*Özün özünü duysan,
Sevgi kimi yaşarsan (6, s.25).
Təzə sözlü olarsan,
Öz izinlə yerisən (6, s.25).
Sözü dumanlı deyən,
Bir çən olub sovuşar.
Eli sevən sənətkar,
Eldən-elə qovuşar (6, s.27).
Ömrünü sənətə verən ucalar,
Gəncləşər gənclərlə gəzən qocalar! (6, s.188).*

Bir zaman İslam Səfərli yaxın dostu Mirmehdi Seyidzadəyə müraciətlə demişdir:

*Mir Mehdi, qolunu keçir qoluma,
Əsrin son gününə bərabər gedək (6, s.188).*

Təəssüf ki, şair bu arzusuna çatmadı, özü 1974-cü ildə, əziz dostu isə 1976-cı ildə vəfat etdi. Lakin Azərbaycan poeziyasının sənətkarlıq rəngarəngliyində imzası olan, Azərbaycan ədəbi dilində yaşarılıq qazanan İslam Səfərlinin əsərləri ümummillə sərəvətimiz kimi, poetik dilimizin bəzəyi kimi həmişə yaşayacaq. Onun şeirləri Azərbaycan poeziya səltnətində qalib bayraq kimi dalğalanır. Dəyərli və seçkin alimlərimizdən olan mərhum professor M.Hüseynov sənətkarlıq məsələlərindən söz düşəndə deyirdi: “*Şairin oxucu ilə lirik söhbəti, sözün həqiqi mənasında, ana dilində olmasıdır. O dildə ki, hətta az şeir oxuyanlarda belə həmin şeiri təkrar-təkrar mütaliə etmə, onu xüsusi coşğunluqla əzbər söyləmə həvəsi yaratsın. M.Füzuli kimi, M.Ə.Sabir kimi, S.Vurğun kimi, M.Şəhriyar kimi...*” (5, s.3). Fikrimizcə, bu şairlər sırasına “Naxçıvanın Səməd Vurğununun-İslam Səfərlinin adını əlavə etsək, yanılmarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Elm, 2021, 756 s.
4. Həsənova S. Dilimizin İslam Səfərli şirinliyi. Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s.192-209.
5. Hüseynov M. Poeziya dilinin milli qaynaqları. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 292 s.
6. Səfərli İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 224 s.

ARİF AĞALAROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

İSİM DÜZƏLDƏN QEYRİ-MƏHSULDAR MİLLİ ŞƏKİLÇİLƏR

Qrammatika kitablarında qeyri-məhsuldar şəkilçilərin təsnifi ilə bağlı sistemli məlumatlar yox dərəcəsidir. Son illərdə dilimizdəki qeyri-məhsuldar şəkilçilərin araşdırılması ilə bağlı mənbələrdə daha çox onların söz yaratma imkanlarına toxunulmuş, ad düzəldən, feil düzəldən və zərf düzəldən şəkilçilər adı altında tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu tədqiqat əsərlərində qeyri-məhsuldar şəkilçilərin hər birinin ayrı-ayrılıqda nitq hissələrinə görə təsnif olunmaması tədris prosesi üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Bunu nəzərə alaraq, isim düzəldən milli mənşəli bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçilər və onların söz yaratma imkanları haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır.

1. **-daş.** Yazılı abidələrin dilində rast gəlinən bu şəkilçi yoldaşlıq dillərində danışan xalqların demək olar ki, çoxunda bu şəkilçi eyni anlamın yaranmasına xidmət edir. Klassik ədəbiyyat nümunələrinə nəzər saldıqda bu şəkilçinin öz sabitliyini qoruduğu aydın görünür:

*Ta xəyalınla sənin rəfi məlal eylər könül,
Getməsin dildən bənim ziraki sirdaşımdır.*

-daş şəkilçisi çox sayda söz yarada bilməsə də, onun vasitəsilə düzələn sözlərin, əsasən, keçən əsrdə yarandığını söyləmək olar. Bu şəkilçinin tarixi inkişafı və mənşəyi onun milli mənsubiyyətini tam təsdiq edir.

-daş şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı tədqiqat aparan türkoqlar bu şəkilçinin *da+eş* hissələrindən ibarət olduğunu (*-da* ismin yerlik halı, *-eş* isə yoldaş, ortaq deməkdir), türk dillərində *-taş* formasında işlədiyini təsdiq etmişlər.

2. **-calı.** Dilimizdə, əsasən, rəng bildirən çox az sayda sifətlərə qoşularaq yer, məkan məzmunlu isimlər düzəlir. Bu şəkilçinin də işlənmə tarixi qədimdir. Məsələn: Qaracalı, Sarıcalı. Quruluşca mürəkkəb olan bu şəkilçi *-ca* və *-lı* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Müasir dil baxımından söz daxilində daşlaşan şəkilçilərdəndir.

3. **-bac.** Azərbaycan dilində *-bac* şəkilçisi bir neçə isim düzəldir. Məsələn: gizlənbac. Feillərə qoşulub isim düzəldən bu şəkilçi dilçilik ədəbiyyatlarından aydın olur ki, *-ğac* şəkilçisinin fonetik əvəzlənməsi nəticəsində yaranıb. *-ğac* şəkilçisi də feillərə qoşularaq isim düzəldir. Məsələn: sayğac.

İ.Əsgər *-bac* şəkilçisinin *-paç* şəkilçisi ilə bir mənbədən olduğunu *b>p* əvəzlənməsinin baş verdiyini göstərir. Məsələn: gizlənbac-gizlənpaç. Bu şəkilçi yalnız feildən isim deyil, feilə qoşulub sifət də düzəldə bilir. Məsələn: dolanbac yollar. Yəqin ki, *b>p* səs əvəzlənməsi həm isim, həm də sifət düzəldən zaman özünü göstərməlidir. Dolanbac sözündəki *b>p* səs əvəzlənməsinin sözün müxtəlif cür tələffüzü ilə bağlı olduğu qənaətimizdir.

4. **-çaq.** Qədim tarixə malik isimdən isim düzəldən bu şəkilçi omonim şəkilçisidir. Bu şəkilçi həm də sifət düzəldə bilən qeyri-məhsuldar təkvariantlı şəkilçidir.

5. **-ic.** Dilimizdə isim düzəldən milli mənşəli qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Qoşulduğu feilin semantik çalarına yaxın isim düzəldir. Məsələn: ayrıc. Bu şəkilçinin dildə yaratdığı başqa nümunələrə rast gəlinmir. Bu şəkilçinin də digərləri kimi tarixən söz yaratma imkanlarının genişliyi qənaətimizdir.

6. **-tuq.** Bu şəkilçinin dilimizdə yeni söz yaratma imkanı çox məhduddur. *-tuq* şəkilçisi qol sözünə qoşularaq qoltuq ismini düzəldib. İsim düzəldən təkvariantlı şəkilçilər içərisində müasir dil baxımından yalnız bir söz düzəldən *-tuq* şəkilçisi yəqin ki, bəzi sözlər daxilində daşlaşmışdır.

7. **-mur.** Azərbaycan dilində *-mur* şəkilçisi yağ feilinə qoşularaq yağmur ismini düzəltmiş qeyri-məhsuldar, təkvariantlı şəkilçidir. Bu şəkilçi türk dilində də, yeni söz yaradan şəkilçi morfemdir. Yağmur sözü qədim türk mənşəli söz olub, yağış sözünün sinonimidir. Dilimizdəki yağ feilinə qoşulan *-mur* və *-ıç* şəkilçisi yaxın mənalı söz əmələ gətirir və bu şəkilçilər də sinonim şəkilçidir.

8. **-çim.** Bu şəkilçi ismə qoşularaq əşya məzmunlu yeni isim düzəldir. Məsələn: əlçim.

9. **-lov.** İsimdən isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçi əşya, alət məzmunlu söz yaradır. Dilimizdəki ox sözünə qoşularaq oxlov sözünü düzəltmişdir. Bu şəkilçi də dilimizdə yalnız bir yeni mənalı isim düzəldir. Hazırda, yalnız bir söz düzəldən bu şəkilçi də tarixən söz yaratma imkanı geniş olduğu güman olunur.

10. **-axlı.** Bu şəkilçi ad isminə qoşularaq ad etmək, ad olunası, ad edilmiş mənalarını ifadə edən şəxs anlayışlı adaxlı ismini düzəldib. Dilimizdə *-axlı* şəkilçisi ilə düzələn başqa sözə rast gəlinmir. Adaxlı sözünün dilimizdəki deyikli sözünü düzəldən *-ikli* təkvariantlı qeyri-məhsuldar şəkilçi *-axlı* şəkilçisi ilə sinonimdir. Eyni zamanda, bu sözlə də (adaxlı-deyikli) semantik çalarlığına görə sinonimlik təşkil edir.

11. **-ah.** Mücərrəd mənalı isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: tamah.

12. **-il.** Bu şəkilçi əmr şəklinin ikinci şəxsin təkində olan feilə qoşularaq şəxs məzmunlu isim düzəldir. Məsələn: Sevil.

13. **-ov.** Təkvariantlı qeyri-məhsuldar *-ov* şəkilçisinə alov sözündə rast gəlinir. Qədim türk dilində od, qırmızı mənalarını ifadə edən sözdən bu şəkilçi isim düzəldib. Bu şəkilçinin səs əvəzlənməsi nəticəsində yaranmış *-öv* variantı kəsöv sözündə daşlaşmışdır.

14. **-əc.** Azərbaycan dilində bu şəkilçiyə kirəc sözündə rast gəlinir. İsmə qoşulan *-əc* şəkilçisi isim düzəldib. Son dövrlərdə kirəc sözü işlək sözlər sırasına daxildir.

15. **-əş.** İsimdən isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: günəş və s.

16. **-kəm.** Milli mənşəli *-kəm* şəkilçisi feillərə qoşularaq ötkəm, görkəm isimlərini düzəldib. Söz yaratma imkanı məhdud olan bu şəkilçi dilimizdəki söz şəkilçilərdən biridir.

17. **-n.** Dilimizdə feilə qoşularaq isim düzəldən az məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçi talan sözünü düzəldib. *-n* şəkilçisi həm də feildən feil düzəldə bildiyi üçün omonim şəkilçidir.

18. **-alaq.** Azərbaycan dilindəki *-laq; -lək* şəkilçisi ilə eyni mənədən olduğu ehtimal olunan bu şəkilçi yat feilindən yatalaq ismini düzəldib.

19. **-cə.** Azərbaycan dilində olan bu şəkilçi *-caq; -cək* şəkilçisindəki səsdüşümü yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu şəkilçinin köməyi ilə isimlər düzəlir. Məsələn: düşüncə, əyləncə və s.

20. **-dəm.** Bu şəkilçinin dilimizdə işlənmə tarixi qədimə təsadüf edir. Belə ki, *-dəm* şəkilçisi ilə düzələn ərdəm sözünə yazılı abidələrin və dastanların dilində təsadüf olunur. Son vaxtlarda yöndəm, gündəm sözləri də *-dəm* şəkilçisinin köməyi ilə düzəlmişdir.

21. **-at.** Bu şəkilçi ismə qoşularaq yeni mənalı isim düzəldir. Məsələn: elat.

22. **-manc.** Qoşulduğu sözlərdən peşə, ixtisas və şəxs məzmununu ifadə edən isim düzəldir. Məsələn: dilmanc. Bu şəkilçinin vasitəsilə düzələn sözlər yox dərəcəsinədir.

23. **-az.** Qeyri-məhsuldar söz şəkilçi olan *-az*, əsasən, son dövrlərdə idman terminologiyasına daxil olmuş topaz sözünü düzəltmişdir.

24. **-çır.** Bu şəkilçi dilimizdə tək bir sözü qançır ismini əmələ gətirir.

25. **-at.** Dilimizdəki söz şəkilçilərdən olub gedişat ismində işlənmişdir.

26. **-kən.** İsim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olan *-kən* tarixi abidələrin dilində sifət düzəldən şəkilçi kimi işlənsə də, hazırda isim düzəldir. Məsələn: yelkən, pilləkən.

27. **-ğan.** Azərbaycan dilində feilə qoşularaq məkan, yer məzmununu ifadə edən isim düzəldir. Məsələn: yorğan.

28. **-mən.** Qeyri-məhsuldar söz şəkilçi olan *-mən (-man)* qoşulduğu sözdən peşə, milli mənsubluq, xalq məzmunlu isim düzəldir. Məsələn: Türkmən, öyrətmən və s.

29. **-cat.** Qoşulduğu sözlərdən əşya, proses anlamı yeni söz düzəldir. Məsələn: havacat, meyvəcat və s.

30. **-qan.** Dilimizdəki söz-şəkilçilərdən olan *-qan* digər qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə müqayisədə həm də sifət yarada bilir. Feillərə qoşulub isim düzəldən *-qan* şəkilçisinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar. Məsələn: alışqan, asılqan və s.

31. **-baq.** Qoşulduğu sözdən əşya məzmunlu isim yaradır. Məsələn: qolbaq.

32. **-gəc.** Təsirli feilə qoşulub isim düzəldir. Məsələn: süzgəc.

33. **-ti.** Azərbaycan dilindəki omonim şəkilçilərdən olub, feildən isim düzəldir. Məsələn: hənirti.

34. **-uc.** Azərbaycan dilində isimdən isim düzəldən qeyri-məhsuldar milli mənşəli şəkilçidir. Məsələn: sonuc.
35. **-ey.** Bu şəkilçi qoşulduğu sözdə məkan, yer məzmunu ifadə edən isim düzəldir. Məsələn: güney. -ey şəkilçisi qazey sözünün tərkibində artıq daşlaşıb.
36. **-aq.** Dilimizdəki omonimlik təşkil edən şəkilçilərdən olub, isimə qoşularaq qab, əşya məzmunu ifadə edən isim düzəldir. Məsələn: yalaq. Bu şəkilçi həm də feilə qoşularaq isim düzəldir. Məsələn: qovuşaq.
37. **-ay.** Dildə gedən leksik proseslərlə əlaqədar olaraq son illərdə hadisə, proses sözlərinin sinonimi kimi işləklilik qazanmış olay sözünün tərkibində bu şəkilçiyə rast gəlinir. Feilə qoşulan -ay şəkilçisi isim düzəldən qeyri-məhsuldar milli şəkilçidir.
38. **-taq.** İsimə qoşulub yeni mənalı isim düzəldir. Məsələn: buruntaq.
39. **-in.** Dilimizdəki omonim şəkilçilərdən olub qoşulduğu sözlərdən şəxs adı düzəldir. Məsələn: İlkin, Eşqin.
40. **-n.** Omonim şəkilçi olub isimdən isim düzəldir. Məsələn: qadağan.
41. **-il.** Omonimlik xüsusiyyətinə malik söz-şəkilçidir. Feilə qoşulub şəxs məfhumu ifadə edən söz yaradır. Məsələn: Sevil.
42. **-gə.** Bu şəkilçi feillərə qoşularaq əşya, yer və s. məzmunu ifadə edən yeni söz yaradır. Məsələn: süpürgə, bölgə, döngə və s. Bu şəkilçinin köməyi ilə dilimizdə bir neçə söz yaranıb.
43. **-soy.** Azərbaycan dilində soyad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bu həm də söz-şəkilçilərdəndir. Məsələn: Əlisoy, Ağasoy və s.
44. **-gil.** Qoşulduğu sözlərdə qohumluq, nəsil, tayfa məzmunu bildirən isimlər düzəldir. Bu şəkilçinin qoşulduğu sözlərdə qeyri-müəyyən say çoxluq məzmununda ifadə olunduğundan bəzi ədəbiyyat və araşdırmalarda -gil şəkilçisi formadüzəldici şəkilçilər sırasında verilmişdir.

NURLANA ƏLİYEVƏ
n.aliyeva@nu.edu.az
“Naxçıvan” Universiteti

NAXÇIVANLI ƏDİBLƏRİN YARADICILIĞINDA SƏNƏTKARLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Bədii əsər ərsəyə gətirən hər bir ədib üçün öz məqsədinə nail olmanın birinci yolu dildən bədii istifadəni ustalıqla həyata keçirməsi, sənətkarlıq məharəti göstərməsidir. Mir Cəlalın yazdığı kimi “*bədii dil bədii əsərlərdə həyatı, varlığı şairanə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə vasitəsidir*” (15, s.75). Bədii faktı və ya obrazı daha inandırıcı, canlı surətdə təqdim etmək, bu sahədə ana dilinin bütün imkanlarından məharətlə yararlanmaq sənətkarlığın birinci şərtidir. “Sənətkarlığın əsas və ümdə şərti ictimai həyatın bütün sahələrini oxucunun gözləri qarşısında bədii libasa bürüyərək ifadə etdirmək idi” (7). Bu baxımdan bədii sənətkarlıq başlıca olaraq obrazlaşdırmada özünü göstərsə də, buna nail olmanın məharəti və vasitəsi də ana dilindən istifadədə, dil faktorundadır. Bu mənada ədəbi simanın obrazlaşdırma üsulunda dildən istifadə məharəti onun sənətkarlığı kimi təzahür tapır. Bədii sənətkarın mövzu seçimi və tema müəyyənləşdirməsi, ictimai reallığa münasibəti və aktuallığı qiymətləndirməsi, ictimai ehtiyacı nəzərə alması, əsərdə ideya-estetik məsələlər, ədəbi forma, quruluş və struktur və s. ədəbiyyat adamından sənətkarlıq tələb edir. Bu kimi məsələlər digər bölmələrdə bəhs edildiyi üçün burada Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin bədii dildən istifadə sahəsindəki sənətkarlığından bəhs açacağıq.

Dil bədii yazı, mətn üçün başlıca vasitədir, fikrin ifadəsində əsas, həlledici faktordur. Yazıçının dilin imkanlarına bələdliyi və ondan istifadə məharəti həm də dilin zənginləşməsinə xidmət edir, ədəbi dilin müxtəlif cəhətdən zənginləşməsinə təsir edir. “Bədii dil bədii əsərlərdə həyatı, varlığı şairanə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə vasitəsidir” (15, s. 75). Bədii dil haqqında böyük yazıçı Mirzə İbrahimov “Sənətkarlıq, bədii dil və süjet” adlı sanballı məqaləsində yazmışdır ki: “*Ədəbi yaradıcılıqda bədii dil və süjetin çox böyük əhəmiyyəti var. İdeyalılıq və həyatiliklə yanaşı, yüksək bədii dil və möhkəm süjet bədii əsərin taleyini həll edir*” (11, s.39). Yazıçı və ya şair “dildən quru, durğun fakt kimi istifadə etmir. O həm də dili işləyir, dilin potensial imkanlarına can verir, bu imkanları üzə çıxarır, onu inkişaf etdirir” (19, s.7). Bütün bu deyilənlər kontekstində qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin müstəqillik illərində fəaliyyət göstərən yazıçı və şairləri də bədii dilə əhəmiyyətlə yanaşmış, dildən istifadə sahəsində məharət göstərmişlər. Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı şairlərindən Hüseyn Razi, Kəmalə, Həsən Fətullayev, Elman Həbib, Vaqif Məmmədov, Asim Yadigar, İbrahim Yusifoğlu, Hüseyn Bağiroğlu və başqaları məcazların ən gözəl nümunələrini yaradaraq yüksək obrazlılıq və bədiilik xüsusiyyətləri əks etdirmişlər. Onlar öz yaradıcılıqlarında bir tərəfdən ədəbi dilin normalarına tabe olmuş, ana dilinin dərin və hərtərəfli imkanlarında istifadə etməyə çalışmış, həm də özünəməxsus fərdi üslub və məharət ortaya qoyaraq Naxçıvan dialektinin də şirinliyindən istifadə etməklə bədii dil məharəti nümayiş etdirmiş, həm də ədəbi dili zənginləşdirməyə xidmət etmişlər.

Naxçıvan ədəbi mühitində olduqca maraqlı üslubi fiqur və məcazlara rast gəlmək, yüksək obrazlılıq nümunələrindən bəhs etmək olar. İstedadlı sənətkarların qələmindən maraqlı və orijinal bədii məcazlar-metaphora, metonimiya, epitet, təşbeh və s. üslubi fiqurlar-təzad, təkrir, mübaliğə və b. yaradılmış və fikrin qüvvətli, təsirli və dərin bədii ifadəsinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Elman Həbibin Naxçıvan ədəbi mühitində müstəqillik dövründə istedadla yazdığı və bir ənənə başlatdığı “*Heydərnəmə*” poemasında çox maraqlı və orijinal mübaliğə və mübaliğə ilə bərabər təzad işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, **mübaliğə** “*varlığı qabardır, onun bütün cizgilərinə, tipik cəhətlərinə ictimai mənə, vüsət verir.*” Obrazın hissləri, əməl və ehtirasları böyüdülmür (8, s.193-194). **Təzad** da “*obrazlılığı gücləndirir, əşyaların əlamətlərini, mənə, fərq və ziddiyyətlərini real göstərir*” (8, s.193-194). Bu baxımdan müəllif yaratmaq istədiyi əzəmətli insan obrazı, fəvqə, amma bəşəri bir qəhrəmanın xarakterik təəssüratını ustalıqla təqdim etməyə çalışmış, mübaliğə və təzadın bədii imlanlarından ustalıqla yararlanmışdır. İstifadə edilən bədii təzadlar şairə qəhrəmanın fəvqə, qeyri-adi xarakterik keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin bədii tanıtımını ortaya qoymağa və oxucuya mənimsətməyə nail olmuşdur:

*Mənim dədəm dünyanın
Ən böyük bir dədəsi,
Yer kürəsi balaca,
Göylərdən gəlir səsi (9, s.5).*

Şair ulu öndər Heydər Əliyevin əzəmət və nəhəngliyini obrazlaşdırmaq məqsədilə mübaliğədən istifadə etmişdir. “Mübaliğə və ya şişirtmə elə bədii vasitədir ki, müəyyən bir hadisə daha təsirli görünmək üçün həddindən artıq böyüdülsün, güman olunmayan hadisə və faktlarla müqayisə edilir” (15, s.92). Şair mübaliğə vasitəsilə ulu öndərin əzəməti qarşısında yer kürəsinin balaca, kiçik gəldiyini, göylərdə belə tanındığını ifadə etmişdir. Görünür, şair bu kimi ifadə ilə həm də “göylərdən gələn səsin” İlahi vəhyi çatdıran peyğəmbər simasında təzahür tapdığına diqqət vermək istəmişdir. Şair eləcə də başqa nümunədə dövrənin pisliliyini, şərin hiyləgərliyini ifadə etmək üçün mübaliğədən istifadə etmişdir:

*Biz nəyi ki düşünək,
Hər şeyi tez duyan var,
Gizlin düşündüyünü,
Ucadan oxuyan var.
Ucadan oxuyan var.
Pəsdən düşündüyünü,
Tənbəkədən qoru sən,
Öz yanan müştüyünü (9, s. 9).*

Görünür, şair Elman Həbib də ulu öndərin əhatəsində dost və ya düşmən olduğu bəlli olmayan qorxulu insanların şəxsiyyətlərini obrazlı ifadə etmək məqsədilə bu cür mübaliğəli ifadələrdən yararlanmışdır.

Şair antitezalardan-bədii təzaddan öz yerində istifadə edərək, fikrin qüvvətli ifadəsinə poetik güc qatmışdır. Çünki “təzad da obrazlılığı gücləndirir, əşyaların əlamətlərini, mənə, fərq və ziddiyyətlərini real göstərir” (8, s.200):

*Bir hədəfə çevrildik,
Yaxşı bizdik, yaman biz,
Bu yaxşını, yamanı,
Puç eyləyən dövrən biz (9, s.5).
Və yaxud:
Kiçik, böyük torpaq, daş,
Böyük olan ürəkdir,
Ürəkliyə daxilər,
Ürəksizlər çərəkdir (9, s.11).*

Qeyd edək ki, bədii ədəbiyyatda, poetik ifadədə fikrin qüvvətli, dərin və ekspressiv ifadəsində mühüm vasitə olan bədii təzad və ya antitezadan Naxçıvan ədəbi mühitinin digər sənətkarları da məharətlə istifadə etmişlər. “Ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyyat kitablarında antiteza antonim sözlərdən, obrazlardan və situasiyalardan yaranan fiqur kimi müəyyənləşdirilir və hadisələri mənə mahiyyətinə, dərəcəsinə, vəziyyətinə və keyfiyyətinə görə müqayisə edir, yaxud bir-birilə təzadlı şəkildə qarşılaşdırır” (6, s.72). Həmçinin bədii təzad “ahəng, təhkiyə və hadisələrin inkişafına unikal təsir göstərir, fikrin açılmasına kömək edir” (8, s.201):

*Allahdan aşağı, bəndədən uca,
Adını bir nəfər ucadan çəkir (16, s.41);
Ömrü yarı bölmüşük,
Diri ikən ölmüşük (5, s.55);
Yaxşılıq, pislilik ki var,
Gəliri, çıxarıdır.*

*Hərdən sənə görə,
Ya mənə görə,
Üzü ağ olandı, qara olandı (13, s.19);
Gəldi, əbədilik ömür qazandı,
Getdi əbədiyyət dünyasına o (14, s.121);
Heyvantək yaşamqdansa,
Adamtək ölmək yaxşıdır.
Dərdi dərdə calamaqdan
Dərddəşlə bölmək yaxşıdır (12, s.41);
Gəzsəm də dağları, sonsuz düzləri
Qəlbim sevincindən çağlaya bilmir.
Görəndə kədərli, qəmli üzləri
Ürəyim kövrəlib, ağlaya bilmir (21, s.74)*

Şair, həmçinin maraqlı bədii təkrirlərlə də fikirlərini qüvvətli, daha təsirli ifadə etmək, yüksək obrazlılıq yaratmaq üçün üslubi fiqurlardan olan bədii təkrirlərdən də məharətlə istifadə etmiş, orijinal nümunələr yaratmışdır. Belə ki, təkrirlər “mətləbi, məntiqi vurğunu, ahəngi və misraların müstəqilliyini dərinləşdirir” (8, s.201), “təkrirlərdən hər hansı fikrin, mənanın, qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyin artırılması üçün istifadə edilir” (2, s.63). Təkririn növləri kimi çıxış edən anafora və epiforalardan uğurla istifadə edən sənətkarlar mənə dərinliyi ilə bərabər məqsəd və xüsusi vurğu kəsb edən fikirləri təkrirlər vasitəsilə ifadə etməyə üstünlük vermişlər. İstedadlı şair E.Həbib də məhz bədii təkrirlərin sayəsində mənə dərinliyi və ekspressivliyə nail ola bilmişdir:

*Od götürdü od oğlu,
Xəzərin sahilindən,
Oxu qoydu kamana, Azərbaycan elindən (9, s.13).
Yaxud:
Uçdu, uçdu yanar od,
Neçə illər dolaşdı,
Neçə düzdən keçdi o,
Neçə də dağlar aşdı (9, s.14).*

Birinci nümunədə şair “od” sözündən iki dəfə istifadə etmiş, ayrı-ayrı birləşmələrin daxilində-ən çətin, mümkünsüz bir işə əl atıb onu yoluna qoymaq, olmaza dözmək mənasında “od götürmək”, “Azərbaycan övladı” mənasında “od oğlu” sözlərindən istifadə etməklə od sözlərinin təkririni yaratmışdır. Eləcə də ikinci nümunədə “uçdu” sözünü iki dəfə dalbadal işlətməklə uçuş müddətinin uzunluğu və davamlılığını poetik şəkildə ifadə etmişdir. Bir sıra digər sənətkarların yaradıcılığında da belə nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Hətta elə şeir örnəklərinə rast gəlmək mümkündür ki, başı-bütün bədii təkrir üzərində qurulmuşdur. Aşağıdakı nümunələrdə təkrirlərin bədii funksiya və rolunu daha aydın görmək mümkündür:

*Bu dünyanın bu günləri nəğməli,
Bu dünyanın sabahları təhlükə.
Bu dünyanın taleyini bir dəli,
Bilə-bilə bənd eləyir bir tükə (21, s.59);
Bir məhbəsdir sənin qəlbim,
Ora işıq düşə bilməz.
...O ürəyin damarları qan axıtmır,
...O ürəyi xəyanətlər noxtalmış,
O ürəkdən ürəklərə nifrət axdı (18, s.39);
Allah göydə, yerdə, günəşdə, ayda,
Allah dənizlərdə, göllərdə, çayda.*

*Allah ulduzlarda, güldə-çiçəkdə,
Allah pak, müqəddəs hər bir ürəkdə,
Allah beynimizdə, qanımızdadır,
Allah yaratdığı canımızdadır (5, s.3);
Orda Üzeyirin ayaq izləri,
Orda Vaqifimin sözləri qaldı.
...Orda torpağımın yanıq naləsi,
...Orda Vətənimin ürək parası,
...Orda qeyrət tacı Şuşa qalası,
...Orda ömrümüzün yazları qaldı (12, s.13-14);
Deyirdin saf susan bulaq gözündə,
Deyirdin mən olum ancaq gözündə.
Deyirdin mələksən xalqın gözündə...(17, s.73);
Azərbaycan bir üzüksə, o üzüyün qaşsənsən, Qarabağım,
Azərbaycan bir bədənsə, o bədənin başsənsən, Qarabağım,
Azadlığın, enməzliyin əfsanəvi yaşsənsən, Qarabağım.
Həm kədərli, həm sevincli gözümün də yaşsənsən, Qarabağım.
Sənsiz mənim ürəyim də para idi, yara idi, Qarabağım,
Sənin belə quru adın dərdlərimə çarə idi, Qarabağım.
İllərdir ki, şeytanlığın, iblisliyin beşiyində dustaq idin,
Sənəməzə çalın-çarpaq çəkdirilən bir dağ idin, Qarabağım (12, s.255).*

Mübaligə və təkrirlərin istifadəsi kontekstində obrazın məharətlə, bütün əzəməti və ənginliyi ilə təqdimində şair Vaqif Məmmədovun da yaradıcılığı nümunəvilik təşkil edir. Şair ulu öndər Heydər Əliyevə həsr etdiyi “*Böyük insan haqqında kiçik şeirlər*” silsiləsindəki “*Ucalardan uca insan*” başlıqlı şeirində müdrik lideri belə təqdim edir:

*Sən ucasan, zəka səndə, nur səndə,
Şimşək səndə, alov səndə, qor səndə.
Xətainin cəsarəti var səndə,
Sən qeybdən göndərilən səsmisən?
Sən tökülən qan izini kəsmisən... (14, s.117).*

Şair “*sən*” şəxs əvəzliyini ümumən doqquz, predikat olaraq isə altı dəfə işlətməklə Heydər Əliyevin bir obraz, qəhrəman olaraq fəvqə qüdrət və əzəmətini səciyyələndirməyə nail ola bilmişdir. Şair, həmçinin ulu Cavidin məşhur

*“Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü”.*

misrasını başqa poetik biçimdə ifadə etmək məharətini də sərgiləmiş, aforistik bir misra ilə müdrik lider Heydər Əliyevin xilaskarlıq və peyğəmbərlik missiyasını bədii cəhətdən ifadə etməyə nail olmuşdur. Şair vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı “*Sərhəddə düşüncələr*” adlı şeirini də bədii təkrir üzərində quraraq “*sərhəd*” sözü və onun müxtəlif formalı qrammatik dəyişimindən iyirmi iki dəfə istifadə etmişdir.

Xalq hikmətinə söykənərək öz fikirlərini hikmətamiz şəkildə ifadə etmək ənənəsi Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı qələm sahiblərinin bir çoxunun yaradıcılığında özünü nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə, şair H.Razinin, Kəmalənin, E.Həbibin, M.Qasımzadənin, A.Yadigarın, V.Məmmədovun, İ.Yusifovun və başqalarının yaradıcılığında xalq deyimi və ifadələrindən yaradıcılıqla istifadə örnəklərinə rast gəlmək mümkündür. Şair E.Həbibin “*Heydərnəmə*”, “*İlham-xalqın ilhamı*” kimi poemaları və ümumən yaradıcılıq prosesində xalq dilinin dərin hikmət və gözəlliyini təzahür etdirən leksik vahidlər və sintaktik konstruksiyalardan bolca istifadə etmişdir. Əsərin mövzusu və ideyasına uyğun olaraq hər misra dərin məzmun, ibrətamiz bir fikir ifadə edir. Xalq hikmətinə, xalq ədəbiyyatına və xalqın yaratdığı üslubi ifadələrə söykənmə şair Elman Həbibin sənətkarlığının mərkəzində dayanmışdır. Bu poetik manevr şair

M.Qasımzadənin də yaradıcılıq manevrasında özünü aydın təzahür etdirir. Şair poetik-üslubi sənətkarlığını xalqın zəngin hikmət çələnginə söykənməklə, ana dilinin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə etməklə həyata keçirmişdir. Şair fəlsəfi, nəsihətamiz məzmun kəsb edən şeirlərində məhz xalq hikmətli ifadələrinin sintaktik konstruksiyalarından istifadə etməklə fikirlərini söyləmişdir. Şair həm də bədii təkrir, ritorik sual, ellipsis və başqa üslubi fiqurlardan istifadə etməklə özünün poetik fikirlərini daha rəngarəng ifadə etməyə nail olmuşdur:

*Tanrının ərki insafa,
Yoxsulun ərki azadır.
Buludun ərki yağışa,
Şairin ərki kağızadır.
Zəngin insafını,
Yoxsul azını,
Bulud yağışını,
Şair kağızını,
Zümrümə edir hər gün sakitə (13, s.4).*

Bu bədii mətndəki hər misra daxilində müxtəlif subyektlərlə müqayisədə “*ərk*” sözünün mənsub əşya olaraq işlənməsi, 4 dəfə təkrar olunması müxtəlif subyektlərlə müqayisədə əркиn mahiyyəti, mənası üzərində şairin məqsədini toplamışdır. Sonrakı misralarda da “*zəngin, yoxsul, bulud, şair*” sözlərinin təkrar olunması onların gündəlik fəaliyyət reallığını ifadə edir. Şairin bununla da kifayətlənməməsi, hər subyektin oxuduğu zümrümənin bəşər xoru olduğuna bənzətmə etməsi, sözün əsl mənasında, şair tapıntısı olaraq razılıq doğurur, şairin istedad və məharətinə güzgü tutur.

Şairin “*Bura Şuşadı*” şeirində yaratdığı maraqlı bədii məcazlar Şuşa məhəbbətinin ifadəsi baxımdan çox böyük məharət və bacarıq ifadə edir:

*Dağların yaxasında,
Boy atıb, bitib evlər.
Sanki yallı gedəcək,
Əl-ələ tutub evlər.
Ucalıb pillə-pillə,
Zirvəyə çatıb evlər.
Bir-birinin dizinə,
Baş qoyub, yatıb evlər.
Şirin-şirin nəğməyə,
Nağıla batıb evlər (13, s.107).*

Şeirdə Şuşanın gözəllik dolu mənzərəsini təqdim etmək üçün sənətkarlıqla istifadə edilən bədii məcazlar, xüsusilə metaforlar ona yeni duyğular qatmış, poetik ekspressivlik bəxş etmişdir. Ümumiyyətlə, naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığında rast gəlinən bədii məcazlar diqqətçəkici, orijinal və maraqlıdır. Bu bədii məcazlar içərisində metafor örnəklərinə daha çox rast gəlinir. “Metafor məcazın qüvvətli, geniş yayılan, ifadəliliyi və təsiri artıran növüdür... Metafor qüvvətli təsvir, fikri obrazlı açmaq, məntiqi gücləndirmək vasitəsidir, nitqin incəliyi, zəriflik və yığcamlığıdır” (8, s.186). “...burada müqayisə edilən məfhumların biri atılır, onun yerinə atılan məfhumun xüsusiyyəti saxlanılır” (15, s.87). T.Əfəndiyevanın yazdığı kimi, “metaforun əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir” (6, s.81):

*Baş alıb gedirəm dərdimlə qoşa,
Arxadan boy verən göz yaşlarıdır (12, s.9);
Deyərdim bu yurda çəkilən tumar,
Bəlkə də Tanrıya salavat olur (20, s.11);
Ali Baş Komandan verəndə xəbər,
Sevinir dağlarda bitən gül-çiçək,*

Ey Vətən, Qələbə Günün mübarək! (1, s.34);
Dağlar da vətəndir qartallar üçün,
Qucar zirvələri qoşa qanadla (13, s.26);
Mənim sözüüm çiçək kimi səpildikcə ağ varağa,
Misra-misra dalğalanır, qanadlanır həyəcanım (13, s.26);

Beləliklə, Naxçıvanın istedadlı qələm sahibləri öz yaradıcılıqlarında bədii dildən məharətlə istifadə edərək maraqlı və orijinal bədii ifadə və təsvir vasitələri ortaya qoymuşlar. Xüsusilə poeziya sahəsində naxçıvanlı ədiblər fikrin obrazlı, dərin və ekspressiv ifadəsi üçün məcazların ən gözəl örnəklərini yaratmış, maraq doğuran üslubi fiqurlar sərgiləmişlər. Naxçıvanlı ədiblərdən H.Razinin, H.Elsevərin, Kəmalənin, E.Həbibin, A.Yadigarın, V.Məmmədovun, X.Kərimlinin, İ.Yusifoglunun və başqalarının yaradıcılıqları poetik fiqur və bədii məcazların sənətkarlıqla istifadəsi baxımından maraqlı mənbələrdirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev R. Salam, Şuşa! Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 96 s.
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
3. Cabbarov X. Sənətkar, söz, üslub. Bakı: Azərnəşr, 1993, 199 s.,
4. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı: Yazıçı, 1986, 221 s.
5. Elsevər H. Bir ürəkdir, iki can. Bakı: Gənclik, 1999, 164 s.
6. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 252 s.
7. Fuad, E. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: ənənəvi obrazlar yeni məzmun müstəvisində. 4-cü yazı. “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 2019, 16 aprel.
8. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 370 s.
9. Həbib E. İnsanlıq dastanı. Heydənamə. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 464 s.
10. Xanəli K. Tanrı müjdəsi (şeirlər və poemalar). Bakı: Qanun, 2021, 272 s.
11. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərnəşr, 1961, 522 s.
12. Kəmalə. Ay-ulduzlu gülüstanım. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 332 s.
13. Qasımzadə M. Seçilmiş əsərləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2020. 336 s.
14. Məmmədov V. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I c. Bakı: Şirvanəşr, 2008, 288 s.
15. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 280 s.
16. Nağıqızı M. Lövbər adam. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2022, 255 s.
17. Nehrəmli Ə. Seçilmiş əsərləri. II-III c. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 472 s.
18. Razi H. Gözün aydın. Bakı: Azərnəşr, 1996, 232 s.
19. Seyidov, Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986, 240 s.
20. Ülvi Ə. Mən səni içimdən qovmamışam ki. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 184 s.
21. Yusifoglu İ. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I c. Bakı: Şirvanəşr, 2011, 340 s.

ELBURUS VƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

QAZI BÜRHANƏDDİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

“*Milli tarix millətin bel sütünü, milli dil millətin onurğa beynidir*” ifadəsi heç də təsadüfi deyilməyib.

Ta qədimdən bu günə qədər zaman-zaman xalq dilini, milli dilimizi inkişaf etdirən, qoruyan, zənginləşdirən, yaşadan dövlət xadimlərinin, dil təəssübkeşlərinin rolu danılmaz olduğu kimi şair və yazıçıların da xidmətləri az olmamışdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin son 2013-cü ildə nəşr olunmuş “*Orfoqrafiya lüğəti*”ndə yüz on min 563 söz vardır şübhəsiz ki, bu lüğət tərkibi 20 il, 50 il, 100 il, min il bundan əvvəl bu sayda olmamışdır. Yəni hər bir dilin, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilinin də lüğət tərkibi zaman-zaman yüksələn xətlə artmış, çoxalmış, bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır.

İnkar edilməz həqiqətdir ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, orada alınma sözlər olmasın. Dilin lüğət tərkibinin bir neçə faizini alınma sözlər təşkil edir. Lakin bu artım dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin 82 faizi əsl Azərbaycan və türk mənşəli sözlərdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu artım tədricən baş verib.

Azərbaycan dili iltisqa dillər qrupuna daxil olduğu üçün onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik sözdüzəldici şəkilçilərin böyük rolu vardır.

Bildiyimiz kimi, dünya dillərində leksik şəkilçilər, yəni yeni leksik vahid yaradan şəkilçilər **ön**, **orta** və **son** olmaq üzrə üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün, özünə də məxsus leksik şəkilçiləri vardır ki, bunlar yalnız son şəkilçilərdən ibarətdir.

Dilimizdə ön şəkilçilər də vardır ki, bunlar (-*bi*, -*ba*, -*anti*, -*a*, -*na*, -*ta* və s.) başqa dildən sözlərlə birlikdə gəlmişdir.

Məlumdur ki, xalqlar və onların dillərinin yaxınlaşması, əlaqəyə girməsi nəticəsində bir dildən başqa dilə söz keçdiyi kimi, sözlərlə birlikdə şəkilçilərin də keçməsi təsadüfi deyildir. Bu hala, yəni alınma leksik şəkilçilərin Azərbaycan dilinə keçmə prosesinin tarixi Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin tarixinə nisbətən cavandır. Yəni bu proses əsasən VIII əsrdən başlayaraq üzü bəri davam edib. Ancaq söz yaratma prosesi ta qədimdən başlayıb, bu günə qədər davam etməkdədir. Onu da qeyd edək ki, xalqların qonşuluğu, bir-birlərinə yaxınlaşması, sonralar elm və texnikanın inkişafı olmasaydı belə bizim doğma dilimiz öz daxili inkişafı sayəsində inkişaf edə bilərdi və edib də. XIII-XV əsrlərin yazılı abidələrinə diqqət yetirsək, açıqca görə bilərik ki, söz yaratma prosesi, elə o dövrlərdə də olub və zaman-zaman inkişaf edib. Bu günkü səviyyəyə gəlib çatıb. Qeyd edək ki, dilimizdə söz yaratma prosesi XIII əsrdən başlayıb desək, çox böyük səhv etmiş oluruq. Belə ki, saysız-hesabsız şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanının diqqətlə nəzərdən keçirsək, fikrimizi bir daha sübut etmiş olarıq.

Bu da danılmaz faktdır ki, ilk nəğmə, ilk mahnı ana laylası, əmək mahnıları, sayacı sözləri, holavarlar, bayatılar və s. Bəzi nümunələr və oradakı düzəltmə sözlərə nəzər salaq:

*Dağdakı atlar,
Enər, göy **otlar**.
Ərsiz arvat(d)lar,
Bu balama qurban.
Qoyun gəlir daşlığnan,
Südü verməz xoşluğnan.
Qardaşa qız seçmişəm,
On iki qoyun **başlığnan**.
Bülbüləm bağ gəzərəm,
Maralam dağ gəzərəm.
Yüz yerdən **yaralıyam**,
Yenə də sağ gəzərəm.*

*Bu gecə uymaq olmaz,
Baş yerə qoymaq olmaz.
Yüz ayilib qoxlasa,
Ətrindən doymaq olmaz.*

Birinci bənddə otlar (otlayan) qeyri-qəti gələcək zamanda olan (*ot-la-yan*) düzəltmə feildir.

İkinci bənddəki başlıq sözü hələ eramızdan əvvəl işlənmiş sözdür. *Baş*-isim *-lıq* leksik şəkilçidir, *-anam* mənasındadır.

Üçüncü bənddə yaralıyam sözü şəxs şəkilçisi qəbul etmiş, isimləşmiş sifətdir: *yar* (fel), *yar-a* leksik şəkilçi ilə düzəlmiş isim, *-lı* isə isimdən sifət düzəldən leksik şəkilçidir.

Dördüncü bənddə *əy-il*-mək feilində *-il* leksik şəkilçidir, təsirli feildən qayıdış mənalı təsirsiz feil düzəldib. *Qoxlasa*, əslində bu *qoxu* sözüdür, *qoxu-lamaq*, *-la* leksik şəkilçidir, isimdən feil düzəldir.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanından bəzi nümunələr: Basat qardaşını anaraq belə söyləyir:

*“Qarşı yatan qara dağın yüksəydi, qardaş!
Axıntılı, köpkülü suyun daşqını, qardaş!
Güclü belim qüvvəti,
qaranqu gözlərimin aydını, qardaş!”*

Burada axıntılı –ax feili –*inti* leksik şəkilçi kimi isim düzəldib. –*lı* sifət düzəldən leksik şəkilçidir. Köpüklü – köpük – isim, *-li* yenə də sifət düzəldib. Qaranqu sözü qaranlıq sözündəndir. Qara-sifət, *-lıq* isim düzəldib. Burada *-n* bitişdirici samit, *-qu*, *-lıq* şəkilçilərinin əvəzinə işlənibdir.

Yaxud gözü açılan Baybura oğlunu duz kimi yalayır, üz tutuban belə deyir:

*Qara bənzər qızımın, gəlinimin çiçəyi oğul!
Görər gözüüm aydını oğul!
Tutar belim qüvvəti oğul!*

Bəndlərdəki *bənzər*, *görər*, *tutar* sözlərində bənzə-feil, *-r* sifət düzəldən şəkilçidir, *bənzər* sözündəki *-r* şəkilçisi də sifət düzəldib, *görər* sözündə də *-ər* şəkilçisi sifət düzəldib. Qeyd edək ki, prof. Ə.A.Quliyev bu şəkilçiləri (*-ar*, *-r*) feili sifət şəkilçi kimi qeyd edib.

Nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Lakin bizim məqsədimiz bu məqalədə XIV əsrdə hələ də tam formalaşmamış Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığı, xüsusən morfoloji yolla yeni leksik vahidlərin yaranma məqamları olduğundan o dövrlərdəki ədəbi irsimizə, sözügedən prosesin üzərində çox dayanmağı məqbul saymadıq.

Ədəbiyyat tariximizdən bizə bəllidir ki, XII-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük bir yüksəliş olub. Lakin yazarlarımızın bir qismi tam fars, bir qrupu həm fars, həm də ərəb, digər bir hissəsi isə ərəb-fars və ana dilində əsərlər yaratmışlar: N.Gəncəvi, R.Şirvani, A.Ərdəbili, M.Əbvəli, M.Şəbüstəri, F.Nəimi, İ.Nəsimi, İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, M.Füzuli, Ş.İ.Xətai və başqaları ədəbiyyat tariximizdə zəngin bir irs qoyub getmişlər. Lakin ana dili poeziyamızda İ.Nəsimi, Q.Bürhanəddin, Ş.İ.Xətayi, M.Füzulinin rolu danılmazdır. Onlar Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, zənginləşməsində əvəzsiz xidmət göstərmişlər.

Təkrar da olsa qeyd etməliyik ki, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz yaradıcılığı, söz artımı ən başlıca amildir. Bu mənada XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış Qazi Bürhanəddinin əsərlərinin dili bənzərsizdir. Onun şeirlərində həm arxaikləşmiş düzəltmə sözlər, həm də bu gün ədəbi dilimizin fəal lüğət fondunda işlənməkdə olan mürəkkəb və düzəltmə sözlər digər sənətkarlarla müqayisə baxımından daha çox diqqət çəkəndir.

“*Görkəmli şair, alim və dövlət xadimi Qazi Bürhanəddinin əsl adı Əhməddir. 1344-cü ildə Qeysəriyyədə anadan olmuşdur. Atası Qeysəriyyə Qazisi Şəmsəddin Məhəmməddir*” (2, s.224).

“*Qazi Bürhanəddinin anası hökmdar nəslindən olan Abdulla Çələbinin qızı olub, çox tez vəfat etmişdir. O, Oğuzların Salur tayfasındandır. Beləliklə, o, öz mənşəyi ilə, istərsə də ana dili əsərlərinin ruhu etibarilə Oğuz türkü-azərbaycanlıdır*” (2, s.225).

Elə bu səbəbdən də, onun sözlərində əsl türk mənşəli və Azərbaycan sözləri çoxluq təşkil edir. Yeni söz yaratma onun şeirlərində üstünlük təşkil edir.

Nümunələrə diqqət yetirək:

*...Yar büzümlə yenə gör ki, nə al eylədi,
Təki yaşum qan ola, ya kəfən al eylədi,
Ağzını görəli dirlikim oldi Kaman,
Belim göstərdi bini xəyal eylədi... (3, s.117)*

Burada işlənmiş *al* eylədi, *xəyal* eylədi mürəkkəb tərkibli feillərdir. *-dir* (i) sifət *-lik* -leksik şəkilçidir, isim düzəldib.

*...Bəllidir haqq qatında kirdarımız,
Elə kim var **məsməli** murdarımız.
Saqi, vər gəl əlimə **dolu** əyax,
Kim gedə bu kölüldə jənjarımız! (3, s.119)*

Bu bənddə işlənmiş *məsmə* (li) sözü düzəltmə sifət, *dolu* sözündə *dol* feil *-u* şəkilçisi isə sifət düzəldən şəkilçidir. Təqdirə layiq haldır ki, hər iki şəkilçi müasir Azərbaycan dilində işlənən sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilər sırasındadır. Yaxud,

*Ərmidir **Sərbazüzərbaz** olmıyan,
Alaca ördəklərə baz olmıyan,
Yemək, içmək, oynamax haram,
Ər günündə yara dəmsiz olmıyan.
...Özini **alışıx** görən sərdar bolər,
Ənəlhəq dəvi qılan **bərdar olar...**
Ər oldur həq yolunda baş oynada,
Döşəkdə ölən igid murdar olar.
Həq əzəldən nə yazmışsa bolur,
Gör nə ki, görcək isə görür.
İki aləmə, həqqə sığınmışız,
Toztamış nə ola, **Axsax** Teymur. (3, s.120)*

Nümunələrdəki *sərbaz*-düzəltmə sözdür, farsca *-sərbəş*, baz həmin vəzifəni, işi görən, peşəkar mənasındadır. Hazırda, müasir dilimizdə *-baz* şəkilçi kimi işlənir: *qumarbaz*, *oyunbaz*, *arvadbaz* və s. *zərbaz* da bu qəbildəndir. Yəni o dövrdə mürəkkəb söz kimi işlənsə də, hazırda düzəltmə sözdür. *Alaca* sözü də düzəltmədi, rəng bildirən kiçiltmə, əzizləmə mənasını bildirən sifətdir. Çox vaxt çoxaltma mənasında da işlənir: *bolluca* meyvə, *xırdaca* uşaq, *dadlıca* meyvə və s. *Sərdar* zaman mürəkkəb söz kimi işlənsə də, başçı mənasındadır. Hazırda *-dar* şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi işlənəkdədir: *əməkdar* müəllim, *məhsuldar* toxum, *əza-dar* və s.

Alışx - *alış* - *ix* sözündə *alış* feil *-ıq* feildən sifət düzəldən leksik şəkilçidir. *Döşək* sözü *döşə* feilindən *-k* leksik şəkilçisindən ibarətdir ki, düzəltmə isimdir. Hazırda ümumişlək sözlər sırasındadır.

Axsax-axsaq sözündə *axsa*(maq) feilindən sifət düzəldib.

Və yaxud,

*Yoluna canın verən **canbaz** imiş
Eşq əri məşuqinə **dəmsaz** imiş.
Gizləyim der idi aşiq razımı,
Göz yaşı yüz sarısı qoymaz imiş. (3, s.130)*

*...Dedi ki, neçin gözünü pürnəm görürəm,
Ya könlünü mən nişə pürğəm görürəm?
Dedim, sənəmə onun üçüncü ləbuniş*

Daim görməsəm, vəli dəm-dəm görürəm. (3, s.135)

Nümunələrdəki canbaz, dəmsaz sözləri şairin dilində mürəkkəb söz kimi işlənib, müasir dövrdə həmin *-baz*, *-saz* qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi işlənsə də mürəkkəb söz anlamını verir: canbaz -cangüdən, dəmsaz - dəm, kef mənasında, kefverən anlamında gəlir.

Nəticə etibarilə, qeyd edə bilərik ki, klassik poeziyamızda, xüsusən XIV əsr şairlərinin dilində işlənmiş sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində də eyni mənada işlənəkdədir. Ayrıca olaraq, Qazi Bürhanəddinin şeir dilində işlənmiş düzəltmə və mürəkkəb sözlər söz yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin düzəltmə və mürəkkəb sözlər və leksik şəkilçilər, sonrakı dövrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığında işlənərək, ədəbi dilimizi zənginləşdirə-zənginləşdirə bu günümüzdə qədər gəlib çatmış və söz yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı: 1960.
2. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı. Bakı: 1987.
3. Qazi Bürhanəddin. Seçilmiş əsərləri. I cild.
4. Qazi Bürhanəddin. Seçilmiş əsərləri. II cild.
5. Qazi Bürhanəddin. Seçilmiş əsərləri. III cild.

NURAY ƏLİYEVƏ
naliyeva22@mail.ru
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SİFƏTLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən sifətlərin ədəbi dilimizdə işlənən sifətlərlə həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bölgə əhalisinin danışıqında elə sifətlər müşahidə edirik ki, onlar ədəbi dilimizdə işlənir. Belə regional xarakterli dialekt sözlər həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sifətlərdə özünü göstərir. Burada bölgə şivələrinin özünəməxsusluğunu xarakterizə edən əlamət və keyfiyyət bildiren elə sözlər vardır ki, onlar da digər nitq hissələri kimi dilin qədimliyini özündə mühafizə edən söz qrupları hesab oluna bilər.

1. **Bərt.** Culfa və Ordubad dialekt və şivələrində “xəsis” mənasında qeydə alınmışdır: “Həsənalı bərt adamdı, malı çıxsa, canı çıxar (Culfa: Milax). -Uşəxlər də yap (lap) yaxçı bilillər ki, mən bərt adam dəyiləm (Ordubad: Dırnis).” Dilimizin Dərbənd dialektində də bərk “xəsis” mənasında işlənir (1, s.301). Bu dialektal vahid ədəbi dilimizdə olan bərk sözünün omonimidir. Ədəbi dilimizdə bərk “möhkəm, sərt, dayanıqlı” mənalarındadır. Şivələrdə də əslində həmin kəlmə “əli bərk, yəni əlindəkini əlində möhkəm saxlayan, verməyə qıymayan” anlamında məcazi mənə ifadə edən bir sözə çevrilmişdir. Sözün sonundakı **k>t** fonetik hadisəsi isə Naxçıvan dialekt və şivələrində bərk sözünün sonunda həmişə rast gəldiyimiz səs əvəzlənməsidir. Bu söz milli dil vahidlərimizdən olub, bir çox türk dillərində də işlənərkəndədir. B.Əhmədova görə, bərk sözü bərmək feilindən əmələ gəlib və əvvəllər bərik kimi olub (6, s.45). M.Kaşğari də öz lüğətində bərk sözünü “möhkəm, qorunmuş” kimi izah edir (9, s.85).

2. **Çəpix’.** Şahbuz və Şərur rayonu şivələrində “**cəld, diribaş**” mənasında işlənir: -Fatmanın qocalığına baxma hələ canı suludu, çəpix’ arvatdı (Şahbuz: Kükü). -Bizə çəpix’ adam lazımdı ki, həmi özü işdiyə, həmi də camahatı idara eliyə bilə (Şərur: Çərçiboğan).” Dilimizin Cəbrayıl, Goranboy, Qazax dialekt və şivələrində də çəpix’ eyni mənada işlənərkəndədir. Mənbələrdə bu sözün ədəbi dilimizdəki çevik sözünün dialekt variantı olduğu fikri öz əksini tapır. Bizim fikrimizcə, bu söz **çab** kökündən yaranmışdır. “Çab səs təqlidi yolu ilə yaranmış kök olub, “işləmək, tərپənmək, hərəkət etmək” mənası ifadə edən türkcə sözlərin qaynağıdır” (5, s.55). Bu söz vaxtilə ədəbi dilimizdə çapık variantında işlənmişdir. “XX əsrin 30-cu illərinə qədər ədəbi dildə çapık sözü işlənmişdir. Bu söz 40-cı illərdən sonra ədəbi dildə norma hüququnu itirir” (10, s.98). Bu kökdən yaranan çabuk sözü Türkiyə türkcəsində də “tez, cəld” anlamında ədəbi dil səviyyəsində işlənir. Türkiyənin Kars bölgəsi şivələrində də çəpix’ (4, s.339) eyni mənada qeydə alınmışdır. Özbək dilinin dialektlərində də çapak “cəld” (12, s.294) deməkdir. Dilimizdəki çapmaq feili də bu kökdən yaranmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində çapa-çapa gəldi, çaparax gəldi “tez-tez gəldi” ifadəsi də buradan gəlir. Dilimizin Qərbi Azərbaycan-Ağbaba şivəsində də çəpix’ “cəld” (3, s.57) deməkdir. Deməli, haqqında danışdığımız söz türkmənşəli çab kökündən yaranmış, ədəbi dilimizdə **çevik**, şivələrimizdə isə **çəpix’** fonetik variantında işlənən qədim dil vahididir. Əvvəl leksik şəkilçi vasitəsilə yaranmış, müasir dilimizdə isə bu kök artıq işləklidən qaldığı üçün kəlmə daşlaşaraq sadə söz halına düşmüşdür.

Naxçıvan dialekt və şivələrində sifətin quruluşca növləri içərisində dialektoloji baxımdan ən maraqlısı düzəltmə sifətlərdir. Çünki bu sözlərin tədqiqi dil tarixi üçün olduqca maraqlı dil faktları verir. Bu cür dil vahidlərinin diqqətli araşdırılması tarixən dilimizdə mövcud olmuş, dilin inkişafı prosesində sözlərin tərkibində daşlaşmış sifət düzəldən şəkilçilər, müasir dilimiz üçün arxaik sayılan və ya söz yaradıcılığında çox az iştirak edən leksik şəkilçilərin üzə çıxarılmasına imkan yaradır. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dildə olmayan çoxlu sayda düzəltmə sifətlər vardır. Onlardan bəzilərini burada təqdim etmək məqsədəuyğundur.

3. **Bedamar.** Naxçıvan dialekt və şivələrində “**qeyrətsiz**” mənasında işlənir: -Qonşum arı yeyip, namısı da bağliyp dalına, çox bedamar adamdı (Naxçıvan ş.). -Bir adam ki bedamar ola, onnan hər nə desən gözdüyərəm mən (Babək: Vayxır). Bu düzəltmə sifət iki komponentdən ibarət olub, birinci hissə,

yəni -bi şəkilçisi dilimizə fars dilindən daxil olmuş ön şəkilçidir. Müasir ədəbi dilimizdə də söz yaradıcılığında fəal iştirak edən bu şəkilçi “-sız”, “-siz”, “-suz”, “-siüz” sifət düzəldən şəkilçinin sinonimidir və qoşulduğu sözlərə inkar, yoxluq mənası verir. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu şəkilçi çox sözün tərkibində işlənərək həmin sözə yoxluq mənası verir və bir qayda olaraq **-be** fonetik variantında tələffüz olunur. Şivələrdə qeyd aldığımız “**beşüyür**”-*şüursuz, fərasətsiz*; “**beqayda**”-*qayda-qanuna uymayan*; “**bemənsil**”-*işə yaramayan*; “**beyvax**”-*vaxtsiz, gec*, “**beybafa**”-*vəfasız*; “**bedar**”-*yuxusuz*; “**bequrum**”-*görkəmsiz, çirkin* kimi sözlər də bu yolla yaranmışdır.

Lakin ədəbi dilimizdə bu şəkilçinin damar sözünə qoşulması faktı yoxdur. Digər dialekt və şivələrimizdə də bu fakta rast gəlmədik. Sözün kökü olan damar isə türk mənşəli sözdür və dilimizə aid ən qədim lüğətlərdə də, müxtəlif türk dillərində də “bütün canlıların bədənində qanın dövr etdiyi orqan” mənasında bu dil vahidi qeyd olunur. M.Kaşğari bu sözün oğuzca olduğunu söyləyir və tamar, tamur variantında qeyd edir (9,s.500). Sözdə tarixən baş vermiş **t>d** hadisəsi isə ən qədim fonetik hadisələrdəndir və onu dialekt və şivələrimizdə indi də geniş müşahidə edirik. Deməli, bedamar əslində “damarsız” deməkdir. Məlumdur ki, xalq arasında ar damarı deyə bir ifadə var. Bu ifadə “utanma hissi, utanma damarı” mənasındadır. Ümumiyyətlə, ar sözünün “namus, utanc” anlamı vardır. Bedamar sözündə də “damarsız” deyəndə əslində ar damarı olmayan, yəni “namusu olmayan, utanma hissi, ədəbi olmayan” mənasında damarsız nəzərdə tutulur. Deməli, Naxçıvan dialekt və şivələrində qeyd aldığımız bedamar sifəti hibrid sözdür, birinci tərəf, yəni şəkilçi fars mənşəli, ikinci tərəf - kök isə türkmənşəli dil vahididir.

4. **Bəndal**. Naxçıvanın Şahbuz rayonu şivələrində “**nallatmağa qoymayan at**” mənasında işlənir: - Bir yaxçı qaçağan atımız varıydı, di gəginən ki bəndal atıydı (Şahbuz: Şada). -Bəndal at təpix' atır, qoymur nallıyasan (Şahbuz: Gömür). Əslində bu söz bəd və nal sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Lakin burada səslərin yerdəyişməsi nəticəsində *n* səsi *d* səsinin yerinə, *d* səsi isə *n* səsinin yerinə keçmişdir və nəticədə söz bəndal formasını almışdır. Bu mürəkkəb sifətin birinci komponenti olan bəd sözü fars dilindən dilimizə keçmiş alınma sözdür və “pis” anlamındadır. Qoşulduğu sözlərə də bu mənanı verir. Dilimizdə, o cümlədən dialekt və şivələrimizdə bəd sözünün iştirakı ilə yaranan çoxlu sayda dil vahidi mövcuddur. Naxçıvan dialekt və şivələrində də birinci tərəfi bu sözlə yaranan “**bəssuyum**”-*pisniyyətli*; “**bəggüman**”-*narahat, pis fikirlər içərisində olan*; “**bədrəviş**”-*çirkin*; “**bəzzat**”- 1. *əsl-i-kökü pis olan*; 2. *zalım, qəddar*; “**bədhal**”-*halı pis olan*; “**bədnəzər**”-*nəzəri pis olan sözləri*, “**bəd gətıməx**”-*əvvəldən pis fikir demək*; “**bəduva eləməx**”-*qarğış eləmək*; “**bəd əyaxda-bədəbəd**”-*ən pis vəziyyətdə frazeoloji birləşmələri işlənməkdədir*.

Fars dilinin güclü təsirinin özünün göstərdiyi klassik ədəbiyyatımızda, ilk ana dilli nümunələrimizdə də bəd sözünün iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sözlərə çox rast gəlirik.

Bədnam sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənir və beddam fonetik variantındadır. Onu da qeyd edək ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində bəd sözü sözlərə qoşularkən çox vaxt assimilyasiyaya məruz qalır və sözün son samiti **d** özündən sonra gələn səsin məxrəci altına düşərək yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi **s; g; d** səsinə çevrilir.

Bəndal sözünün ikinci komponenti olan nal sözü isə ərəb dilindən dilimizə daxil olmuş alınma dil vahididir. “*Nal sözü ərəbcədir, mənası “alt” deməkdir. Dialektlərimizdə “döşəkçə” mənasında işlənən nalça sözü də bu sözdəndir*” (6, s.192). Nəticə olaraq deyə bilərik ki, bəndal sözü iki alınma sözün birləşməsi əsasında yaranmış mürəkkəb sifətdir və Naxçıvan dialekt və şivələrində elə bu sözlərin ifadə etdiyi mənaya uyğun olaraq “*pis nallanan, nallanması çətin olan at*” mənasında işlənir.

5. **Ciyarri**. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu söz “*cəsür, igid, qoçaq*” mənasında işlənir: -Bir yaxçı ciyarri oğul axdarram kin, dura bınnarın qavağında (Şahbuz: Külüs). -Ciyarri yanı ki, heş kimnən qorxmaz, sinəsin verər qabağa (Naxçıvan ş.). Bu sözün kökü olan ciyar ədəbi dilimizdə ciyər formasındadır. Lakin Naxçıvan dialekt və şivələrində Ordubad dialekti istisna olmaqla, demək olar ki, ciyar fonetik variantında tələffüz olunur. Ümumiyyətlə, **ə>a** səs əvəzlənməsi Naxçıvan dialekt və şivələrinin xarakterik fonetik xüsusiyyətlərindən biridir və Qonça, cuma, Zeynab, amanat, barabar və s. kimi sözlərdə geniş şəkildə özünü göstərir. Ciyar sözündə də bu hadisə baş verir. Dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində də ciyarri “*ürəkli, cəsür*” (7, s.32) deməkdir. Bu söz ərəb mənşəli ciyər sözüdür və dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq geniş şəkildə işlənən dil vahidlərindəndir. Bu sözün “insanın tənəffüs orqanı”ni bildiren həqiqi

mənası ilə yanaşı “cəsərət, qəzəb” kimi məcazi mənası da vardır. İnsanın ürəkli və yaxud da qorxaq olması onun ciyəri ilə əlaqələndirilir. B.Əhmədov yazır: “*Ağ ciyər sözünün qədim qarşılığı olan övkə sözü həm də “qəzəb” mənasını əks etdirib. Adam hirsələnəndə ağ ciyərdə ciddi proseslər baş verir. Ciyərli o adamdır ki, qəzəblənəndə övkəsində ciddi dəyişmələr müşahidə olunmur*” (6, s.61). Bu baxımdan da ciyərli “cəsərətli, heç nədən qorxmayan” deməkdir. Sözü sonundakı **-rı** şəkilçisi isə ədəbi dilimizdəki sifət düzəldən **“-lı”, “-li”, “-lu”, “-lü”** şəkilçisinin dialekt variantıdır. Klassik ədəbiyyatımızda eyni mənada və eyni kökdən ciyərdar leksik vahidi işlənmişdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində mürəkkəb sifətlər də dialektoloji baxımdan maraqlı cəhətləri ilə fərqlənir. Burada ədəbi dilimizdə, digər dialekt və şivələrimizdə işlənməyən çoxlu xarakterik mürəkkəb sifətlər işlənir. Tədqiqat göstərir ki, bunlar müxtəlif yollarla və müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərin birləşməsi yaxud yanasması ilə yaranmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrindən seçdiyimiz mürəkkəb sifətlər, əsasən, ədəbi dilimizdəki mürəkkəb sifət modelləri əsasında formalaşır.

6. **Darqursax.** Naxçıvan dialekt və şivələrində tez-tez rast gəldiyimiz bu mürəkkəb dil vahidi “*səbirsiz, hövsələsiz*” mənasında işlənir: -Mən birəz darqursağ adamam, bir məylisdə axıra kimin oturammanam (Şahbuz: Külüs). -Darqursağ adamnan ki yola çıxdın ölümü: al gözün qabağına (Babək: Cəhri). Sifət və ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər modeli əsasında düzələn bu sözün birinci hissəsi dar sözüdür. Bu söz ədəbi dilimizdə də semantikasi genişlənmiş, həm müstəqil söz, həm şəkilçi kimi, bir çox frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsi kimi işlənir. **Dar** sözünün ifadə etdiyi mənələrdən biri də “*kiçik, balaca, ensiz, geniş olmayan*” anlamıdır. Bu sifətdə də dar sözü məhz həmin anlamda işlənir. İkinci hissə-qursaq isə əslində “mədə” mənasındadır. Ümumiyyətlə, tarix boyu Azərbaycan dilində insan bədəninin bəzi üzvləri insanın hiss-həyəcanı, duyğuları ilə əlaqələndirilmiş, müəyyən üzvlərin adları məcaziləşərək müəyyən duyğuların ifadəçisinə çevrilmişdir. Məsələn, yuxarıda ciyərli dialektimizdən danışarkən biz qeyd etmişdik ki, ciyər sözü dilimizdə həm də cəsərəti, qorxmazlığı, ürək sevgini, məhəbbəti simvolizə edən orqandır. Eynilə mədə sözü də həmişə səbirlə, təmkinlə əlaqələndirilmiş **mədəsi - qursağı** geniş dedikdə “*səbirli, təmkinli*”, əksinə **darqursax** dedikdə isə “*səbirsiz, tez özündən çıxan*” anlamı ifadə etmişdir. Türkiyə türkcəsinin Anadolu şivələrində **kursağı kabarmak** “*həyəcanlanmaq*” deməkdir (8, s.573). Mədə ərəb dilindən dilimizə keçmiş sözdür. Türk dillərində isə onun əvəzində tarixən qursaq sözü işlənmişdir. M.Kaşğari bu sözü “**kuruğsak**” formasında qeyd etmişdir (9, s.347). Bu söz demək olar ki, bütün türk dillərində *kursak, qursax, kuyursak, kuysak, koysak* fonetik variantlarında eyni mənada işlənmişdir.

7. **Əməlbətərin.** Culfa şivələrində və Naxçıvan dialektində “*pis əməlləri olan*” mənasında işlənir: -Əməlbətərin adam nə bı dünyada, nə də o biri dünyada irahatdix, dişdix' tapammaz (Culfa: Ərəfsə). -Əməlbətərin adam hamını özü kimi bilər (Naxçıvan ş.). Bu mürəkkəb sifət birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb söz modeli əsasında yaranmışdır. **Əməl** sözü ərəb mənşəli sözdür və dilimizdə işlənmə hüququ qazanmış, “*iş, hərəkət*” mənasında geniş istifadə olunan dil vahidlərindəndir. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu sözün “*cadu*” mənası da var: -Nə əməl elədilərsə uşağımın dili-ağzı birəti bağlandı (Culfa: Ərəfsə). -Unnar analı-balalı köhnə:n əməl eliyənənilər (Ordubad: Nüsnüs). Klassik ədəbiyyatımızda da bu sözə tez-tez rast gəlirik.

Betər sözünə gəldikdə isə bu söz fars mənşəlidir, əsl bəd və təhər “*pis*” sözlərindən ibarət olub (6, s.43). Əslində əməlbətərin “*əməli betər olan, pis olan*”, yəni əməli betər mənasındadır. Naxçıvan dialekt və şivələrində betər sözü ayrılıqda da “*pis*” mənasında işlənir: -Bı dəhəm kişi lap betər hesdənmışdi (Kəngərli: Çalxanqala). -Dədix yanı bı qonşidən üzümüz güləcəx, bı da ki, əvvəlkinənən də bətər çıxdı (Ordubad: Dırnis). Eyni zamanda bölgə şivələrində eyni yolla əmələ gələn və haqqında danışdığımız sifətə antonim olan əməlisələh “*yaxşı əməllər sahibi*” sifəti də işlənməkdədir.

8. **Əyağısurçax.** Naxçıvan dialekt və şivələrində “*şərgöz*” mənasında qeydə alınmışdır: -Bir kişi ki, əyağısurçax ola onu dəy heş zad düzəltməz (Ordubad: Tivi). -O qədə əyağısurçax adam var, elə bi dəne himə bətdi (Şahbuz: Sələsüz). Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili isim, ikinci tərəfi sifət modeli əsasında yaranan bu mürəkkəb sifətin birinci tərəfi olan ayaq sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində elə əksər hallarda əyax fonetik variantında tələffüz olunur. Ümumiyyətlə, **a** səsinin **ə** səsi ilə əvəzlənməsi Naxçıvan dialekt və şivələri üçün ən xarakterik səs əvəzlənmələrindən biri hesab olunur. Çünki dilimizin digər dialekt və

şivələrinə nisbətən burada *ə* səsi daha aktivdir və daha geniş tələffüz olunur. Ayaq sözü qədim türkmənşəli vahidlərdəndir və müasir dövrdə də, demək olar ki, bütün türk dillərində həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində işləkdir.

İkinci hissədəki **surçax** sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində ayrılıqda da işlənir və “*sürüşkən*” mənasını ifadə edir: -Ura:n yolu indi surçaxdı, getsa:z da çıxammasız yuxarı (Şərur: Havuş). -Qışı ki qar yağdı, ta Şahbuzdan o yana surçax olurdu, Batabata qalxmax illap müşgül olurdu (Şahbuz ş.). Dilimizin Qarakilsə şivələrində də surçax “*sürüşkən, gəzəyən*” (2, s.447) mənasındadır. Araşdırma göstərir ki, bu söz türk dillərinə məxsus qədim dil vahidlərindəndir və tarixən bu dillərdə işlənmişdir. M.Kaşğari də öz lüğətində sürç sözünü “*sürüşmək*” anlamında qeyd edərək yazır: Ol atın surçitti “O atını sürüşdürdü”. Atdan başqası sürüşsə, yenə belə deyilir (9, s.315). Deməli, bu söz qədim sürç kökündən törəmişdir. Buradakı “*-ax*” şəkilçisi isə ədəbi dilimizdə də sifət yaradıcılığında fəal iştirak edən “*-aq*”, “*-ək*” şəkilçisinin dialekt variantıdır. Bu şəkilçi də dilimizə məxsus qədim şəkilçilərdəndir. “Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də bu şəkilçiyə qeyri-məhsuldar da olsa, rast gəlmək olur” (11, s.323). Deməli, Naxçıvan dialekt və şivələrində qeydə aldığımız əyağısürçax sözü milli sözlərimizdən olub, ayaq və surçax sözlərinin birləşməsindən yaranmış, ədəbi dilimizdəki əyağı sürüşkən sifətinin şivələrdəki sinonimidir. Müasir Türkiyə türkcəsində də **sürçmək** “*sürüşmək, səhv addım atmaq, səhv söz söyləmək*” mənasında işlənir.

Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin leksik layının böyük bir hissəsini də bölgə əhalisinin nitqi üçün xarakterik olan sifətlər təşkil edir. Bu sözlər dilçilik baxımından olduqca maraqlı vahidlərdir. Onların etnolinqvistik tədqiqi şivələrimizin lüğət tərkibinin zənginliyi, qədimliyi, ifadə imkanlarının genişliyi barədə bizə məlumat verir. Həmçinin tarixi dilimizin qədim dövrlərinə gedib çıxan bu sözlər dialekt və şivələrdə türk dillərinə aid nə qədər dil materialının mühafizə olunaraq günümüze qədər gəldiyini də göstərməkdədir. Məqalədə haqqında danışdığımız sifətlərin bir qisminin ilk anadilli nümunələrimizdə, qədim lüğətlərdə, folklor nümunələrində işlənməsi onu deməyə əsas verir ki, onlar vaxtilə ədəbi dil faktı kimi çıxış etmiş, lakin zamanla işləklidən qalaraq xalqın dilində yaşamağa başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Q.Ş.Kazımov və S.M.Behbudovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. İki cildə. M.Ş.Şirəliyev və M.İ.İslamovun redaktəsi ilə. Ankara: TDK Yayınları, 1999, 653 s.
3. Bayramov A., Bayramova A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı: AM965 MMC-nin mətbəəsi, 2016, 280 s.
4. Ercilasun A.B. Kars ili ağzıları. Ankara: TDK Yayınları, 2002, 386 s.
5. Eyüboğlu İ.Z. Türkçe kökler sözlüğü. İstanbul: Remzi kitabevi, 1989, 200 s.
6. Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
7. Ələkbərli Ə.Y. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, I kitab, İrəvan Çuxuru. Bakı: Ağrıdağ, 2009, 192 s.
8. Gülensoy T. Türkiyə türkcəsindəki türkce sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 2007, 1204 s.
9. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: (4 cildə). IV cild. Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
10. Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı: Elm, 1999, 123 s.
11. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri. Qədim uyğur yazısı abidələri (4 cildə). IV cild, II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
12. Uzbek xalk şevalari luğati. Masul muxarrir Ş.Şoabdurroxmonov. Toşkent: Fan, 1971, 408 s.

QALİBƏ HACIYEVA
galibehaciyeva@mynet.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MEHDİ NİZAMƏDDİN MƏHƏMMƏD HACI ƏLİ HÜSEYN ƏL SƏFƏVİNİN TARİXİ LEKSİKOQRAFİK ƏSƏRİ “SƏNGİLAX” HAQQINDA

Elmi və siyasi fəaliyyəti ilə Azərbaycan tarixində müstəsna rol oynamış görkəmli dövlət xadimlərindən biri XVIII əsrin tarixçi və siyasi xadimi Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvinin elmi və diplomatik fəaliyyəti lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl-Səfəvinin adı bəzi qaynaqlarda Mirzə Məhəmməd Mehdi ibn Məhəmməd-e Nəsir-e Əstarabadi şəklində qeyd olunur (1, s.5). Mənbələrin verdiyi məlumata görə Mirzə Məhəmməd Mehdi Əstarabadda (Gürqan//Kurqan) anadan olmuşdur. Dövrünün ən görkəmli tarixi-ədəbi şəxsiyyətlərindən olan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Kokəb (ulduz) təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, elmi və ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı, dövrünün böyük siyasi xadimlərindən biri olaraq Nadir şahın sarayında yaşamış və onun müşaviri olmuşdur. Nadir şah dövründə dövlət siyasətində mühüm rol oynayan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan diplomatik fəaliyyəti ilə yanaşı, həm də bir tarixçi kimi fəaliyyət göstərmiş, dövrünün bütün hadisələrinin salnaməsini, eyni zamanda dövlətin bütün rəsmi məktublarını yazmış, xarici diplomatik əlaqələrin yaranmasında böyük işlər görmüşdür.

1736-cı ildə Nadir şah taxta çıxarkən şah tərəfindən tarixçi rütbəsi ilə təltif olunan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan dövlət işlərində fəal xidmətlərinə görə yenidən 1738-ci ildə Nadir şah tərəfindən xan titulu ilə təltif olunmuşdur. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Rusiya və Osmanlı arxivində saxlanan Nadir şah dövrünə aid bütün əlyazma məktub və müraciətlər Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvinin qələminin məhsuludur, eyni zamanda Nadir şahın bütün fərmanları da onun dəsti-xətti ilə yazılmışdır.

Rusiya arxivlərində olan İran-rus məktub və sənədlərində rus nümayəndələri Mirzə Məhəmməd Mehdi xanı İranın baş vəziri kimi qeydə almışdır. Mustafa xan Şamlı ilə birlikdə Nadir şah tərəfindən sülh müqaviləsi üçün Osmanlı dövlətinə göndərilən Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Nadir şahın ölüm xəbərini eşidir və müqaviləni bağlamadan İrana qayıdır. Nadir şahın hakimiyyətindən sonra dövlət işlərindən, siyasi fəaliyyətindən tamamilə uzaqlaşan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan saraydan ayrıldıqdan sonra bir müddət elmi fəaliyyətini davam etdirir və qısa bir zamanda vəfat edir.

Saraydan ayrıldıqdan sonra elmi və ədəbi fəaliyyətini davam etdirən Mirzə Məhəmməd Mehdi xan “*Tarix-e cahanquşa-ye Nadiri*” (Fateh Nadir şahın tarixi) əsərini yazır. Nadir şah dövrünün bütün tarixi hadisələrini, Nadir şahın müharibələri haqqında sənədli tarixi faktlar əsasında yazılmış və tarixçilər tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilən bu tarixi əsər əvəzsiz tarixi mənbə kimi uzun müddət Avropa universitetlərində tədris vəsaiti olaraq ən mötəbər qaynaq kimi istifadə edilir. Avropa tədqiqatçılarının böyük marağına səbəb olan və dünyanın müxtəlif dillərinə - ingilis, fransız və alman dilinə tərcümə edilərək, Avropa universitetlərində ən mükəmməl tarixi qaynaq olaraq tədris vəsaiti kimi istifadə olunan bu əsər dəfələrlə Tehran, Təbriz və Bombeydə (Hindistanda) də nəşr olunmuşdur.

Mirzə Məhəmməd Mehdi xanın Nadir şahə həsr olunmuş ikinci əsəri “*Dürreyi Nadir*” (“Nadir incisi”) adlanır ki, bu əsər birincidən xeyli fərqlənir. Mirzə Məhəmməd Mehdi xanın klassik üslubda yazmış olduğu bu əsəri də yüksək dil və tarixi xüsusiyyətlərinə görə dəfələrlə Tehran, Təbriz, Bombay, Kəlküttə ilə yanaşı, Avropa da nəşr olunaraq müxtəlif ölkələrin ali təhsil ocaqlarında dərs vəsaiti kimi istifadə olunub. Uzun müddət ali təhsil məktəblərində tədris vəsaiti kimi istifadə olunan bu əsər sonradan ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. 1962-ci ildə (1341 şəmsi ilində) doktor Seyyid Cəfər Şəhidi əsər üzərində tədqiqat apararaq dissertasiya müdafiə etmişdir.

Mirzə Məhəmməd Mehdi xanın üçüncü əsəri “*Münşəat*” (“İnamnamə”) əsəridir ki, bu əsərin adı bəzi qaynaqlarda “*İname Mehdi xan*” adı ilə qeyd olunur. Əsasən, risalə və diplomatik məktublar toplusundan ibarət olan bu əsərdə Nadir şahın müxtəlif dövlətlərə, həmçinin Osmanlı imperiyasına və Rusiyaya ünvanlanmış məktublarına həsr olunmuş qiymətli tarixi mənbələrdən biridir. Nadir şahın oğlu İmamqulu Mirzəyə ithaf olunan əsərin giriş hissəsinin dili olduqca ağırdır. Dəfələrlə Tehrandə çap olunan

bu əsərin bir hissəsi isə “*İnşaed dürlər*” (“Dürlər inşası”) adı ilə Bombeydə çap olunub. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvinin elmi fəaliyyəti çoxşaxəli olmuşdur. Ə.Dehxudanın verdiyi məlumatlara görə Mirzə Mehdi xan tərcüməçiliklə də məşğul olmuş, “Bibliya” və “İncil”i xristianların köməyi ilə farscaya çevirmişdir.

Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvinin elmi ədəbi yaradıcılığının ən yüksək zirvəsi sayıla biləcək əsərlərdən biri Azərbaycan, eləcə də ümumtürkoloji leksikoqrafiyası tarixində mühüm yer tutan “*Səngilax*” adlı lüğətidir. 6000-ə qədər sözdən ibarət bu əsəri yazarkən bir çox tarixi ədəbi əsərlərə, həmçinin müxtəlif lüğətlərə müraciət edən Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvi Azərbaycan-türk leksikoqrafiyası tarixində çox möhtəşəm bir dil abidəsi yaratmışdır. Əsər haqqında müxtəlif mənbələrdə tədqiqatçıların söylədiyi fikirlər türk dilini öyrənməkdə əsərin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu təsdiq edir.

Doktor İran filosofu və ədəbiyyatşünası Zəbihullahe Səfa lüğət haqqında fikirlərini belə açıqlayır: “*Fərханге Səngilax*” (“*Səngilax lüğəti*”) əsəri həmin o məşhur kitabdır ki, türk dilindən bilgi əldə etmək üçün, farsların “*Burhane qate*” (“*Kəskin sənəd*”) əsəri qədər dəyərlidir.

Mirzə Məhəmməd Mehdi xan yazır: “*Məndən qabaq Herəvi, Fəraqi, Nurəvi, Mirzə Əbdülxəliq Nəsiri və bir sıra lüğətçilər Nəvainin əsərlərindən kiçik müxtəsər sözlük hazırlamışlar. Mən isə bu işi daha dolğun və geniş vermək üçün bunu işlədim. Bu iş çox ağır və çətin olduğundan bu əsərə “Səngilax” adı verdim, yəni “Daşlıq, çınqıllıq” adını verdim. Bu sözlüyü hazırlamaq üçün Əlişir Nəvainin 12 cilddən ibarət nəzm və nəsr əsərlərini oxuyub onların lüğətini hazırladım.*”

Mirzə Mehdi xanın özünün söylədikləri də onun əsər üzərində nə qədər ciddi, məsuliyyətlə çalışdığını və “*Səngilax*”ın hazırlanmasında zəngin ədəbiyyatdan istifadə etdiyini göstərir. Əsərin həcmi, eyni zamanda məzmunu müəllifin “*Səngilax*”ın hazırlanmasında nə qədər gərgin çalışdığını və böyük zəhmət bahasına bu lüğəti ərsəyə gətirdiyini bir daha təsdiq edir. Mirzə Mehdi xan “*Səngilax*”ı hazırlarkən mütləq etdiyi “*Fəraye bossoğər*”, “*Həvadero aş şəbab*”, “*Bədaye ül-vəsət*”, “*Fəvayedal Kobər*”, “*Heyrətöl əbrar*”, “*Fərhadə Şirin*”, “*Leyli və Məcnun*”, “*Səbeye səyyarə*”, “*Sədde İsgəndəri*”, “*Lisanü teyr*” (Quşların dili), “*Ərbəine mənzum*”, “*Nəzmal cəvahir*”, “*Məhbuböl Qlub*” (“*Könlümün sevimlisi*”), “*Mizanöl ovzan*”, “*Nəsayülül məhəbbət*”, “*Tarixə ənbिया*”, “*Tarixə mulke əcəm*”, “*Məcalüsün nəfayəs*”, “*Vəqfnamə*”, “*Mədrəseyi İxlasıyyə*” kimi müxtəlif səpkili əsərlərdən qaynaqlanmışdır. Lüğətin hazırlanmasında ərəb və fars dilində olan qaynaqlardan yetərincə istifadə edən Mirzə Mehdi xan “*Səngilax*”da türk dilinin zənginliyindən bəhs edərək, türk dilinin orfoqrafik qaydaları haqqında yazır: “*Türk lüğətində müəyyənləşdirilmiş qayda-qanun nə fars, nə də ərəb dilinin qaydaları ilə müqayisə oluna bilməz. Çünki türk dili çox yüksək üsluba malik bir dildir*” (s.187).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Mehdi xanın ölümündən sonra müxtəlif tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş bu lüğət bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Əsərin bir nüsxəsi də tədqiqatçı Rövşən Xiyavi tərəfindən tədqiqata cəlb edilərək nəşr olunmuşdur. “*Səngilax*”ı çapa hazırlarkən müəllif fikrini belə açıqlamışdır: “*Mən bunu yazarkən adını “Məbatüül lüğət” adı verdim ki, bu da ayrılıqda başqa bir kitab ola bilər*” (Rövşən Xiyavi “*Fərhang-e Səngilax*”. Tehran, 1374). Zəbuhillahe Səfa tərəfindən xüsusi tədqiq obyektinə çevrilən bu əsər müəllif tərəfindən kiçik bir ensiklopediya adlandıraraq çox yüksək dəyərləndirilmişdir.

Təsüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər XVIII əsr Azərbaycan dilçilik tarixindən söz açarkən bu lüğətdən bəhs edilməmişdir. Lüğətin dili üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dilimizin tarixi leksik sistemini əks etdirən bu əsər, sadəcə leksikoqrafik bir mənbə olaraq dəyərləndirilməməli, eyni zamanda dil və dilçiliyin müxtəlif sahələrini əks etdirən faktik dil materiallarına görə müxtəlif aspektdə tədqiq olunmalıdır. Bu kimi bir çox məziyyətlərinə görə “*Səngilax*” haqqında aşağıdakıları xülasə etmək olar:

1. Əsərdə sözlərin farsca qarşılığından əlavə ərəb və hind, yunan qarşılığı haqqında da məlumat verilir ki, bu da dillərarası tarixi inteqrasiya məsələlərinin və müxtəlif dillərin müqayisəli tədqiqi üçün imkan yaradır.

2. “*Səngilax*”da müxtəlif etnoslar və onların yaşam tərzi, etnoqrafiyası, adət-ənənələri haqqında məlumat verilməklə yanaşı, həmçinin onomastik vahidlər, Asiya qitəsinin çayları, dağlarından bəhs edilir ki, bu da əsərin tarixi coğrafi, həmçinin linqvistik baxımdan nə qədər əhəmiyyətli və dəyərli bir əsər

olduğunu təsdiq etməklə tarixi onomastik tədqiqatlar üçün mühüm qaynaq rolunu oynayır.

3. Bütünlükdə dünya tarixi haqqında geniş tarixi məlumatlar, Azərbaycanda mövcud xanlıqlar, dövrünün tanınmış tarixi şəxsiyyətləri, eyni zamanda İran və Türk tarixi haqqında da dolğun tarixi informasiya verən bu əsərdə, eyni zamanda müxtəlif elmlər, astronomiya, tibb, əczaçılıq, dərman bitkiləri, zoonimlər, qədim türk mətbəxi haqqında da məlumat almaq olar.

4. Əsərdə dilçilik baxımından müxtəlif bölmələrə aid mübahisələr olsa da, dil tarixi leksikologiya, etimologiya haqqında verilən məlumatlar dilçilik və dil tarixi ilə bağlı məsələlərin də tədqiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

5. Müəllifin canlı danışmaq dilində mövcud faktik dil materiallarından istifadə etməsi əsərin dialektoloji baxımdan da əhəmiyyətli bir əsər olduğunu göstərir.

6. Altı minə yaxın sözü əhatə edən “Səngilax” dilimizin tarixi leksikasının öyrənilməsi üçün əvəzsiz zəngin leksikoqrafik mənbələrdən biridir.

Tədqiqatlar göstərir ki, əsərin sonrakı nəşrində və tərtibatında bəzi nöqsanlara yol verilmişdir ki, bunlardan birincisi lüğət əlifba sistemi ilə tərtib olunmamış, bir çox hallarda sözlərin latın qrafikasındakı transkripsiyası düzgün verilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, müxtəlif tədqiqatlarda əsər haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, əsərin əlyazma nüsxəsində olan bir çox hissələr, xüsusilə feillər, atalar sözü və zərbi-məsəllər sonrakı nəşrlərdə ixtisarlaşdırılıb. Lakin buna baxmayaraq, bu günə qədər Azərbaycan dilçilik tarixində çox az tanınan bu ensiklopedik lüğət müasir dilçiliyimiz üçün tarixi dəyəri və elmi əhəmiyyəti olan qaynaqlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzə Mehdi Əstarabadi. Səngilax. Farsca-türkcə lüğət. Tehran, 1374.
2. Zəbihullahe Səfa. Tarix-e ədəbiyyat-e İran. Tehran,
3. Rövşən Xiyavi. Fərhəng-e Səngilax. Tehran, 1374.

ARZU ABBASOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

QƏDİM TÜRK QAYNAQLARINDAKI NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİNİN ERMƏNİLƏŞDİRİLMİŞ FORMALARI HAQQINDA

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, Osmanlı dövrünün qaynaqlarında inzibati ərazi baxımından bütöv Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan və onun ətraf bölgələrindəki toponimlərin əksəriyyəti bu günə qədər qorunub saxlansa da, təəssüflə qeyd etməliyik ki, tarixi proseslərin nəticəsi kimi itirilmiş ərazilərimizdəki coğrafi adların xeyli hissəsi siyasi-ideoloji məqsədlərlə dəyişdirilmiş və ya tamamilə aradan qaldırılmışdır.

Y.B.Yusifov və S.K.Kərimovun qeyd etdiyi kimi, tarixi-ictimai proses dilin inkişafında, söz fonunda dəyişikliklərlə özünü göstərdiyi kimi, coğrafi adların da forma sabitliyinə xələl gətirir və tədricən onları dəyişir.

Bu baxımdan müəlliflər dəyişikliyə uğramış toponimləri üç qrupda cəmləşdirir:

1. Təhrif toponimlər: səs və ya söz düşümü nəticəsində adlar təhrifə uğrayır;
2. Fonetik dəyişikliyə uğramış toponimlər: Bu toponimlərdə səs əvəzlənir, yerini dəyişir;
3. İxtisar toponimlər: Təhrif və ixtisar toponimlər isə bir-birindən fərqlənir (1, s.104-105).

R.Yüzbaşov şəkli dəyişikliyə uğramış toponimləri «təhrif toponimlər» adlandırır və üç təhrif tipini göstərir:

- 1) mənası dəyişdirilmiş toponimlər;
- 2) mənasızlaşdırılmış toponimlər;
- 3) «lal» toponimlər (2, s.9).

Yuçkeviç V.A. toponimlərdə «dəyişdirilmiş» sözü əvəzinə «transformasiya» terminini işlədir və tərcümə yolu ilə və rəsmən dəyişdirilmiş toponimləri də dəyişikliyə uğramış toponimlər qrupuna daxil edir (3, s.76-83).

Q.Hacıyeva Cənubi Azərbaycan ərazisində bu şəkildə dəyişdirilib təhrif edilən toponimləri 3 qrupda təsnif etmişdir:

- 1) Fonetik dəyişmə ilə təhrif edilmiş toponimlər;
- 2) Qədim toponimlərin yenisi ilə əvəzlənməsi;
- 3) Tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlər (4, s.67).

XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında tarixi sənəd kimi qorunan türk mənşəli toponimlərin tamamilə dəyişilməsi və ya aradan qaldırılması ən çox siyasi proseslərin nəticəsi kimi Sovet dövründə Naxçıvan və onun ətraf bölgələrinin hissə-hissə qoparılaraq, başqa-başqa dövlətlərin tərkibinə qatılması nəticəsində yaradılmış indiki Ermənistan (İrəvan xanlığı) və Cənubi Azərbaycan ərazisində müşahidə olunmaqdadır.

Vaxtilə İrəvan ərazisində mövcud olan türk mənşəli toponimlərin tarixi qaynaqlarda göstərilən qədim adlarının son dövrlərdə tamamilə kökündən dəyişdirilməsi faktı antitürk erməni siyasətinin və türklərə qarşı mənəvi soyqırımının bariz nümunəsidir.

Erməniləşdirilmiş qədim türk toponimlərinin tədqiqində ən dəyərli qaynaqlardan biri akademik B.Budaqovun Q.Qeybullayevlə birgə hazırladığı «Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti» əsəridirsə, digər qaynaqlardan biri də Ə.Ələkbərlinin «Qədim Türk-Oğuz yurdu Ermənistan» əsəridir ki, bu əsərdə də yüzlərlə erməniləşdirilmiş qədim toponimlərimiz haqqında rəsmi statistik məlumatlar öz əksini tapır. Ermənistan SSR Ali Sovetinin konkret tarixi rəsmi sənədləri-fərmanları əsasında yazılmış bu əsər ermənilərin son 70 ildə Ermənistandakı türk mənşəli qədim yer-yurd adlarını saxtalaşdırmaqla erməniləşdirmək kimi məkirli siyasətini ortaya qoyur. Əsərdən aydın olur ki, ermənilər Azərbaycan-Türk toponimlərini müxtəlif prinsiplərlə dəyişdirmişlər. Belə prinsiplərin bir qismini qeyd etmək yerinə düşər:

1. Sovet ideologiyasını təbliğat bəhanəsi ilə toponimlərin dəyişdirilməsi:
Böyük Qarakilsə-Kirovakan (Böyük Qarakilsə rayonu);

Gümrü-Aleksandropol-Leninakan (Düzəkənd rayonu);

Qaranlıqdərə-Lusadzor (tərcüməsi: İşıqlıdərə, Karvansaray rayonu);

Çanaxçı-Sovetaşen (Vedi rayonu).

1. Erməni millətindən olan ayrı-ayrı yazıçı, inqilabçı və başqa tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədləşdirmək bəhanəsi ilə toponimlərin dəyişdirilməsi:

Ellər-Abovyan (Ellər rayonu);

Böyük Şəhriyar-Nalbandyan (Sərdarabad rayonu).

1. Hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə toponimlərin dəyişdirilməsi:

Daşqala-Karaberd (ermənicə «kar» - «daş», «berd» - «qala» deməkdir. Akin rayonu);

Gödəkbulaq-Karçaxpyur (ermənicə «karç» - «gödək», «axpyur» - «bulaq» deməkdir. Basarkeçər rayonu);

Göl-liçk (ermənicə «liçk» - «göl» deməkdir. Aşağı Qaranlıq rayonu).

2. Bəzi adlardakı «böyük», «kiçik», «yuxarı», «aşağı» sözlərini erməniləşdirməklə toponimlərin dəyişdirilməsi:

Böyük ayrım-Medzayrum (ermənicə “medz” - “böyük” deməkdir. Allahverdi rayonu);

Kiçik Vedi-Pokr Vedi (ermənicə “pokr” - “kiçik” deməkdir. Vedi rayonu);

Yuxarı Ağcaqala-Verin Ağcaqala (ermənicə “verin” - “yuxarı” deməkdir. Talin rayonu).

3. Bəzi adlardakı «kənd» sözünü erməniləşdirməklə toponimlərin dəyişdirilməsi:

Məlikənd-Melikgyuğ (ermənicə “gyuğ”-“kənd” deməkdir. Abaran rayonu);

Lalakənd-Laligyuğ (İcevan rayonu);

Təzəkənd-Tazagyuğ (Zəngibasar rayonu).

4. Erməni tələffüzünə uyğunlaşdırılaraq toponimlərin dəyişdirilməsi:

Həkəri-Akori (Allahverdi rayonu);

Uzunlar-Odzun (Allahverdi rayonu);

Ərzəkənd-Arzakan (Axta rayonu);

Şınıx-Şnox (Allahverdi rayonu).

5. Bəzi yaşayış məntəqələrində ancaq azərbaycanlılar yaşadığı üçün onların adını tam şəkildə erməniləşdirmək mümkün olmasa da, tarixi coğrafi adları itirmək üçün müxtəlif bəhanələrlə keçmiş (əsl) adlar yeni Azərbaycanlı adları ilə əvəz edilib:

Sultanabad-Şurabadı (Amasiya rayonu);

Qaraçanta-Əzizbəyov (Amasiya rayonu);

Haqqıxılı-Səməd Vurğun (İcevan rayonu).

6. Tarixi adın itirilməsi üçün eyni bir yaşayış məntəqəsinin adı bir neçə dəfə dəyişdirilib:

Hacıqara-Makaraşen-Lernapat (Böyük Qarakilsə rayonu);

Qaradağlı-Tsaxkaşen-Mrçavet (Qəmərli rayonu);

Paşalı-Əzizbəyov-Zarıtap (Soylan rayonu);

Sultanəliqışlaq-Canəhməd-Günəşli (Basarkeçər rayonu) (5, s. 5-66).

Erməni dili mütəxəssisləri M.X.Abəryan, R.A.Açaryan, A.A.Qriqoryan və başqalarının dediyinə görə, türk dillərinin, xüsusən də Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsiri nəticəsində yeni erməni dilinin sintaktik quruluşu qədim dilin sintaktik quruluşundan kəskin sürətdə fərqlənir (6, s.8).

XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqları üzrə aparılan araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, qədim Azərbaycan-Türk torpaqları olmuş indiki Ermənistan tarixi dövrlərdə Azərbaycan dövlətinin tərkib hissəsi olmaqla daxili inzibati ərazi bölgüyə də malik olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə edilmiş və yeni adlarla əvəz edilmiş belə toponimlərin bir müddətdən sonra müəyyən rəsmi sənədlərdə bərpa edilməsi bir qədər çətinləşir və ya mümkünsüz olur. Məhz bu baxımdan toponimik tədqiqatlarda tarixi coğrafi adların müasir adlarla paralel verilməsi olduqca zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. Bakı: Maarif, 1987, 204 s.
2. Yüzbaşov R. və başqaları. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı: 1972, 158 s.
3. Cuçkeviç V.A. Obhaə toponimika. Minsk 1980.
4. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 2008, 200 s.
5. Ələkbərli Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu - «Ermənistan». Bakı: 1994, s.203.
6. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BDU, 1992, 329 s.
7. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. «Oğuz eli», Bakı: 1998, 452 s.
8. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996.
9. Qeybullayev Q.Ə. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı: Azərneşr, 1992, 140 s.
10. Mehrəliyev E.Q. Azərbaycan SSR-də coğrafi adları öyrənməyin bəzi məsələləri haqqında // Az.SSR EA Xəbərləri. Geoloji-coğrafiya elmləri seriyası, 1951, № 1, 123 s.
11. Aslan Y. Rus İstilasından Sovet Ermənistanı`na Erivan Vilayətinin Demografik Yapısı (1827-1922). Ankara, 2001.
12. Makas Z. Ermənistan`da Adları Değiştirilən Bazı Türk Yerləri Üzerine // Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. 1993, nisan, № 83.

QALİBƏ HACIYEVA
oguz.haciyev@gmail.com
RUXSARƏ İBRAHİMOVA

LÜĞƏTLƏRİN QURULUŞU VƏ TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Yazıldığı dövrün dil mənzərəsini əks etdirən lüğətlər zaman keçdikcə dil tarixinin ən mükəmməl dil abidələrinə çevrilir. Belə qiymətli tarixi abidələrdən biri XI əsrdə Qaraxanlılar nəslindən olan Mahmud Kaşğarlı tərəfindən yazılmış “*Divanü Lüğat-it Türk*” digəri isə, XIII-XIV əsrlərə aid edilən, ümumtürk dilçilik tarixində “*İbn Mühənnə lüğəti*” kimi tanınan Əsseyid Cəmaləddin ibn Mühənnanın “*Hilyətül insan və həlbətül-lisan*” adı ilə qeyd olunan qədim leksikoqrafik əsəridir. Bir çox tarixi lüğətlər kimi, hər iki lüğətin dilinə istinad edərək, müasir dilimizdə işlənən leksik vahidlərin bir çoxunun tarixi köklərini, bu sözlərin əsrlər boyu dəyişikliyə məruz qalmış forma və mənasını müəyyənləşdirmək, həmçinin müasir dilin tarixinə aid bir çox mühüm problematik məsələləri araşdırmaq mümkündür.

Leksikoqrafiyanın ən ümdə məsələlərindən və problemlərindən biri lüğətlərin təsnifi və tərtibi prinsipləridir. Dünya dilçiliyində lüğətləri tərtib etməyin üç əsas üsulu göstərilir:

1. Sözyaratma və etimoloji üsul;
2. Yuva üsulu;
3. Sözlərin əlifba sırası üsulu (1, s.243).

Lüğətlərin sözyaratma üsulu ilə tərtibində sözlərin bir-birində asılılığı və ya qohumluğu meydana çıxır. Sözyaratma üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətə “*Slovar Akademii Possiyskoy*” adlı lüğəti misal göstərmək olar. Bu lüğətdə kök sözlərə üstünlük verilmiş, daha sonra eyni kök əsasında düzəldilmiş müxtəlif semantik mənalı leksik vahidlər ardıcıl şəkildə verilmişdir. Bu lüğətdə kökün variantlarına görə bütün sözlər bir neçə qrupa bölünür və hər bir qrupa aid olan sözlər də əlifba sırası ilə verilir.

Yuva üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətlərə V.İ.D alın “*rus dilinin izahlı lüğəti*”ni, Preobrajenskinin “*Etimoloji lüğəti*”ni, müasir rus ədəbi dilinin çoxcildli lüğətini, L.Budaqovun “*Türk-tatar dillərinin müqayisəli lüğəti*”ni misal göstərmək olar. Sözlərin lüğətdə yuva üsulu ilə yerləşdirilməsinin ilk təşəbbüsçüsü V.İ.Dal olmuşdur. O, lüğətlərin tərtibində sözyaratma üsulunu qəbul etməmiş, özü yeni bir üsul, “yuva” üsulunu işləyib hazırlamışdır.

1952-ci ildə leksikoqrafiya məsələlərinə dair çağırılmış müşavirədə izahlı normativ lüğətlərdə sözlərin “yuvalaşdırma” üsulu ilə verilməsi məsələsinə baxılmış və yeni lüğətlərin tərtibində bu üsuldən istifadə məqsədəuyğun sayılmış və qrammatik formaların köməyi ilə yaranmış sözlərin bir lüğət məqaləsində verilməsi təklif edilmişdir (1, s.244).

Lüğətləri tiplərinə görə müəyyənləşdirərkən müxtəlif cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir lüğətləri elmi baxımdan təsnif edərkən ilk növbədə onların məzmununa və xarakterinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Müasir dövrdə mövcud lüğətləri məzmununa və xarakterinə görə ümumiləşdirilmiş şəkildə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Ensiklopedik lüğətlər;
2. Linqvistik lüğətlər.

Ensiklopedik lüğətlər də özlüyündə universal və sahə ensiklopediyaları olaraq iki qrupa ayrılır. Bu növ ensiklopedik lüğətlərdə elmin bütün sahələrinə və ya elmin hər hansı bir sahəsinə dair sistemli məlumat verilir.

Dünya dilçiliyində leksikoqrafiyanın ən ciddi nəzəri məsələlərindən biri də lüğətlərin tərtibi prinsipləri ilə bağlı irəli sürülən fikirlər olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ alimləri düşündürən məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan alimləri lüğətləri hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin inkişafından xəbər verməklə yanaşı, dilin müxtəlif tarixi mərhələlərini əhatə etməsi, həcm və əhatə dairəsi, bir dilə məxsus olan sözlərin izah edilməsi və bir çox başqa cəhətlərinə görə bir neçə qrupda təsnif etmişlər.

Lüğətlərin quruluşu və tərtibi prinsiplərindən söz açarkən, H.Həsənov lüğətləri məzmun və xarakterinə, sözü və ya məfhumu necə ifadə etməsinə görə beş qrupa ayırmışdır:

1. Filoloji lüğətlər;

2. İdeoqrafiya lüğətləri;
3. Ensiklopedik lüğətlər;
4. Tədris lüğətləri;
5. Tezlik lüğətləri (1, s.248).

Lüğətlərin tərtibinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif formalarda tərtib edilmiş lüğətlərdəki ayrı-ayrı söz qruplarının tədqiq və təhlilinin yeni istiqamətləri təqdim edilir. Buna görə də, hər bir dilin inkişaf tarixində xüsusi rola malik olan qədim və müasir lüğətlərin dili əsasında leksik-semantik və qrammatik təhlili, onların digər mənbələrdə işlənməsi, türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi, eləcə də lüğətlərdə arxaik sözlərin verilmə prinsipləri ilə bağlı bir sıra nəzəri fikirlərin fərqli istiqamətlərdə təhlil olunması üçün imkan yaradır.

Azərbaycan dilçiliyinin bir çox sahələrinə aid qiymətli tədqiqatlar aparmış A.M.Qurbanov lüğətlərin əhəmiyyətindən danışıra yazır: *“Lüğətlər xalqın mədəni inkişafı və tələbatı əsasında meydana çıxmışdır. Belə ki, xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü artdıqca onun tələblərini ödəmək üçün müəyyən vasitəyə ehtiyac duyulur”* (2, s.3).

Akademik Tofiq Hacıyev dil tarixinin öyrənilməsində lüğətlərin rolunu belə dəyərləndirir: *“Tarixi lüğətlərin əhəmiyyəti təkcə leksikoqrafik işlə bitmir. Burada sözlərin semantik yükü açılır, türk sözlərinin çoxmənalılıq silqətinin nümayiş etdirilməsi vasitəsi ilə dilimizin qədim frazeoloji büdcəsindən tipik nümunələrə də yer verilir. Eyni zamanda, lüğətlərdə söz birləşmələri və yığcam cümlələrə də rast gəlinir ki, bu da tarixi sintaksis üçün müəyyən material deməkdir. Lüğətlərdə bütövlükdə konkret dövrü, bir tarixi epoxanı görür, zamanın, əsrin xalq dili ilə tanış oluruq”* (3, s.4).

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988.
2. Ağayeva F. “Mühakimətül-lüğəteyn” əsərində türkçülük problemləri (Respublika Elmi-nəzəri konfransının materialları), Bakı: 2014.
3. Qurbanov A. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı: 1962.

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA
asgerovaganira@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

BƏDİİ ÜSLUBDA SUAL CÜMLƏLƏRİNİN POETİK KEYFİYYƏTİ

Bədii üslub deyim keyfiyyəti baxımından ədəbi dilin digər üslublarından seçilir. Bu dil zənginlik xüsusiyyəti ilə də səciyyəvidir. Belə ki, onun leksikasında təkcə qrammatik vahidlər deyil, həm də üslub faktları da iştirak edir. Bu cəhət bədii dilin poetik keyfiyyətini çoxaltmaqda əhəmiyyətlidir. Həmin prosesdə sual cümlələri ilə ifadə olunan misraların təsir gücü yüksək olur. Bu mənada, Süleyman Rüstəmin Musa Yaquba yazdığı “*Kimə tapşırıb gəldin?!*” şeiri diqqəti cəlb edir:

*Qələm dostum, dağları kimə tapşırıb gəldin,
Büllur buz bulaqları kimə tapşırıb gəldin? (4, s.45).*

Şairin şair dostuna bu sualı, ilk baxışda, cavaba ehtiyacı olan sual kimi səslənir. Bu ovqat bir qədər də davam edərək yüksək emosionallığa çevrilir:

*Gözəlliklər aləmi qərubsəməzmi sənsiz?
Ələsgərin sazını kimə tapşırıb gəldin?
Sazının avazını kimə tapşırıb gəldin? (4, s.45).*

Bədii sualın poetik dildə elə məqamları vardır ki, tamamilə fərqli hisslər ifadə olunur. Sözügedən şeirin dilində sual intonasiyası ilə müşayiət olunan həyəcan get-gedə zərif bir məzəmmətə, incə bir danlağa keçir:

*Zəmilərdə torpağa baş əyən sünbülləri,
Çəməndə şənlik quran xanəndə bülbülləri,
Şairə gəl-gəl deyən çiçəkləri, gülləri,
Dağların lələsini kimə tapşırıb gəldin,
Coşqun şalaləsini kimə tapşırıb gəldin? (4, s.45).*

Şeirin dilində sayca ondan çox sual cümləsi vardır və onların heç biri qrammatik səciyyə daşımır, onların hamısında hiss-həyəcan, içdən gələn kədər dolu “*niyə gəldin?*” qrammatik sualının izləri özünü göstərir:

*O yerlərin varını - Xəzansız baharını,
Nənə nağıllarını,
Doğma eli, oymağı kimə tapşırıb gəldin,
Bərəkətli torpağı kimə tapşırıb gəldin?
Dörd fəslin ahəngini,
Yerin, göyün rəngini.
Gözəllik çaləngini,
Quşların xoş səsinə kimə tapşırıb gəldin,
Məhəbbət nəğməsinə kimə tapşırıb gəldin? (4, s.45).*

Burada intonasiyanın rolu danılmazdır, belə ki, “ritorik sual cümlələrində emosional intonasiya tərzə hakimdir” (1, s.35). İntonasiya və əvəzliliklər sual cümlələrində təkcə emosiyaları ifadə etmir. Şeirdə onlar təqdim edildikcə yurd yerlərimizin gözəllikləri də sadalanır, təbiətin füsunkarlıqlarının tərənnümü suallara qarışır və bu dərinləşdikcə vətənin əzəmət və möhtəşəmliyi oxucuda heyrət doğurur. Bir tərəfdən də, həmin gözəlliklərdən uzaqlaşmaq təəccübə səbəb olur:

*Ceyran dırnaqlarıyla daranmış cığırları,
Təbiətin əliylə yaranmış cığırları,
Könlünə körpəlikdən o tanış cığırları*

*Söylə, gözləri nəmli, kimə tapşırıb gəldin,
Ah çəkib qəmli-qəmli, kimə tapşırıb gəldin?* (4, s.45).

Bədii sual cümlələrində vurğu da seçilir və maraqlıdır ki, həm sual əvəzlilikləri, həm də xəbər vurğunu özünə çəkə bilir. Belə cümlələrdə xəbər deyiliş zamanı bir qədər uzandığından vurğu sanki onunla sual əvəzliyi arasında bölünür. Lakin sözsüz ki, vurğuya sahiblənməkdə əvəzlik daha çeviklik göstərir.

*Qar altından boylanan bənövşələr sənindi,
Narlıqda qan dodaqlı gülöyşələr sənindi.
Tarlı, kamanlı, sazlı sıx meşələr sənindi.
Dostum, bu cah-cəlalı kimə tapşırıb gəldin,
Dağ başında maralı kimə tapşırıb gəldin?* (4, s.46).

Bütün sual cümlələrində ismin yönlük halında işlənmiş “kim?” əvəzliyi digər dil vahidlərindən fəal görünür, bu hərəkilik şeir dilinin poetizmini dərinləşdirir. Sual cümlələrinin üslub imkanlarının genişliyi modalığa güclü təsir göstərərək əlavə mənə çalarlarını çoxaldır:

*Çəkə-çəkə içini,
Yığışdırıb köçünü-
Turacı, bildirçini,
Torağayı, kəkliyi kimə tapşırıb gəldin,
Qırqovulu, leyləyi kimə tapşırıb gəldin?* (4, s.46).

Bədii suallar sözün ifadə qabiliyyətini artırır, fərqli bir poetik ovqat yaradır və nitqin təsirinin yüksəlişinə səbəb olur. Bundan başqa, diqqətin əsas məsələyə yönəlməsində də belə sual cümlələrinin rolu danılmazdır:

*Özün getdin, intizarın qaldı, yar,
Məhəbbətin, yoxsa gözə gəldi, yar?
Dost, tanışlar bəlkə bizə gəldi, yar,
Bəs nə deyim məni sənsiz görəndə?* (6).

Mütəxəssislər ritorik sualların cavab tələb etmədiyini göstərir. Bu, doğrudan da, belədir. Onların cavaba ehtiyacının olmaması ondan irəli gəlir ki, bu cavab sualın müəllifinə bəllidir. Əslində, belə suallar bədiiliyin intensivliyinə səbəb olaraq mətdə ziddiyyət yaratmaq, diqqəti önəmli bir mövzuya çəkmək məqsədi daşıyır:

*O nəydi?
Zülmətdən gün çıxdı birdən,
Nə qədər ecazkar göründü cahan!
Səni axtarırdım ömrüm boyu mən,
Söylə bəs hardaydın sən bu vaxtacan?*(5).

Ədəbi-bədii dildə hər hansı bir fikri vurğulamaq, həmin fikrin aid olduğu obyektə və ya hadisəyə inam yaratmaq üçün sual cümlələrindən çox istifadə olunur. Onların üslub keyfiyyəti çox, məzmunu isə genişdir. Bəzən sualı verən müəlliflər sözləri elə düzüb-qoşurlar ki, sanki həmin suala özləri cavab verirlər. Bu məqamda müəllifin qələmə aldığı mövzu ilə bağlı fəal mövqeyi üzə çıxır. Bədii suallar imkan verir ki, müəllif həyat hadisələrini sənətkarlıqla mənalandıra bilsin:

*Öz evindən qaçaq saldın ananı,
Vətən sənə şair oğlum deyərmimi?
Nənnisini, ninnisini dananın,
“Nəğmə”sini oxumağa dəyərmimi?* (2, s.43).

Yuxarıdakı nümunə sual cümlələrinin hər hansı bir nöqsanı, qüsurlu cəhəti meydana çıxarmaqda da yararlı bir vasitə olduğunu göstərir. Bu suallarda qınaq, inciklik, təəssüf oxucunun diqqətini cəlb edir.

Poetik əsərlərin dilində işlənən sual cümlələri mətnin məzmun təzəliyinə səbəb olaraq fikirlərin dolğun şəkildə təqdimini təbiiləşdirir:

Qeyd edilən sual cümlələri duyğuların, riqqətin, məhəbbətin ifadəçisi kimi diqqəti şairin coşqun təbinə yönəldir. Burada sual və nida intonasiyalarının vəhdəti, həmin intonasiyaları gücləndirən nida və sual sözləri oxucunu hisslərin yüksəkliyinə inandırır.

Bədii əsərlərin dili göstərir ki, ritorik suallar gizli yollarla nəyin isə təsdiqini ortaya qoyur. Poetik dildə elə sual cümlələri ilə qarşılaşırıq ki, onların məzmunundan çıxan cavabda hansısa inkarlıq bildirilir. Deməli, bədii suallar təsdiqedici və inkaredici gücə malikdir. Əslində, ritorik sualın cavabı onun öz məzmununda gizlənilir:

*Bir özün de, sənə biz şair desək,
Məzarı yanmazmı Rəsul Rzanın?
Sənin də şeirinə biz şeir desək,
Qələmi sınımazmı Məmməd Arazın? (2, s.47).*

Bədii suallar yaddaşı təzələyən dil vahidləridir. Belə sualların konkret obyektə yoxdur, onların məzmunu əhatəlidir. Sanki müəllif oxucularını öz fikirlərinə ortaq etmək istəyir. Bəzən oxucuya elə gəlir ki, bədii sualın müəllifi həmin sualı yalnız özünə versə də, onu dinləyənlərin də münasibətini bilmək istəyir.

*Dönmə bir şəbnəmə yaz səhərində,
Könül, günəş kimi parla yerində!
Göylərin lacivərd ətəklərində,
Gedən bu qovğadan necə əl çəkim? (3, s.128).*

Bədii sualın niyyəti aydıncırsa, onun anlaşılması da rahat olur. Belə sualların daxilində bir dialoq gizlənilir. Elə bil ki, sualın müəllifi özü ilə dialoqa girir, sualı ilə onun cavabını da hazırlayır. Yəni bədii sual cümlələri başqasına ünvanlanmır, müəlliflərin öz daxili aləmi ilə bağlı olur:

*Balığa iy başdan gəlir,
Quşa zaval qışdan gəlir.
Mənə cavab daşdan gəlir,
Səbri nəymiş bu millətin? (2, s.71).*

Poetik dildə bədii suallar sevinc, kədər, nifrət, istehza kimi münasibətlər də yarada bilir. Beləliklə, dildə bədii sualın üslub çalarları çoxdur. Onlar yerində işləyəndə bədiiləşdirmək gücü və təsiri böyük olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008. 212 s.
2. Əsgərli S. “Gedirəm özümə bir gün ağlayam”. Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 208 s.
3. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.
4. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri. Üç cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 256 s.
5. <https://manera.az>
6. <https://sozmusiqi.wordpress.com>

ARIFƏ ZEYNALOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ƏLİFBAMIZ, ANA DİLİMİZ MİLLİ KİMLİYİMİZDİR

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigrafik abidələr şəklində daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək gəlib çıxmışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir. İslamın qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə yaradılan bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman keçdikcə həmin abidələrin qələmə alındığı yazı şəkilləri unudulmuş və ya ərəb qrafikasına keçirilmişdir. İslamın yayıldığı dövrlərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən artıq bir zaman ərzində tariximizin ən yeni mərhələsinədək zəngin, mədəni irs yaratmışdır. Buna görə də, Ərəb əlifbası yüz illər boyu geniş məkanda müsəlman Şərqi xalqlarının ümumi yazı sistemi kimi formalaşmışdır.

Azərbaycan əhalisi türk xalqları qrupunun oğuz boyuna aid olduğundan onun əlifba və yazı tarixi qədim dövrlərə təsadüf edir. Azərbaycan dili XI əsrin ortalarında Oğuz tayfaları dilinin güclü təsiri altında tam formalaşmışdır. XII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili təşəkkül tapmışdır. Bu dövrdə şairlər fars, ərəb dilləri ilə yanaşı türk dilində, doğma ana dilində də əsərlər yazırdılar.

Böyük Azərbaycan ədibləri, alimləri, mütəfəkkirləri islam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində, Azərbaycan dili və əlifbası sahəsində yorulmadan mübarizə aparmışlar. Bu istiqamətlərdə islahatlara cəhd edən Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri əlifbanın inkişafı ilə bağlı bir çox xidmətlər göstərmişlər.

XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanda əlifba məsələləri ilə bağlı çox ciddi addımlar atıldı. Bu sahədə böyük xidmətləri olan Ö.F.Nemanzadə, M.A.Abbasov, M.Şahtaxtinski, S.M.Qənizadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Ağaoğlu, M.F.Axundzadə, R.Əfəndiyev kimi pedaqoq-maarifçilər dayanmadan çalışır, xalqı maarifləndirmək yolunda əllərindən gələni əsirgəmədilər.

Onların yazdıqları əsərlər ana dilimizin, əlifbamızın inkişafına xidmət edirdi. Məsələn, tanınmış pedaqoq Ö.F.Nemanzadə - Türkiyədə təhsil alan bu maarifçinin əsas qayələrindən biri ana dili və latın əlifbası məsələləri olmuşdur. Publisist, maarifçi, pedaqoq “Dilimiz və imlamız” adlı məqalə çap etdirmiş, ana dilini, əlifbanı öyrənmənin vacib olduğunu göstərmişdir.

M.Şahtaxtinski - Azərbaycanın ilk professoru olan bu maarif xadimi mətbuat, təhsil və ictimai sahələrlə yanaşı, dil və əlifba sistemində də müstəsna rol oynamışdır. 1879-cu ildə “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” layihəsini hazırlayıb nəşr etdirmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu - o, Ərəb əlifbasının mətbuata zərbə vurduğunu qeyd edir və yazırdı ki, əsasən, poetik və elmi üslub üçün keçərli olan ərəb qrafikası qəzet dilinə qətiyyənlə uyğun gəlmir...

Əlbəttə, bu siyahını daha da artırma bilirik. Əlifba məsələlərindən danışarkən M.F.Axundovun xidmətlərini, əlifba layihəsini hazırlayarkən çəkdiyi müsibətləri, mütərəqqi maarifçi ziyalıları əlifba islahatı problemləri üzərində düşünməyə vadar etməsi, sonda bu layihənin qəbul olunması məsələlərini geniş izah edə bilirik. Lakin məqalədə, əsasən, Mirzə Abbas Abbaszadənin maarifçilik ideyaları, pedaqoji fəaliyyəti haqqında daha geniş danışmaq istərdik.

Ötən əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan Mirzə Abbas Abbaszadə “Əlifba yaradan müəllim” titulu almış, millətin maariflənməsi üçün əlindən gələni etmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovdan üzü bəri dəyişdirilən, tətbiqinə ciddi maneələr törədilən əlifbamız nəhayət ki, ötən əsrin ilk onilliyində böyük folklorşünas, xeyriyyəçi, maarifçi M.Abbaszadə tərəfindən ilk milli əlifbamız olaraq təkmilləşmə dövrünə qədəm qoydu. M.Abbaszadə elə bir dərslük hazırladı ki, sonralar böyük ədib M.Paşayev, akademiklər H.Araslı, Əli Quliyev, Çingiz Cuvanlı, Mirəli Qaşqay, bəstəkar Qəmbər Hüseynli, xalq artisti Ədil İsgəndərov və digər tanınmış şəxsiyyətlər əlifbanın sirlərinə məhz M.Abbaszadə dərsliyi ilə yiyələnəcəklər.

Mirzə Abbas Abbaszadə 1870-ci ildə Gəncədə doğulmuş, ilk təhsilini də burada almışdır. Bu dövrdə gedən maarifçi hərəkat, M.F.Axundov ideyaları, A.Bakıxanovun maarifçilik hərəkatı, M.Ş.Vazehin “Əkinçinin ideyaları” içerisində böyüyən M.Abbaszadə ilk təhsilini M.X.Şeyxzamandan almış, sonradan Gəncədə müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Bir neçə müddətdən sonra o, dünya səyahətinə çıxmağa qərar vermiş, 1893-cü ildə İran, İraq, Türkiyəyə səyahət etmişdir. Bu isə M.Abbaszadənin dünyagörüşünün formalaşmasında, inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. Bir ildən sonra M.Abbaszadə Gəncədəki məktəbdə ana dilini və şəriət dərslərini tədris etməyə başlayır. Lakin bu dövrdə Çar hökumətinin qanunlarına görə öz doğma şəhərində müəllimlik vəzifəsini icra etmək üçün mütləq Tiflis gimnaziyasında yoxlamadan keçib, Qafqaz təhsil dairəsində bu yoxlamayı təsdiqlətməli idi. Elə bu əsnada M.Abbaszadə Tiflisdə F.Köçərli ilə tanış olur və məhz onun köməkliyi sayəsində sənədlərini tez bir zamanda təsdiqlədir.

Gəncədəki məktəbdə “axşam kursları”, “bazar kursları” fəaliyyət göstərirdi. M.Abbaszadə savadsızlığı aradan qaldırmaq üçün həmin kurslarda 14-45 yaş arası şəhər sakinlərinə dərs keçir, onlara əlifbanı pulsuz öyrədirdi.

M.Abbaszadə 1896-cı ildə Zaqafqaziyada yeganə Müəllimlər İnstitutu olan Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda açılmış “Müsəlmanlar üçün qısa müddətli kurslar”da işləmiş, pedaqoji fəaliyyətini daha da artırmış, Komenski, Uşinski, Pestalotsi kimi pedaqoqların əsərlərini oxumuş, onların zəngin irsindən faydalanmışdır.

Fəaliyyəti illərində M.Abbaszadə Ö.F.Nemanzadə ilə tanış olmuş və bu tanışlıq möhkəm dostluğa çevrilmişdir. Onlar bütün maarifçilik məsələlərinə - Azərbaycan xalqının savadlanması, inkişafı məsələlərinə birgə səy göstərir, ölkədə Azərbaycan məktəblərinin yaranmasının çox vacib olduğunu qətiyyətlə söyləyirdilər. Buna görə də, M.Abbaszadə əlifbada dəyişiklik edib, milli, yeni əlifba kitabının yaranmasını vacib sayırdı. Ö.F.Nemanzadə M.A.Abbaszadənin bu fikrini çox yüksək qiymətləndirir. Əlifbanın yaranması məsələsində M.Abbaszadəyə dəstək olacağını qətiyyətlə bildirir, əlifbadakı bu “inqilab” üçün onu alqışlayırdı.

1898-ci ildə Gəncədə əhalinin topladığı vəsait hesabına ilk “Rus-Tatar”, yəni “Rus-Azərbaycan” məktəbi açılır. M.Abbaszadə bu məktəbdə “Azərbaycan dili və şəriət” fənlərindən dərs deyir. Burada, R.Əfəndiyevin İstanbulda çap olunan “Uşaq bağçası” adlı əlifba kitabından istifadə edərək əlifbanı tam mənimsətməyə çalışır. Əlifba kitabı öz sadəliyi, asanlıqla ilə fərqlənirdi. Uşaqlar cəmi 1 ay ərzində əlifbanı tam öyrənirdilər. Əlifba ilə yanaşı bir çox dərsliklər də hazırlanmışdı. Lakin onlar senzurdan keçmirdi.

Mirzə Abbas Abbaszadə həm yeni əlifba, həm də yeni dərslik kitabları üzərində çalışmağa başladı. Ciddi təqiblər, sürgünlər onu bu yolundan döndərmədi. 1907-ci ilədək davam edən təqiblərə baxmayaraq M.Abbaszadə yeni əlifba dərsliyi hazırladı və bu əlifba onun adını tarixə yazdırdı. Əlifbanın üzərində “Tatarskaya Azbuka” yazılma da, içerisində “Birinci il əlifbası” saxlanılmışdı. Kitabın üzərində isə “25 faiz güzəştə satılır” sözləri yazılmışdır. Həmçinin, o dövr üçün çox ciddi hesab edilən Yelizavetpol adı kitabın üzərində yazılma da, içerisində Gəncə adı yazılmışdı.

Gürcüstan, Kazan, Kırım, Türkünstan, İstanbul məktəblərində Azərbaycan dili dərslərində bu əlifbadan istifadə etməyə başlamışlar.

M.A.Abbaszadə, həmçinin, məktəbə çox vacib olan yeni dərslik kitabları da hazırladı. Uşaqlar üçün dərslik hazırlamaq yüksək savad, pedaqoji fəaliyyət, uşaqların psixologiyasını dərindən bilmək bacarığı tələb edirdi. Bütün bu keyfiyyətlərə malik olan Abbaszadə dərsliklər hazırlayıb ortaya qoydu, özünü böyük şəxsiyyət-pedaqoq, maarifçi xadim kimi sübut etdi. M.Abbaszadənin hazırladığı əlifba 1933-cü ilə qədər ölkənin əsas əlifbası kimi qaldı.

M.A.Abbaszadə bolşeviklər tərəfindən təqib edilib güllələndi. Bu xəbəri eşidən atasının qəlbi bu acıya dayana bilmədi. Onların dəfninə belə icazə verməyən Çar hökuməti bir həftə meyitlərin həyətdən götürülməsinə mane oldu. Nəhayət, yaxınları onların dəfninə müvəffəq oldu. 20 il onun haqqında araşdırmalar qadağan olundu.

İstiqlal şairi Ə.Cavad M.Abbaszadənin xidmətlərini çox böyük qiymətləndirir, onu böyük maarifçi-pedaqoq adlandırır. M.Ə.Rəsulzadə, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Ağaoğlu və s. görkəmli şəxsiyyətlər M.A.Abbaszadənin bir maarifçi-pedaqoq kimi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir,

ana dili, əlifba məsələlərində onun atdığı addımların insanların savadlanması naminə vacib olduğunu deyirdilər.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana başçılıq etdiyi illərdə M.Abbasa bəraət qazandırmış, bəzi küçə və məktəb adlarına onun adını verərək əbədləşdirmişdir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycanımıza böyük xidmətlər göstərmiş, müstəqillik əldə etdikdən sonra isə xalqımız üçün çox vacib olan əlifba, ana dili problemləri ilə yaxından maraqlanmış, Azərbaycan dili ilə bağlı bir çox fərman və qərarlar vermişdir. Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanından sonra Azərbaycanda latın qrafikalı yeni əlifbaya keçirildi. Bu fərmana əsasən, 9 avqust 2001-ci il “Azərbaycan əlifbası, Azərbaycan dili günü” elan edildi.

Bu ənənə bu gündə ulu öndərin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Ana dilimizin saflığı uğrunda, əlifbamızın qorunub saxlanması uğrunda mühüm addımlar atılır.

Prezident İlham Əliyevin imzaladığı fərmanlarda, qərarlarda, dövlət proqramlarında dövlətin mənafeyi, ana dilimiz, onun inkişafı, dilçiliyin inkişafı məsələləri əsas götürülür, eyni zamanda Prezidentin sərəncamları ilə çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı, dilçiliyi nümayəndələrinin əsərləri latın qrafikası ilə, böyük tirajla nəşr edilib yayılır. Bu, mühüm tarixi hadisədir.

Ana dili anamızın dili, hər bir insanı dünyaya gətirən müqəddəs bir varlığın dili, ayaqları altının hər kəsə behişt olduğu bir insanın dili, laylası ilə qanımıza, canımıza həyat sevgisi hopduran bir məxluqun dilidir. Doğma dilimiz soyumuzun, kökümüzün işlətdiyi dil - Azərbaycan dilidir, Vətən dilidir. Nə qədər ki, Azərbaycan xalqı yaşayır onun dili, əlifbası yaşayacaq, hələ özündən sonra neçə-neçə nəsillər bu dildən bəhrələyəcəklər.

Bu gün Azərbaycan dili ən yüksək səviyyədə siyasi, iqtisadi və mədəni tribunalardan eşidilir. Bu gün Azərbaycan dili siyasi müzakirələr, mədəni yığıncaqlar, elmi simpoziumlar dilidir. Fəxr edə bilərik ki, son dövrlərin ən böyük dövlətlərarası razılaşmaları bu dildə aparılmış, əsrin müqavilələri bu dildə yazılmışdır. İndi bu dildə ən çətin və mürəkkəb fikirləri ifadə etmək, ən yüksək elmi əsərləri başqa dildən tərcümə etmək mümkündür.

Millətin dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu məqam millətin millət olaraq təsdiqidir. Çünki dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda, dilinin zənginliyinin sübutudur. Bu mənada dilin dövlət dili statusu qazanması həqiqətən qürur gətirən tarixi hadisədir. Azərbaycan dili bu tarixi hadisəni yaşamışdır. Hər bir azərbaycanlının müqəddəs və mənəvi borcu ana dilimizi qorumaq, inkişaf etdirmək, gələcək nəsillərə ötürməkdir. Ana dili bizim həyatımız, inamımız və qeyrətimizdir, dünənimizdən sabahımıza salınan mənəvi körpüdür.

Bu dildə şeir də, mahnı da gözəldir. Bu dil sevinc də gətirir, təəssüf də... Zərifdir, incədir, lətafətlidir, ecazgardır, Nəsimi dözümlü, Füzuli kədərli, Səməd şöhrətli, Bəxtiyar ünvanlı dilim.

*Füzuli zirvəli, Vaqif vüqarlı,
Mənim Qorqud dilim, Ələsgər dilim.
Ömrümün naxışı, bəxtimin xalı,
Dadda, şirinlikdə bal, şəkər dilim!*
Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyirdi:

“İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də, xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir”.

Bir xalqın, bir millətin var olmasının başlıca amillərindən biri və ən vacibi özünəməxsus dilinin olmasıdır. Bir toplum xalq kimi məhz Ana dili vasitəsi ilə özünü sübut edir, təsdiq edir və yaşadır. Dahi şəxsiyyətin də dediyi kimi “hər bir xalq öz dili ilə yaranır”.

Fəxrlə deyə bilərik ki, biz bir xalq, bir toplum kimi zamanın cürbəcür sınaqlarından keçərək dilimizi, milliliyimizi, mənəvi dəyərlərimizi qoruyub bu günümüzdə qədər gətirib çıxarmışıq. Bu dil ilə 44 günlük qələbənin müjdəçisi olmuşuq. Bu dil müqəddəsdir, doğmadır anamız kimi, Vətənimiz kimi.

Millətini, milliliyini, zamanın keşməkeşlərindən, sınaqlarından üzuağ çıxan qədimliyini və tarixini yüksək dəyərləndirən ümummilli lider Heydər Əliyev ana dilimizlə bağlı bu fikirləri səsləndirib: “Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər zəngindir, bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik”. Ulu öndərin bu fikirləri dilimizə verilən yüksək qiymətin təzahürüdür.

Ümummilli liderin ideyalarını layiqincə davam etdirən Prezident İlham Əliyev dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, mənəvi dəyərlərimizin təbliğinə, qədim tarixə malik mədəniyyətimizin tanınmasına böyük həssaslıqla yanaşır. Dövlət başçımızın 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Sərəncam Azərbaycan dilinin saflaşdırılması və inkişafı istiqamətində çox mühüm addımdır.

Tarixin qaynaqlarından süzülüb gələn, canımıza, qanımıza ana südü və laylası ilə damla-damla, qətrə-qətrə hopan ana dilimizə dahilərimizin də əsərlərində yetərinə yer verilib, bu dilin müqəddəsliyi və əsrarəngizliyi barədə çox yazılıb. Hələ XII əsrdə təkə Şərqə deyil, dünya ədəbiyyatına öz əvəzsiz əsərləri ilə imza atan dahi Nizami Gəncəvinin əsərlərində ana dilimizin qüdrətini, gözəlliyini duyuruq.

Qılıncının hər iki tərəfi kəsən, dilimizə dil uzadanların dilini kəsən, ana dilini göylərə qaldıran şair-hökmdar Şah İsmayılın Azərbaycan dilini dövlət və poeziya dilinə çevirməsi, ədəbiyyatımızda, klassik poeziyamızın inkişafında, ana dilimizin şeir dilinə çevrilməsində xidmətləri əvəzsizdir. Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı, görkəmli şair Şah İsmayıl Xətayi tariximizdə ilk dəfə olaraq türk dilini dövlət dili səviyyəsinə yüksəltmişdir. Onun dövründə fərmanlar türkcə yazılır, diplomatik sənədlər Avropa ölkələrinə türk dilində göndərilirdi. Onun bu sözləri hər bir azərbaycanlının dilinin əzbəridir: “Ey türk oğulları, bir ovuc torpağınızı dünyanın var-dövlətinə, dilinizin bir sözünü ləl-cavahirata dəyişməyin, onları qoruyun və sonrakı nəsillərə çatdırın...”

30-cu illərdə repressiya zamanı yüzlərlə milli düşüncəli şairimiz, o cümlədən, H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq və sairələri repressiyanın qurbanına çevrildilər. Bu repressiya milli şüurumuza, düşüncə tərzimizə, millətimizə, dilimizə böyük zərbə oldu. Lakin 70 il Sovet rejiminin ağır və əzici təsiri altında olsa belə dilimiz, dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparən vətənpərvər sənətkarlarımızın gərgin mübarizəsi nəticəsində özünün milliliyini qoruyub saxlaya bildi. Hələ 60-cı illərdə dövlət idarələrində ana dilində danışmağın qadağan olunduğu illərdə bir sıra milli düşüncəli sənətkarlarımız öz yaradıcılıqlarında ana dili mövzunu ana xəttə çevrildilər. M.İbrahimov, Ş.Qurbanov, X.R.Ulutürk, T.Bayram, B.Vahabzadə kimi milli dəyərlərimiz uğrunda mübarizə aparən yazıçı və şairlər nəslə yetişdi.

Məndən soruşsalar ki, dövlətdən, naz-nemətdən nəyin var, qürur hissi ilə deyərdim: “Bütün kainatı, yer üzünü təsvir və tərənnüm etməyə qadir sözüm, ana dilim var”.

Dil millətin varlığı, onun mənəvi diriliyidir. Dil xalqın tarixinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin ifadə vasitəsidir. Dilimiz bizim tarixi keçmişimiz, bu günümüz, sabahımız, gələcəyimizdir. Mənim ana dilim Azərbaycan dilidir. O dil ki əsrlərin, nəsillərin sınağından qətiyyətlə keçərək bizə yadigar qalıb. Bu dil müqəddəs, əzəmətli və qüdrətli bir dildir. Dil həm də mədəniyyətdir, onu qorumaq və ona hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Bu dildə nənələrimiz, babalarımız bizə şirin nağıllar söyləmişdir. Ana dili hamı üçün əziz və unudulmaz olmalıdır.

Dilimiz tarix boyu bir sıra çətinliklərlə üz-üzə gəlsə də, onu qoruyan mərd oğul və qızları həmişə mübarizə apararaq onu bugünkü səviyyəsinə çatdırmışlar. Hər bir insanın təkamülündə ana dilinin rolu böyükdür. Ana dili milli təhsil, milli birlik, milli kimliyimiz deməkdir. Milli dili olmayan, milli dilini qoruyub saxlamayan bir xalq məhvə məhkumdur. Ana dilimizi sevmək Vətəni, xalqı, milləti sevməkdir. Ana dili bütün elmləri öyrənməyin açarıdır.

Dilimizin inkişafı ilə əlaqədar son dövrdə bir çox uğurlar əldə edilmişdir. Bütün xalq bu dildə danışır, elmi kitablar, bədii əsərlər, mətbuat bu dildə nəşr olunur. Konfranslar, müşavirələr bu dildə aparılır, ali məktəb auditoriyalarında bu dildə mühazirələr oxunur. Bununla yanaşı, dövrün özünün problemləri var. Ədəbi dilin dövlət idarələrində tətbiqi məsələsi, mətbuat dili, radio və televiziya dili, reklamların dili, virtual məkanda dilin qorunması düşündürücü detallardır. Zaman-zaman dilimizə daxil olan yad ünsürlər, sözlər də vardır ki, bu gün onların dilimizə ayaq açmalarına imkan verməməli, dilimizi yad, bayağı sözlərdən qorumağı bacarmalıyıq.

Belə sözlərin bir qisminə nəzər yetirək:

Dilimizə gəlmiş sözlər

Kvorum
Banka
Xəcalət
Trofik və ya probka
Genosid
Ekskluziv
Ekspront
Tormoz
Məna, ifadə
Rajok
Skvoznyak
Əsr
Reyting
(Meyvə) nektarı
Devalvasiya
Təsəvvür
Tədqiqat
Distant

Dilimizdə onları əvəz edən sözlər

Yetərsay
Bərni
Utanc
Tıxac
Soyqırım
İlk dəfə
Xəbərsiz
Əyləc
Anlam
Dabankeş
Yelçəkər
Yüzillik
Üstünlük
(Meyvə) şirəsi
Ucuzlaşma
Anlayış
Araşdırma
Uzaqdan təlim

Bu qeyd etdiklərimizi, demək olar ki, əksəriyyəti bilir, lakin əhəmiyyət vermir. Dilimizi, onun saflığını korlayan təkcə bu amillər deyil, ürək ağrıdıcı hallar da çoxdur. İnamla qeyd edə bilərik ki, dilimizi korlayan bəzi müğənnilərin, aparıcıların, reklamçıların (tərif edib zay malı iş keçirənlərin), qazanc xatirinə, reyting (üstünlük) əldə etmək istəyənlərin dilimizə gətirdikləri “yeni”, əcnəbi sözlərlə dilimiz “zənginləşdirmək” istəyənlər də az deyil. Yuxarıda sadaladıqlarımızı bilən, oxuyan hər bir vətəndaş, tələbə, magistr və digər dil sevrələr biz qeyd etdiklərimizi çox yaxşı bilir, ancaq bəlkə də “əşi cəhənnəmə olsun” - deyərək ağrısı ilə mən neyləyə billəm, eee... təəssüf hissi keçirirlər.

Milli dil milli kimliyimizdir, milli-mənəvi dəyərlərimizin özülüdür. Milli dil millətin bel sütunudur. Bu sütun əyilsə, çatlasa, hər hansı bir zədə tapsa, milli dil də paralel olaraq həmin ağrını-acını çəkəcək. Milli dil atributiv xarakter daşıyır, yəni təyinedici xüsusiyyətə malikdir, konkret desək, milli dil millətin, xalqın mübtədasi, xəbəri, tamamlığı, zərfliyi olmaqla bərabər, mütləq mənada “təyin”idir. Deməli, milli dil, kimlikdir, atributdur, torpaq kimi, vətən kimi müqəddəsdir. Lakin torpaqdan bir parçanı düşmənlər zəbt etsə, onu ya sülh, ya da müharibə yolu ilə geri qaytarmaq mümkündür, ancaq dil zədələnsə, korlansa, onu normal hala salmaq üçün bəlkə də qərinələr, əsrlər qədər vaxt lazım olar. Buna görə də, dilimiz, onun zənginliyini, səlisliyini, saflığını qorumaq, xüsusən yad ünsürlərdən, kənar sözlərdən, lazımsız alınmalardan təmizləmək hər bir vətəndaşın, xüsusən də ziyalıların, aparıcıların, jurnalistlərin, televiziya və radio işçilərinin, efir əməkdaşlarının ən mühüm vəzifəsi, borcudur.

Dil həmişə qayğı tələb edən ən aktual məsələdir. Çünki ana dili beşik başında layladan başlayır. Dünyanın ən gözəl, qədim dillərindən biri olan Azərbaycan dilini - öz ana dilimizi sevməli və qorumalıyıq. Laylı-bayatlı ana dilimiz həm də hər birimizin varlığıdır. Bununla belə, ana dili problemi bu gün yenə də aktual problem olaraq qalır, buna görə də dövlət tərəfindən bu problemin həlli üçün müxtəlif tədbirlər görülür.

Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra milli şüurun inkişafı, demokratik cəmiyyət yaranması ana dilimizin tətbiq sahəsini genişləndirməyi bir zərurətə çevirdi. Dövlətimizin Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının bərpa olunması istiqamətində atdığı vacib addımlardan biri

18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanın imzalanması olmuşdur. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, əvvəlki on il ərzində tətbiqi vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyən edilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir”.

Bəli, Əlifbamız, ana dilimiz milli mənəviyyatımız, milli kimliyimiz, milli dəyərlərimizdir. Bu dəyərlərimizi qorumalı, gələcək nəsillərə doğru-düzgün çatdırmalıyıq, çünki Ana dili bizim üçün müqəddəs dildir, ömrümüzü mənalandıran, xəyallarımızı qanadlandıran, dostumuza məhəbbətlə, düşmənimizə nifrətlə səslənən bir dildir. Ana dili bizim varlığımız, vüqarımız, fəxr dünyamızdır.

Doğma dilim, sən ki varsan dünyada!

«Mən də varam!» söyləməyə haqlıyam.

Anam! Ana dilim! Ana Vətənim!

Mən bütün qəlbimlə sizə bağlıyam!

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. /Red. B.Nəbiyev. B., 1998.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., 1979, 1-ci hissə. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. B., 1978-1981.
3. Aslanov V. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə dair. B., 2002.
4. “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (9 avqust 2001-ci il).
5. "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi qaydası barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Qərarı (25 dekabr 1991-ci il).
6. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (2013-cü il 9 aprel).
7. “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” (2018-ci il 1 noyabr).
8. H.Əhmədov. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.230-234.

MEHRİBAN ƏSƏDULLASOY (QULİYEVA)

quliyeva.mehriban@list.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

XX ƏVVƏLLƏRİ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ROMANTİK ÜSLUBUN BƏDİİ DİL ESTETİKASI

Giriş. Azərbaycanca romantik ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixi və böyük ənənələri onun qədim və orta əsrlər poeziyasının bu istiqamətdə yaranıb inkişaf etməsinə vəsülə olmuş, özünün qüdrətli yaradıcılarını, böyük şedevrlərini yaratmışdır. Klassik Şərq mütəfəkkir fikri romantiklərin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir. Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Məhsəti Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli kimi Azərbaycan romantik poeziyasını ümumşərq ədəbiyyatı səviyyəsinə qaldıran dühaları sayəsində poeziyada romantik tərənnüm təbliğ olunmağa başladı. XIX əsrdə divan ədəbiyyatı divan şeiri üzərində inkişaf edərək, XX əsrin əvvəllərində sistemli şəkildə formalaşaraq, dövrün tələbindən asılı olaraq yerini romantik və maarifçi-realist ədəbiyyata vermişdir. Ədəbi mühit nümayəndələrinin yaradıcılığında yer alan divan ədəbiyyatı dini, romantik və realist üslubun müştərək əlaqəsi şəklində təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Şairlərin leksikasında demək olar ki, eyni ifadə və qəliblər yer almaqla yanaşı, klassik dilə xas olan məzmun yeniliyi, üslubi tapıntıları da özünü göstərməyə başlamışdı. Qəzəllərində məhəbbət mövzusunı Nizami, Füzuli digər romantik poeziya yaradıcılarından bəhrələnərək əxz edən Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri janrın lirik-romantik istiliyindən geniş şəkildə yararlanmışdılar.

XX əsrin əvvəlləri zəngin ictimai-tarixi hadisələrin qovşağında inkişaf edən romantik üslub sosial-fəlsəfi yöndə fəaliyyət göstərərək, əxlaq tərbiyəsi, maarifçi ruhlu mövzularla yanaşı, məhəbbət poeziyasını da özündə əks etdirirdi. Milli ədəbiyyatın yeni inkişaf mərhələsində romantik üslub məhz bu yöndə inkişaf edərək lirikadakı məsələlərin bədii həllini tapmağa çalışırdı. Kamran Əliyev “*Romantizmin poetikası*” kitabında azadlıq mübarizələrində baş verən irəliləyişlərin romantiklərin şeirlərinə və onların düşüncələrinə təsirsiz qalmadığına aydınlıq gətirərək yazır: “*Çünki 1908-1909-cu ildə baş verən Cənubi Azərbaycandakı inqilabi hərəkət onları daxilən dəyişdirmiş və böyük ümidlə dolu şeirlərin yaranmasını da təmin etmişdir*” (2, s.82).

XX əsrin görkəmli romantiki H.Cavidin yaradıcılığında istər fəlsəfi-rəmzi, istərsə də məhəbbəti tərənnüm edən, effekt və emosionallıq yaradan *sisli vulkan* (3, I: s.51); *kəfənli çöllər* (3, I: s.72); *səməvi göz* (3, I: s.92); *zümriüt yarpaq, qanlı tufan* (3, I: s.145); *qızıl busələr* (3, I: s.182); *üşüyən könül* (3, I: s.184); *kölgəli vicdan* (3, I: s.162); *böyük başlar dumanlanmış* (3, I: s.78); *kədərli, sisli bir aqşamdı, ağlıyordu səma* (3, I: s.110); *qanatdı gönlümü xain dırnaqlar* (3, I: s.145) kimi çoxlu sayda fərdi üslubi epitetlər silsiləsi ilə yanaşı sintaktik yolla düzələn orijinal epitetlərin də yer aldığını görürük.

Əsgər Qədimov “*XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti*” kitabında ədəbi mühiti nümayəndələrinin romantik üslubdan istifadə imkanlarına geniş və əhatəli şəkildə aydınlıq gətirmişdir: “Klassik Şərq fəlsəfi lirika-sında, eləcə də Füzuli yaradıcılığında olan bəşəri humanizm, lirik-fəlsəfi ictimai-məzmun, mücərrəd romantikadan doğan lirik psixologizm, bəsit təsvirçilik və seyrçi romantika ilə gerçəkliyin bədii vəhdətdə təzahürü, asketizm və türki-dünyalıq fəlsəfəsinə qarşı tənqidi münasibət, zəmanədən şikayət, şəxsi və ictimai vətəndaşlıq kədəri, çirkinlikləri inkar, insanın mənəvi qiyməti və gözəlliyinin təsdiqi, müsbət ideal axtarırları, ictimai ədalət, azadlıq və s. bu kimi məziyyətlər Qüdsi, Salik, Fəqir, Sidqi, Şəmi, Cəmi, Nəqqaş, Əttar kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə təzahür edir” (6, s.248). Vəli Osmanlı “*Azərbaycan romantizmi*” kitabında romantik sənətdə gerçəkliklərin reallıqdan uzaqda axtarıldığına diqqəti çəkərək yazır: “*Romantik təsvir üslubu, adətən gerçəkliklərin arxasındakı, uzaq düşüncələrdəki dumanlı yeri seçir, orada qərar tutur*” (7, s.67). Gerçək həyat hadisələrinə məhz bu cür yanaşma, bəzən məişət dili leksikasında öz ifadəsini tapmış, dilin canlılığı, təbiiliyi şairin keçirdiyi sarsıntıları emosionallıqla ifadə edə bilmişdir:

Öyrətdi bilmirəm bizi kim bu cəhalətə?

*Mötad edüblə yaxşı bizi xabi-qəflətə.
Biz millətin ayılmağı qaldı qiyamətə,
Baislərin xuda özü versin bəlasını,
Dözmək gərək bu dərdü möhnətə!* (3, s.52).

Vətən, millət, hürriyyət mövzuları bədii ədəbiyyatda müxtəlif üslublarda fərdi sosial vətəndaş mövqeyindən yanaşılmış, istər poeziyada, istərsə də nəsr əsərlərində spesifik bədii vasitələrlə həllinə nail olunurdu. İslam Ağayev “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri” kitabında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda romantiklərin ictimai etirazlarına əsas səbəb kimi “Azərbaycan xalqının çarizmin milli müstəmləkəçilik boyunduruğundan qurtarmaq arzularından irəli gəlirdi” (1, s.55) nəticəsinə gələrək öz fikrini əsaslandıraraq, belə bir şəraitin yetişdiyini qeyd etmişdir. Böyük şair Cavidin əsərlərində yer alan milli ruh, fəlsəfi-psixoloji dərinlik, lirik, həzin, romantik bir musiqiyə bürünmüş, romantik rənglərin bütün əlvanlığı bədii dildə özünü göstərmişdir:

*Nə nur olaydı, nə zülmət, nə böylə xilqət olaydı,
Nədir bu xilqəti-bimərhəmət, şu pərdəli hikmət?
Bu zülmə qarşı nolur bir də bir ədalət olaydı.
Tükəndi taqətü səbrim, ədalət! Ah, ədalət!
Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı* (4, II: s.127).

Azərbaycan dilinə olan böyük məhəbbəti şairin vətənlə bağlı şeirlərinin dilində daha qabarıq, daha emosional şəkildə əks olunmuşdu:

*Dərd aldı sağımı, ölüm solumu,
Namərd Araz kəsdi bənim yolumu* (3, I: s.189).

Təzadlı psixoloji vəziyyət yaşayan şairin real hadisələrin qarşısında aciz qalması hissi misralar arasındakı məna əlaqəsi yaradaraq bədii təzadlar vasitəsilə ortaya çıxmışdır. Sadiqov Şəmil “Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası” kitabında romantizmin konsepsiyasında azadlıq ideyasının yer aldığını təsdiq edərək yazır: “XX əsr Azərbaycan romantizminin əsasını təşkil edən azadlıq ideyası bəşəriyyətin fəlakətlərinin qarşısını kəsə biləcək bir qüvvədir ki, buna da romantiklərin yalnız xəyallarında yarada biləcəyi romantik qəhrəmanı-azad insanı həyata keçirə bilərdi (8, s.45). Ayrılıq çayı adlandırılan Araz mövzusunda fərqli baxışla yanaşan Cavid əvvəldən sonadək təzadlar şəklində qurulan şeirdə təzad yaradan *sevgili* və *cəlladı* qarşı-qarşıya gətirərək keçirdiyi ayrılıq hissələrini tərənnüm etmişdir:

*Vardım Aras kənarına... həm dirildim, həm öldüm,
Çılğınca bir çocuq kibi həm ağladım, həm güldüm.
Sevgilim də, cəlladım da çünki İranda qaldı...
Hiç aldırmaq istəmədim, yenə bəni dərd aldı* (3, I: s.190).

Professor Nizami Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında lirik-romantiklərin şeirlərinin dilinin, sintaksisinin canlı, rəngarəng olduğundan, eləcə də bədii intonasiyaya məzmun qədər diqqət verdiklərindən geniş şəkildə bəhs edir. Lirik romantiklərin dilində sintaktik fiqurların mətn daxilində zənginliyinə, işlənmə məqamlarına, işləklik imkanlarına, sintaqmatik düzümün ümumi diaxroniyasına, eləcə də sintaktik fiqurların lirik qəhrəmanın fikir və düşüncələrini ifadə etməsi gücündə olmasından bəhs edən professor fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: “*Yüksək pafos, hiss-həyəcan ifadə edən sözlərdən, söz birləşmələrindən istifadə, təkrarlara (həm leksik, həm də sintaktik) meyl və s. lirik-romantiklərin dilinin sintaksisinin keyfiyyətini müəyyənləşdirən əsas əlamətlərdir*” (5, s.419). Cavid əsərlərində həyata, tarixə, əfsanə və əsatirlərə istinad etmiş, xalq ədəbiyyatından, folklordan qaynaqlanan süjetlərdən istifadə etmişdir. Bir-birinə bənzəyən süjetlər, sözlər, metaforalar, demək olar ki, eyni sintaktik konstruksiya Cavidin əsərlərinə hakim kəsilə də əsərlərinin gücünü göstərən fərqli deyim, pafoslu ifadə tərzilə bənzərsizdir.

Pafosu ecazkar gücü ilə hərəkətə gətirən Cavid bədii detal və sənətkar ilhamını işə sala bilmiş, onlar arasında qırılmaz əlaqə yaratmışdır. Romantika Cavidin yaradıcılığına həlledici amil kimi daxil olmuş, ələ

aldığı mövzular romantik hisslərin lirizm örpəyinə bürümüşdür. Şairin şeirlərindəki sözlər içindən gələn ecazkar səsləri ifadə edərək simvolik dilin bədii təfəkkürdə yer almasına gətirib çıxarmışdır. Lakonik, rəvan poetik dil dinamik intonasiyaya tabe olaraq vətən, təhsil, məhəbbət kimi mövzularla yanaşı ədalətsizlik, irqçilik, müharibələrə etiraz, üsyan motivlərinə romantik üslubda bədii yön verməkdə söz ustasına kömək etmişdir.

Nəticə. XX əsrin əvvəlləri zəngin ictimai-tarixi hadisələrin qovşağında inkişaf edən romantik üslub social-fəlsəfi yöndə inkişaf etmiş, əxlaq tərbiyəsi, maarifçi ruhlu mövzularla yanaşı, məhəbbət poeziyasında püxtələşmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədibləri dövrün ziddiyyətli, dumanlı, mürəkkəb, məsuliyyətli, lakin eyni zamanda, şərəfli bir tarixini bədilik nizam və qaydaları əsasında lirik, romantik üslubda xüsusi məharətlə əks etdirmişdirlər. Romantik üslubda istifadə olunan leksik-qrammatik vahidlərin hazırda Türkiyə türkcəsində və müasir dilimizdə müəyyən məqamlarda qorunaraq istifadə edilməsi dilin inkişaf qanunauyğunluğu ləngitməmiş, əksinə təbii gözəllik qazandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İslam. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri. Bakı: Elm, 2002, 124 s.
2. Əliyev Kamran. Romantizmin poetikası (Əsərləri, 10 cildə, II cild). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 312 s.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Lider, 2005, 256 s.
4. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005. 352 s.
5. Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara: 1997, 491 s.
6. Qədimov Əsgər. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 262 s.
7. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantizmi. I cild. Bakı: Elm, 2010, 464 s.
8. Sadiqov Şəmil. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı: Hədəf, 2011, 369 s.

NİCAT YAQUBOV
nicatyaqubov82@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ VƏ SAFLAŞDIRILMASINDA M.P.VAQİF POEZİYASININ ROLU

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyə malik olan şairlərdən biri də M.P.Vaqifdir. O, XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, daha doğrusu, ana dili şeirimizin pik nöqtəsində dayanan sənətkardır. Belə ki, Şah İsmayıl XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilini fars dili ilə yanaşı dövlət dili elan etdikdən sonra, həm özü ana dilində şeirlər yazdı, həm də bu fürsətdən istifadə edən Həqiqi Təbrizi, M.Füzuli, sonralar Həbib, Kişvəri və digərləri doğma dildə yazmağa cürət etdilər. Doğrudur, hələ bir əsr onlardan əvvəl yaşayıb-yaratmış İ.Nəsimi ana dilində çox gözəl şeir nümunələri yaratmışdır:

*Yanaram eşqindən, gözlərimdən axar yaşlar,
Həsrətin dərdi çıxarıbdır yürəyimdən başlar.*

Yaxud:

*Düşdü yenə dəli könlüm gözlərinin xəyalına,
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəvali nə?*

Yaxud:

*Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərin yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil.
Bərqi nəsrin üzrə mişkin xəta sən tağıdub,
Aşiqi bixaniman etmək dilərsən, etməgil.*

Nəsimini digərlərindən fərqləndirən odur ki, o, Ş.İ.Xətəidən də əvvəl ana dilində şeirlər yazıb. Doğrudur, bu şeirlərin dilində də fars-ərəb tərkibli söz və ifadələr işlənib. Bu da o dövrü üçün xarakterik hal idi. Ondan sonra Azərbaycan dilində şeirlər, qəzəllər yazan sənətkarların dilində də fars-ərəb sözləri işlənib və işlənməliyi də. Çünki Azərbaycan ədəbi dili birdən-birə bugünkü səviyyəyə düşməyib. XIV-XV əsrlərdə tədrisən saflaşmış, XVI əsrdə H.Təbrizi, M.Füzuli, Ş.İ.Xətəi və digər sənətkarlar tərəfindən ədəbi dilimiz bir az da saflaşmış, türkmənşəli və əsl Azərbaycan sözləri ilə zənginləşib. Lakin yenə də fars-ərəb tərkibli sözlərdən yaxa qurtara bilməyib. M.Füzulidən bir neçə bəndə nəzər salmaq:

Qəzəldir səfərbəxsi-əhli nəzər,

Qəzəldir guli-bustani hünər.

Qəzəli-qəzəl şeydi asan deyil,

Qəzəl münkirəhli-ürfan deyil.

Yaxud:

Ol ki, hər saət gülərdi çesmi-giryanum görüb,

Ağlar oldu halima birəhm cananım görüb.

Eyləyin təyini-əczayi-müdəvva dərdimə,

Tərk edib cəm etmədi hali-pərişanum görüb.

Göründüyü kimi, səkkiz misrada on kəlmədən artıq fars-ərəb tərkibli söz və söz birləşməsi işlənib. Bu təbii hal idi, başqa sözlə desək, təxminən qırx sözdən onu alınmadır ki, bu da iyirmi beş faizdir və o dövr üçün təqdirəlayiq hadisə idi.

Bir əsr ondan sonra Aşiq Abbas Tufarqanlı dediyi, sonralar qələmə alınmış bir neçə bənd şeirə nəzər salmaq:

...Abbas ağlar zarı-zarı,

Getməz könlümün qubarı,

İlqarından dönən yarı,

Tanrı tez məzar eyləsin.

*...Başına döndüyüm, Ay Gülgəz Pəri,
Çəkəram **hicranı** dərd ayağından.
Elin töhmətindən, fələk **cəbrindən**,
Düşmüşəm çöllərə dərd ayağından.*

Fakt göz qabağındadır, otuz iki sözün dördü alınma sözdür. Təxminən 10-12 faiz.
Məqsədimiz XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış M.P.Vaqifin yazdığı ana dilli şeirimizdə ədəbi dilimizin inkişaf səviyyəsini, saflığını, alınma sözlərdən necə təmizləndiyini diqqətə çatdırmaqdır.
Bunun üçün M.P.Vaqif yaradıcılığından bir-iki bənd şeirə diqqət yetirməyi vacib saydıq:

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim?
Bizim evdə dolu çuval da yoxdu.
Düyü ilə hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdu.
Allaha bizmişik **naşükür** bəndə,
Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıbdı noğula, **şəkərə**, qəndə,
Bizim evdə axta-zoğal da yoxdu.*

İnkaredilməz faktdır ki, birinci bənddə 23 sözün hamısı əsl Azərbaycan sözüdür. İkinci bənddə 21 sözdən cəmi üç söz: *Allah*, *naşükür*, *şəkər* sözləri alınmadır. Cəmi 44 sözdən 3 söz alınmadır.

Bu rəqəmi XX əsr və XXI əsrin birinci rübündə yazıb-yaratmış şairlərin şeirlərində işlənmiş alınma sözlərin sayı ilə müqayisə edək:

S.Vurğun şeirlərindən iki bənd:
*...Başından getmişdi **sevdanın** dəmi,
Xəyalım gəzirdi bütün aləmi.
Bu düşkün könlümü deyin yenəmi,
Çəkdiniz sorğuya, suala gözlər.
...Əzəldən belədir çünki **kainat**,
Cahan **daimidir** ömür **əmanət**.
Əldən ələ gəzir **vəfasız həyat**,
Biz gəldi gedərik sən yaşa, **dünya**.*

Diqqət yetirsək, iki bənddə 36 söz var, onların 9-u alınma sözdür. Təxminən, 25 faiz.
Süleyman Rüstəm yaradıcılığından iki bənd şeir:

*...Oxuyun, bir qızıl **kitabam** mən,
İnqilab oğlu, inqilabam mən,
Ruhu yüksək adamların biriyəm,
Sinfimin top-tüfəngli şairiyəm mən.
...Nədir o **mənali** dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?
Yetim tək boynunu burma, Təbrizim!
Məlul, məlul baxıb durma, Təbrizim!*

İki bənddə 6 söz alınmadır. Bu da gözəldir. Ancaq XVIII əsrdə Vaqifdən nümunə gətirdiyimiz yuxarıdakı iki bənd şeirdə cəmi 3 söz alınmadır. Dəyərli oxucularımız heç də hesab etməsin ki, biz şairləri yaxşı, yaxud “pis” adı altında müqayisə edirik. Qəti olaraq Yox! Mən də bir dilsevər ziyalı kimi ancaq müqayisə etdiyimiz şairlərin alınma sözlərdən necə istifadə etdiklərini önə çəkmək istədim və qabartdım ki, XVIII əsrdə Vaqif adlı azərbaycanlı bir sənətkar Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində, saflaşmasında hansı mövqedə durub, bu mənada özündən əvvəlki şairləri ötüb. Sonra gələn şairlər üçün örnək olub, ədəbi dil məktəbi yaradıb.

Bilirəm ki, Vaqifdən nümunə gətirilmiş iki bənd şeir qanencedici deyil. Yəni ola bilər ki, həmin iki bənddə 2-3 söz alınma olsun. Elə şeirləri də var ki, orada alınma sözlərin miqdarı daha çox olsun. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün digər nümunələrə nəzər yetirək:

*Əgər yarsan, gəl sarmaşaq qol-boyun,
Durub daldalardan baxmağın nədi?
Yar deyilsən çək ayağın geri dur,
Canımı odlara yaxmağın nədi?
Esqin sevdasına heç kəs pis deməz,
Məhəbbət yolundan ayaq kəs deməz,
Göz görməsə dəli könül istəməz,
Bəzənib qarşıma çıxmağın nədi?*

Hər şey göz önündədi. İki bənd şeirdə 40 sözün yalnız ikisi alınmadır. Yəni eşq və məhəbbət sözləri. Bu sözlərin hər ikisi bu gün də hər birimizin gündəlik lüğətimizdə işlənən sözlərdir. Bax budur, M.P.Vaqifin poeziyada dil ucalığı, ədəbi dil mövqeyi, dilimizin saflaşması, yad sözlərdən təmizlənməsi yolunda gördüyü işlər.

Fikrimizi bir daha təsdiq etmək üçün ölməz sənətkarın bir neçə bənd şeirinə də nəzər salaq:

*...Səhər dura sürmə çəkə gözüne,
Birçəklərin həlqə qoya üzünə,
Cilvələne, sığal çəkə özünə,
İşi, gücü gülüb oynamaq ola.
Yaxud:
Xeyli vaxtdır ayrılmış yarı ilən,
Gördük, amma danışmadıq ayrıldıq.
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq ayrıldıq
Və yaxud:
Qış günü qışlağın Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə cahanın.
Belə gözəl yerin, belə **məkanın**,
Bir gözəl obası hayıf ki, yoxdur.*

Təəccüblü gəlsə də, realıqdır ki, üç bənd şeirdə, daha doğrusu 55 sözün təkə bir kəlməsi alınmadır. O da məkan sözüdür ki, bu gün də hər birimiz o sözü işlədirik.

M.P.Vaqifin yaradıcılığından seçdiyimiz yuxarıdakı nümunələrin sayını artırmaq çətin deyil. Lakin şairin bütün şeirləri bu tip deyil, yəni onun digər şeirlərində fars-ərəb tərkibli sözlər yox deyil. Məsələn:

*Mən cahan mülkündə mütləq doğru **halət** görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Yaxud:
...sən ha bir sonasan **cüda** düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri.*

İnkər etmək olmaz ki, müqayisə olunduqda hər nə varsa göz önündədir. Yəni özündən əvvəlki şairlərin dili Vaqifin şeir dilindən gəlirdi, özündən sonrakı şairlərin əksəriyyətinin dilindən safdı, gözəldi. Bu qısa yazıdan belə bir nəticə hasil olur.

Vaqif yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda, xüsusən, poeziyamızda yeni bir ənənənin əsası qoyulmuşdur. XVIII əsr poeziyamızda realizm və xəlqiliyin yüksək inkişaf mərhələsi diqqəti cəlb edir. Poeziyamızda yeni bir ədəbi məktəbin bünövrəsi qoyulur.

Beləliklə, ana dilli poeziyamızın XVIII əsrdə zirvəsində dayanan M.P.Vaqif ədəbi dilimizin inkişafında, saflaşmasında əcnəbi söz və söz birləşməsindən təmizlənməsində xüsusi mövqeyə malik olan şairdir. Onun yaradıcılığı öz novatorluğu, yəni yenilikçiliyi ilə fərqlənir.

M.P.Vaqif yaradıcılığı özündən sonra yaranan şifahi xalq ədəbiyyatımız güclü təsir etmiş, yazılı ədəbiyyatımızın, daha doğrusu, şairlərimizin yaradıcılığına da əvvəzsiz bəhrə vermişdir.

Q.Zakir, S.Ə.Nəbati, Şükuhi, hətta S.Vurğun və başqaları ondan bəhrələnmişlər. Ölməz şairin şeir dili, saf su kimi pəkdir, axıcıdır, anlaşılıdır. Hər kəs tərəfindən başa düşüləndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı: 2003.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Bakı: 1982.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: 1985.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı: 1982.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I hissə, Bakı: 1964.
6. M.P.Vaqif. (Şeirlər). Bakı: 1967, 1997.
7. Vurğun S., Rüstəm S., Yaqub Z. və digərlərinin qısa şeir paçaları.

RAMİZ QASIMOV
ramizqasimli44@gmail.com
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ŞAİRƏ MAHİRƏ NAĞIQIZININ BƏDİİ SÖZ USTALIĞI: ÜSLUBİ POETİK FİQURLAR VƏ MƏCAZLAR

Mir Cəlalin yazdığı kimi “bədi dil bədi əsərlərdə həyatı, varlığı şairənə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə vasitəsidir” (10, s.75). Mirzə İbrahimov “Sənətkarlıq, bədi dil və süjet” adlı sanballı məqaləsində yazmışdır ki: “*Ədəbi yaradıcılıqda bədi dil və süjetin çox böyük əhəmiyyəti var. İdeyalıq və həyatiliklə yanaşı, yüksək bədi dil və möhkəm süjet bədi əsərin taleyini həll edir*” (13, s.39). Müasir ədəbi prosesdə özünün bədi sənətkarlığı ilə tanınan istedadlı şairlərdən olan Mahirə Nağıqızı-Hüseynovanın yaradıcılığı da bədi dil baxımından olduqca zəngin və mükəmməldir. Ana dilinin bütün imkanlarından ustalıqla istifadə edən istedadlı şairə şeirlərilə mükəmməl bədi dil faktı ortaya qoymuşdur. Onun yaradıcılığı mövzu-mündəricə etibarilə zəngin olduğu kimi, bədi dil və sənətkarlıq baxımından da mükəmməl və nümunəvidir.

Mahirə Nağıqızı Naxçıvan ədəbi mühiti ilə yaxından bağlı olan sənətkardır. İstedadlı, təbli bir şairə kimi özünü tanıdan şairə “*Mənim anam*” (Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2006), “*Su at dalımca, ana*” (Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2006); “*Ana sevgisindən doğan nəğmələr*” (Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2008); “*Yaşadacaq anam məni*” (Bakı: “Qismət” nəşriyyatı, 2009); “*Ana kəndim Xalxalım*” (Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2010); “*Ömrün çıraqdır sənin*” (Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2010), “*Sözün hikməti*” (Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2012); “*Analı dünyam*” (Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2015); “*Haqqa çağırən səs*” (Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2015); “*Bayatılar*” (Bakı: “Apostroff” nəşriyyatı, 2015); “*Bayatılar və üç şeir*” (Bakı: “Apostroff” nəşriyyatı, 2015); “*Ruhuna beşikə, tanı, Vətəndir*” (Bakı: Afpoliqraf mətbəəsi, 2017); “*Salam olsun*” (Bakı: 2021) kimi şeir kitabları ilə geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevilərək rəğbətlə qarşılanmışdır. Mahirə Nağıqızı bir şairə kimi istedadlı əsərlərinə görə “*Qızıl qələm*” mükafatına layiq görülmüşdür.

“Söz var su kimidir, lətafətilə, şırıltısı ilə axıb insanı özünə məftun edir, söz var daş kimidir, daş, qaya ağırlığı var, mənasını, hikmətini anlamaq ağırlığı ilə üzləşirsən”. Müasir ədəbi prosesdə öz qələmi və imzası ilə tanınmış Mahirə Nağıqızı-Hüseynovanın şəriyyəti də məhz belədir: “Bəzən su kimi lətafətli, axıcı, bəzən də daş kimi ağır, yüklü.” Bu baxımdan şairənin yaradıcılığı özünəməxsus bədi ifadə imkanları ilə zəngin və sənətkarlıq örnəyidir.

Mövzu-mündəricə etibarilə yaradıcılığı zənginliyə malik olan şairənin müşahidə qabiliyyəti ilə ifadə imkanlarının məharəti və zənginliyi bir-birini tamamlayaraq çox ecazkar, bədi sənətkarlıq baxımından heyrətamiz bir yaradıcılıq nümunəsi ortaya çıxarmışdır. Şairə M.Nağıqızı dilçi alim olmaqla ana dilimizin üslubi imkanlarına bütün dərinliyi ilə bələd olduğu kimi, öz yaradıcılığı ilə də onun üslubi zənginliyinin təcrübi örnəyini ortaya qoymağa müvəffəq ola bilmişdir. Bu baxımdan M.Nağıqızının yaradıcılığında olduqca məzmunlu və özünəməxsus məcazlar nümunəsi, üslubi fiqurlar örnəyinə rast gəlmək mümkündür. Şairə hiss və duyğularını, lirik obrazını dilin mükəmməl poetik sistemi ilə təqdim edərək yaddaqalan, diqqətçəkici və orijinal məcazlar və poetik fiqurlar istifadə etmişdir. Şairənin yaradıcılığı üçün müqəddəs “ANA” obrazını bədi cəhətdən təsirli və yaddaqalan təqdim etmək üçün istifadə etdiyi üslubi fiqurlar, mübaliğə və məcazların məharətli öz çəkiciliyi ilə fərqlənmiş və nümunəyə çevrilmişdir:

*Atamla yanaşı daş qaldırardı,
Deyərdi bu daşlar ocaq daşdı.
Bezmədi, qəlbində nə gücü vardı,
Anam sinəsində ocaq daşdı.
Bir dəfə taledən gileylənmədi,
Tapdı ocağında, bizdə varlığı.
Yoxluğa sınımadı, yoxa enmədi,
Onu qorxutmadı daş ağırlığı.*

*Xəbərım olmayıb süd əmməyimdən,
Bəlkə döşləri də daşmış onun?!
Əlini başıma çəkdiyi gündən,
Duydum əllərinin daş olduğunu (12, s.29).*

Şairə ana məhəbbətindən, ana nəvazişindən məharətlə söz açır. Amma bu məhəbbət daş kimi ağır, nəvazişi daş kimi möhkəm olur. Əlbəttə, hamı bilir ki, ana ilə balanın mənəvi və fizioloji bağlılığı, məhəbbətlə təması ananın balasına canından can qatdığı - döşlərindən süd əmizdirdiyi zaman olur. Şairə isə ana əzəmətini məhz bu məxsusi məqamda - ananın ən məhrəm, zərif yeri olan, zillətlərə, ən ağır əməyə tab gətirərək daşlaşan döşlərindən balasına süd əmizdirmə anının özünəməxsus ifadəsində əks etdirib. Şairə daş parçalayan, qayalar qıran, palçıq qarışdırıb kərpic qaldıran bir ana əlinin daş ağırlığında gizlənən ana nəvazişini ən sadə dil konstruksiyaları ilə canlı-canlı, təsirli ifadə etməyə qabil olub. Anasının sədaqətini, evinə, ocağına bağlılığını məhz bu daşlara dözən tabında, tavanında taparaq əks etdirib. Bununla da təkcə bir ananın deyil, milyonlarla azərbaycanlı anası-qadınınun obrazını, heysiyyət və həssasiyyətini, sədaqət və qeyrətini, məhəbbət və nəvazişini ümumiləşdirərək, əsl azərbaycanlı anası kimi öz anasının simasında obrazlaşdırıb. Bütün analarımızın simasını, ədasını, həyatını və obrazını gördüm bu şeirdə. “*Çöllərdə yavanlıq axtaran*”, “*daş əllərilə özünə sığal verməyə utanan və bu sığala yadırğayan*”, “*bütün gəlinliyini corab toxuyub, paltar yamayıb, çörək bişirib, ev təmizləyən*”, “*saçı süpürgəli, əli qabar və daş*”, “*yalana, harama uymayan ərilə öyünən*”, “*daşı daş üstə qoyub, amma ürəyindən daş asmayan*”, “*ocaq daşı deyə sinəsinə qaldırdığı hər daşla ocaq daşıyan*” möhtəşəm, əzəmətli, fədakar bir ANA obrazı, siması canlandırılıb.

Mahirə Hüseynovanın şeir dilində ana dilimizin qanadlı sözlər xəzinəsindən məharətlə istifadə edilmişdir. Onun yaradıcılığında ana dilimizin mənə müxtəliflikləri ifadə etmə qüdrətinə bələdçilik və istifadə məharəti də özünü təzahür etdirir. Şairə şeirlərindən birində yazır:

*Bitər sərhədlərin bu yer üzündə,
Qəlbimdə sərhədin nədən bitmədi?
Gəmisən, üzürsən eşq dənizimdə,
Sənə məhəbbətim, Vətən, bitmədi (12, s.3).*

Vətənə məhəbbətin min-min sözdə ifadə tapdığı eyniyyətin orijinal, bənzərsiz bir nümunəsi qarşımızda dayanıb. Vətən siyasi cəhətdən konkret sərhədlərlə yer tapır, lakin bir vətəndaş, insan qəlbində Vətən və ona məhəbbət sonsuz, hüdudsuz, sərhədsizdir. Bir gəmi okeanda, dənizdə üzüb son həddə, limana çatır, sahilə dayanır, amma şairənin eşq mehrabında üzən vətənə məhəbbət gəmisini limansızdır, çünki onun məhəbbət okeanı hüdudsuz, sahilsizdir. Şairə böyük sənətkarlıq məharətilə obrazlı ifadələrini ən orijinal, özünəməxsus ifadə tapıntıları, söz oyunları ilə əks etdirməyə müvəffəq olub. Burada da şairə bir tərəfdən misralar arasında üslubi fiqur olaraq bədii təzaddan istifadə etmiş (bitər-bitmədi), bədii təzadın qarşılaşdırma yolu ilə nəzər diqqəti cəlb etmə məharətindən istifadə etmiş, həm bu təzadın qayəsində fikri daha dərin və məntiqi bir mühakimə halına gətirmiş, həm də bədii təzadın yer aldığı misra daxilində vətənə məhəbbətin hüdudsuzluğunu bədii mübaligə ilə təqdim etməyə nail olmuşdur. Eləcə də

*“Arzuları göyərməyən kəslərin,
Torpaq üstə sinədaşı göyərər”*

misrasında şairə məharətlə “*göyərməyən-göyərər*” bədii təzadını yaratmaqla fikrin olduqca dərin və rəngin bir ifadəsini tapmış, özünəməxsus ifadə tərzini ortaya qoymuşdur. Ümumiyyətlə, istedadlı şairə öz yaradıcılığında bir sıra maraqlı, orijinal bədii sual, təzad, təkrir, mübaligə, litota və b. kimi üslubi fiqurlardan istifadə etmişdir. Təzadlar üslubi fiqur olaraq “*obrazlılığı gücləndirir, əşyaların əlamətlərini, mənə, fərq və ziddiyyətlərini real göstərir*” (6, s.193-194):

Təzad:
*Yazılanı bu dünyada olmaz pozan (11, s.38);
Allahdan aşağı, bəndədən uca,
Adını bir nəfər ucadan çəkir (11, s.41);*

*Allahın adından danışan insan,
Allahın evini daşa tuturdu (11, s.53)
Onların sağlığı döyüşən əsgər,
Məzarı-Vətənin istehkamıdır.*

Şairə məcazların çox maraqlı, həm də orijinal nümunələrini ərsəyə gətirməklə şeiriyyətinə min bir rəng, canına can, ruhuna ruh qatmışdır. Şairə obrazı mükəmməl və təsirli yaratmaq üçün yaddaqalan mübaliğə və litotlardan da istifadə etmiş, mükəmməl nümunələrini ortaya qoymağa müvəffəq ola bilmişdir. “Mübaliğə və ya şişirtmə elə bədii vasitədir ki, müəyyən bir hadisə daha təsirli görünmək üçün həddindən artıq böyüdülmür, güman olunmayan hadisə və faktlarla müqayisə edilir” (10, s.92). Habelə “mübaliğə varlığı qabardır, onun bütün cizgilərinə, tipik cəhətlərinə ictimai məna, vüsət verir. Obrazın hissləri, əməl və ehtirasları böyüdülmür” (6, s.193-194). Mübaliğənin əksi isə litotadır. M.Nağıqızı həm mübaliğə, həm də litota kimi üslubi fiqurlardan ustalıqla fikirlərinin obrazlı ifadəsində istifadə etməyi bacarmış və gözəl örnəklər ortaya qoymuşdur.

*“Canımı verərəm səndən ötəri,
Ruhum sağlığından xatircəm olsun” (12, s.31).*

bədii misrasında da şairə mübaliğənin imkanlarından yararlanmaqla vətənə məhəbbətinin, vətənpərvərliyi və fədakarlığının özünəməxsus təbiri və ifadəsini, məxsusi olaraq əzəmət, qüdrət və dərunliliyini təcəssüm etdirmişdir. Şairənin yaradıcılığında rast gəldiyimiz aşağıdakı mübaliğə və litota nümunələri də onun poetik ustalığını aydın nümayiş etdirən bədii faktlardan biri kimi diqqətli cəlb edir:

Mübaliğə:

*Ərən oğulları bir yolu seçdi,
Tutub dırnağıyla sal qayaları (11, s.53);
Göydən başımıza od ələyirdi (11, s.56);
Dərə keçib, dağ aşaram,
Düz-dünyanı dolaşaram (11, s.100);
Bir güllə gücünə sakit olanlar,
Bir addım səsinə diksinə bilər (11, s.);*

Litota:

*Hansı dərdi dağdan ağır,
Qısılıbsan qönçə-qönçə (11, s.108)*

Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında çox maraqlı epitet örnəkləri mövcuddur. Bilindiyi kimi, epitet “sözün mənasını qüvvətləndirən, onu izah edən, poetikliyi artıran, varlıq haqqında obrazlı təsəvvür oyadan bədii təyin” (6, s.188), sadə məcazdır. “...epitetin əsas vəzifəsi əşya, hadisə və hərəkət bildirən sözlərə əlavə edilib onların mənasını qüvvətləndirmək və zənginləşdirmək, izah və təyin etməkdir” (5, s.115). Şairə M.Nağıqızı da qüvvətli fikir, təəssürat və təsir oyatmaq üçün epitetlərin bədii yaradıcılıqdakı rolundan məharətlə istifadə etmiş, orijinal örnəklərini yaradaraq bədii dilimizin zənginləşməsinə xidmət göstərmişdir. Onun yaradıcılığında aşağıdakı kimi epitet nümunələrinə rast gəlmək mümkündür:

*O əsir dağların, gen dərələrin,
Qərinə dərdinə qalanıb gəlib (11, s.38);*

*Pənah xan çəkdiyi susqun daş-divar?! (11, s.52);
Dinər saza həsrət dağlar (11, s.64);
Bu ümid yeridir, ay lövbər adam! (11, s.70);
Söz elə ürkəkdir, niyə, bilmədim (11, s.90);*

M.Nağıqızı yaradıcılığında ən çox diqqət çəkən məcazlardan biri metafordur. “Metafor məcazın qüvvətli, geniş yayılan, ifadəliliyi və təsiri artıran növüdür... Metafor qüvvətli təsvir, fikri obrazlı açmaq, məntiqi gücləndirmək vasitəsidir, nitqin incəliyi, zəriflik və yığcamlığıdır” (6, s.186). “...burada müqayisə edilən məfhumların biri atılır, onun yerinə atılan məfhumun xüsusiyyəti saxlanılır” (10, s.87).

T.Əfəndiyevanın yazdığı kimi, “*metaforun əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir*” (5, s.81). Əlbəttə, burada bədii yaradıcılıq üçün əhəmiyyətli olan ümumişlək məcazlardan istifadə etmək deyil, ağılagəlməz, qeyri-adi müqayisə predmetləri tapmaqla yalnız müəllifə xas məcazlar yaratmaq qüdrətidir ki, ədəbiyyatşünaslıqda məhz bu, sənətkarlıq olaraq dəyərləndirilir. M.Nağıqızının da bədii yaradıcılığında məhz onun özünə xas olan çoxsaylı nümunələr müşahidə etmək mümkündür ki, bunlar şairənin sənətkarlıq məharəti və istedadı olaraq təzahür tapır. Məsələn, M.Nağıqızının yaradıcılığından bəzi metafor örnəklərinə nəzər yetirək:

Qapıdan boylanır ilin çilləsi (11, s.52);
Nə nazlanır Xarıbülbul,
Görüb ömrə yarı bülbül (11, s.63);
Get, gözləyir Laçın səni, Şuşam səni (11, s.65);
Bilirəm, sükut da dil açar hərdən (11, s.90);
Torpağın bağrında yatar şəhidlər (11, s.92);
Vətənin qəddini dikəldən əsgər,
Əbədi yaşayır, heç zaman ölməz. (11, s.92);
Xəyalımı çən bürüyüb (11, s.117);
Hovurrandı köhnə yaram (11, s.149);
Burdan yavaş gedin, astadan keçin,
Qəbirlər titrəyər, daş dinə bilər. (12, s.34);
Boy vermiş məzarın qəbir daşları,
Bir ömrün daşlaşan arzu-kamıdır. (12, s.34)

Şairə M.Nağıqızının fikrin obrazlı və təsirli təqdimi üçün istifadə etdiyi təşbehlər də maraqlıdır. “Obrazlı təfəkkürün ən sadə, ən ibtidai, amma geniş yayılan” məcaz növü olan təşbeh yaradılarkən əhəmiyyətli olan “qarşılaşdırılan əşya, hadisə və əhvalatlar arasında bənzəyişin dərinliyi və həyatiliyidir” (6, s.191). Təşbeh yaratmaq üçün bənzətmə və müqayisə başlıca şərtidir. Lakin bu bədii məcaz üçün “məfhumların arasındakı oxşar xüsusiyyətin nə qədər dərin fərqi olsa, məcaz yaratmaq üçün o qədər yaxşıdır” (10, s.86). M.Nağıqızının yaratdığı bu kimi təşbeh nümunələri fikrə dərin obrazlılıq və bədii təsir bəxş edir:

Hər biri dikəldi, durdu dağ kimi,
Düşmən qabağına verdilər sinə.
Gecənin bağrından bir mizraq kimi,
Onlar sancıldılar düşmən köksünə.(11, s.53);

Sənin kimi qəlbə dərman bacıyla,
İllər görüb, ötürəydim, xalidə! (11, s.76);
Yunus kimi məzar-məzar,
Torpaq ennəm, demədimmi? (11, s.112)

Ədəbiyyatşünaslıqda bədii, məntiqi sual olaraq adlandırılan üslubi fiqurlar da bədii yaradıcılıq hadisəsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Adi suallardan fərqli olaraq ritorik, məntiqi və ya bədii suallarda “fikir daha ifadəli, emosional-ekspressiv çalar qazanır” (1, s.31). Müəllif bədii sual vasitəsilə oxucunu daha çox düşündürməyə və onu fikri istiqamətləndirməyə yön verir. Oxucunun səviyyəsində onu düşündürmək sövqü kimi çıxış edən bədii suallar konkret olmadan müəllifin düşündürmə ustalığı kimi çıxış edir. M.Nağıqızının da yaradıcılığı üçün xarakterik olan üslubi fiqurlardan biri bədii sualdır:

Kimə qəzəblisən, payız yağışı? (11, s.39);
Nələrə şəhadət etdi bu şəhər,
Qəlbində nə qədər yaraları var?! (11, s.52);
Pənah xan çəkdiyi susqun daş-divar?! (11, s.52);
Yunus kimi məzar-məzar

Torpaq ennəm, demədimmi? (11, s.112)

Təkrirlər də həm fikrin dərin, qüvvətli anlaşılması, düşüncənin toplanması və vurğulanması üçün, həm də estetik cəhətdən mükəmməl ifadəsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Ədəbiyyatşünaslıqda deyildiyi kimi, təkrirlər “mətləbi, məntiqi vurğunu, ahəngi və misraların müstəqilliyini dərinləşdirir” (6, s.201), “əsas cümlənin əvvəlində gəlir, bədii xitab modelli olur, eyni söz və ifadənin bir qrammatik formada təkrarlanmasından yararır” (3, s.131). Bədii yaradıcılıqda “təkrirlərdən hər hansı fikrin, mənanın, qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyin artırılması üçün istifadə edilir” (1, s.63). Təkririn növləri kimi çıxış edən anafora və epiforaldan uğurla istifadə edən sənətkarlar məna dərinliyi ilə bərabər məqsəd və xüsusi vurğu kəsb edən fikirləri təkrirlər vasitəsilə ifadə etməyə üstünlük vermişlər. M.Nağıqızının şeirlərində də təkrirlər məna dərinliyi və fikrin ekspressivliyi üçün uğurla istifadə edilmiş, sənətkarlıqla örnəklər yaradılmışdır:

*Çəkir sinəsinə, çəkir doyunca,
Ətrini aldığı havadan çəkir. (11, s.41);
“Azərbaycan bağrım” deyən,
“Ağrısıdır ağrım” deyən,
“Qardaş” deyən, “Yavrum” deyən,
Yollarına salam olsun! (11, s.45);
Gücün sənənin-bu dünyada olan haqqın,
Göz dağımdır düşmənimdə qalan haqqım.
Yağı versin: o can haqqım, bu qan haqqım,
Haqq sənindir, öz haqqını almağa get. (11, s.65);
Mahirə bağrına sıxdı, doymadı,
Uzaqdan rəsminə baxdı, doymadı,
Sözləri ürəkdən axdı, doymadı. (11, s.72);
Hər çiçəkdən şəfa olmaz,
Dərman olmaz, dava olmaz.
Daş ürəkdə yuva olmaz,
Sənə, sürməli, sürməli. (11, s.81);
Ümid yoldu, dilək yoldu, yol açıq. (11, s.96);
Şəxsləndirmə:
Oxu, ona sarı, bülbül,
Salam, Qarabağım, salam! (11, s.63)*

Böyük sənətkarlıqla bədii məcazlar və üslubi fiqurlar yaradan şairə M.Nağıqızının həm də bir sıra şeir nümunələri bədii sual və təkrirlər üzərində qurulmuşdur: “*Dünya, haqqın itən deyil*” (bədii sual), “*Yeri*” (təkrir) və s. Eləcə də şairənin bəzi şeirlərinin adında belə güclü məcazlar yaradılaraq başlıqlar seçilmişdir: lövbər adam, məbəd ürəyin və b.

Ümumiyyətlə, şairə Mahirə Nağıqızı şəriyyəti dilinə çox məsuliyyətlə yanaşaraq ana dilinin bütün imkanlarından məharətlə faydalanmış, çox zəngin söz tərkibi nümayiş etdirmiş, orijinal bədii məcazlar ortaya qoymuşdur. Ümumiyyətlə, şairənin yaradıcılığında Vətən sevgisi və el, torpaq, yurd məhəbbəti başlıca yer tutur. Mahirə xanımın yaradıcılığı yurd sevgisi ilə qaynayıb qovuşur. Şairə bu məhəbbəti təkə mövzu-tematika ilə deyil, həm də ana yurdun doğma şirin dili ilə, onun şəhdi-şəkəri, imkanlarından uğurla, məharətlə istifadə ilə nümayiş etdirir. Şairə çox təsiredici və orijinal cinaslar yaradır, təzadlar ortaya qoyur, bədii təkrirlər işlətməklə şəriyyətini əlvanlaşdırır, gözəlləşdirir və məna, hikmət verir. “*Nazlı, nazlı*”, “*Niyə?*”, “*Əllərin*”, “*Qəlbində bir yuvam olsa*”, “*Gözəl*”, “*Həməm yol*” və digər şeirlərində, sözün əsl mənasında, ustalıqla qurulmuş söz oyunu və məharətli dil istifadəsini görmək mümkündür. Həm də ayrıca bir bədii məziyyət burasındadır ki, istedadlı müəllif təkə estetik cəhətdən gözəl, mükəmməl söz rənginliyi yaratmır, həm də mənacə dərin, hikmətli, yüksək obrazlılığa malik fikirlər ifadə etməyə müvəffəq olur. Elə buna görədir ki, şairənin yaradıcılığı, üslubu, dili, eləcə də bədii-estetik cəhətdən mükəmməl əsərləri bir çox bəstəkarlarımızın da diqqətini cəlb edib, əsərlərinə nə qədər gözəl mahnılar bəstələnib.

“Azərbaycana”, “Azərbaycan”, “Ata Heydər, oğul İlham”, “Vətən”, “Layla çal, yatım, ana” (bəstəkarı S.Mansurova), “Ana”, “Ay ana”, “Dolanım”, “Balam” (bəstəkarı A.Səlimov) və başqaları bu gün də sevilə-sevilə dinlənən ən gözəl mahnılarımızdır.

Mahirə Nağıqızı həm də o şairələrdəndir ki, Azərbaycan dilinin imkanlarına həm elmi, həm də praktik cəhətdən vəqif olan və poetik cəhətdən Azərbaycan dilinin qrammatikasını əks etdirən ustad sənətkarlardandır. Şairənin “Bitmiş fikrin nağılı”, “İşarələrin dili”, “Nitq hissələri”, “Lovğalanmaz əvəzlik”, “Söz cümləyə dönəndə” kimi şeirlərində məhz ana dilimizin qrammatikası və düzgü işarələrinə aid qaydalar poetikləşdirilmişdir. Şairə yeri gəldikcə xalq deyim və ifadələrindən də ustalıqla improvizə edərək istifadə etmiş, yüksək poetik duyuma malik nümunələr ortaya qoymuşdur. “Düşdüyüm yerdə ağır am” (11, s.94), “Gəzən ayağa daş dəyər” (11, s.114), “Ata kürkü deyil, övlad geyinə” (11, s.123), “Niyyət hara, mənzil ora” (11, s.132) və b. kimi çoxsaylı nümunələrlə şairə xalq təfəkkürünün ifadə ustalığına istinad edərək fikirlərin obrazlı, canlı və daha təsirli bədii əksi üçün məharətlə faydalanmışdır.

Mahirə Hüseynova sözün ucalığına doğru yol gedən söz adamıdır. Şairənin özünün də dediği kimi, “Mahirə gəlmədi necə dünyaya, Söz ilə yol gedər uca dünyaya”. “Mahirə Nağıqızı Hüseynova bir alim, bir şair, bir pedaqoq kimi qazandığı bütün statuslar onun halal-hümmət haqqıdır, halal şərəfidir, halal şöhrətidir... Və elə bilirəm ki, “haqqın qalmasına” ucalan sənət pillələri ilə o, bir türk qızı kimi öz halallığı ilə xeyli irəliləyəcək, xeyli yuxarılara qalxacaq” (12, s.409).

ƏDƏBİYYAT

1. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
2. Bir təfəkkür tərzinə fərqli baxışlar. Mahirə Hüseynova: alim və şair ömrünün detalları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2023, 395 s.
3. Cabbarov X. Sənətkar, söz, üslub. Bakı: Azərənəşr, 1993, 199 s.
4. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı: Yazıçı, 1986, 221 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 252 s.
6. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 370 s.
7. Qasımov R., İsmayıl Z. Sözün daş nağılı və ağırlığı. “İki sahil” qəz., 2023-cü il, 4 noyabr.
8. Qasımov R., İsmayıl Z. Elmin və sənətin ucalığında. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 23 iyun 2023-cü il.
9. Qasımov R., İsmayıl Z. Söz dünyasının lövbər adamı – Mahirə Nağıqızı. “Şərq qapısı” qəz., 24 may 2023-cü il.
10. Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 280 s.
11. Nağıqızı M. Lövbər adam. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2022, 255 s.
12. Nağıqızı M. Onun daş nağılı. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020, 419 s.
13. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərənəşr, 1961, 522 s.

FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA
ceferova.fexriyye@mail.ru
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

AŞIQ POEZİYASININ ONOMASTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aşiq poeziyasının linqvistik xüsusiyyətlərindən biri onun onomastik vahidlərə geniş yer verməsidir. Bu dil faktları, bir tərəfdən, aşiq dilinin leksikasını zənginləşdirir, digər tərəfdən, poetik əsərlərin məzmununa canlılıq gətirir. Bütün tarixi zamanlarda var olan və yeni yaranan onomastik vahidləri xalqın tarixini yaşadan dil materialı kimi dəyərləndirirlər. “Onomastika” dedikdə, bütün xüsusi adların toplusu nəzərdə tutulsa da, bu adlar aktivlik dərəcəsinə görə bir-birindən seçilir. Çox-çox qədimlərə dayanan ad anlayışı etimoloji baxımdan da maraqlıdır. Belə ki, adlar xalqın milli adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, mənəvi zənginliyini təsdiq edən dil vahidləridir. Araşdırmalar göstərir ki, adlandırma prosesində dilin milliliyi öndə gəlir. Bu anlamda, Azərbaycan aşiq poeziyasının dili səciyyəvidir:

*Səhər-səhər çeşmə üstə,
Durur boyu bala **Maral**.
Ala gözlər girib qəsdə,
İstər canım ala **Maral** (1, s.6).*

Azərbaycan ədəbi dilindəki onomastik vahidlərin çox işlənən nümunələrindən biri insan adlarıdır-antroponimlərdir. Maraqlıdır ki, xanım adlarının içərisində heyvan adlarından alınmış xüsusişdirilmiş bir sıra antroponimlər geniş yayılmışdır. Yuxarıdakı nümunədə “**Maral**” adı, bu baxımdan, diqqəti cəlb edir. Aşağıdakı nümunədə “**Ceyran**” sözü də maraqlıdır:

*Durum, dolanım başına,
Qası, gözü qara **Ceyran**!
Həsrətindən xəstə düşdüm,
Eylə dərdə çara, **Ceyran**! (1, s.7).*

“Onomastika” termini bütün xüsusi adlara aiddir. Lakin xüsusi adların da öz sahələri vardır. Məsələn, insan adları ilə bağlı olan xüsusi adlar antroponim hesab edilir və onlar bədii dildə çox işlənən onomastik vahidlərdəndir:

*Sallana-sallana gələn **Salatın**,
O sərxoş yerişin yola yaraşır.
Salıbsan gərdənə heykəl həmayıl,
Qızıl bazubəndlər qola yaraşır (1, s.8).
Ələsgərin az ömrünü üz, **Gilə**,
Sona sənsən, dəryalarda üzgilən (1, s.23).*

Aşiq şeirində çox yayılan adlardan biri olan “**Dilbər**” sözü də diqqəti cəlb edir:

*Qız, belə gəzməyin aşiq öldürür,
Saçından tel ayır, sat mənə, **Dilbər** (3, s.39).
Dağılsın oymağın, düşsün od ona,
Əyər ki sən desən get mənə, **Dilbər**! (3, s.39).*

Aşiq şeirinin dilində müəlliflər daha çox sevdiyi gözəllərin adına müraciət edirlər. Yəni bu adlar konkret şəxslərin adı kimi işlənir. Maraqlıdır ki, aşiq şeirinin dilində insan adlarından, əsasən, müraciət məqsədi ilə istifadə olunur.

*Hansı bədnəzərin gözünə gəldin,
Düşmüşsən elindən aralı, **Sədəf**!
Ovçu marığında, çaxmaq əlində,*

Sənmisən Quzuqan maralı, Sədəf! (4, s.50).

Aşıq şeirində işlənən insan adlarında quruluşca sadə isimlər üstünlük təşkil edir. Onlar arasında mürəkkəb xüsusi isimlərə də rast gəlmək olur:

*Geyinib, qurşanıb seyrə çıxan yar,
Alagözli Səhnəbanım, yavaş get!
Bir qıya baxanda evlər yıxan yar,
Cəllad olub tökmə qanım, yavaş get* (1, s.10).
*Qurban deyər: hər dəqiqəm il mənim,
Ağlayanda göz yaşımı sil mənim,
Düşəndə yadıma Qaratel mənim,
Allah göstərməsin, insan görməsin* (2, s.70).
*İki mələm gördüm, biri Sərvinaz,
Yeriyəndə yerə edər ərkinaz* (2, s.77).

Dildə iki və daha çox sözdən ibarət olub ayrı yazılan bir sıra vahidlər, əsasən, isim zonasına aid olsa da, mürəkkəb ad hesab olunur və cümlə üzvü kimi bütöv sayılır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan aşıq şeirinin dilində antroponim səciyyəli mürəkkəb adlardan da istifadə olunur:

*Gözəllər sultanı, ay Səlbi xanım,
Sallanışın bir mahala əvəzdi.
Gözlərinə qiymət qoya bilmirəm,
Qaşın min tükənlik mala əvəzdi* (1, s.9).
*Səndən xəbər alım, ay Çoban Qara,
Bu var-dövlət, qızıl pullar kimindir?* (5, s.114).
*Sən olan yerlərdə, a Püstə xanım,
Kəklik nədir, turaç nədir, sona nə?* (5, s.116).

Aşıq şeirində bəzən mürəkkəb adlar xitab mövqeyində işlənir. Bu zaman onlar tərənnüm obyektini kimi oxucunun diqqətinə səbəb olur. Aşağıdakı nümunədə xalq danışığına uyğun verilmiş “Rüstəm Zal” belə örnəklərdəndir:

*Ataş alıb çox da yanma, Ələsgər,
Sənətindən heç usanma, Ələsgər,
Öz-özünə qubarlanma, Ələsgər,
Dünyanın Urustam-Zalı varıymış* (1, s.11).

Molla Cumanın dilində heç bir əsərdə və həyatda qarşılaşmadığımız fərqli bir ad diqqəti çəkir: **İsmi Pünhan**. “*İsmi-Pünhan*” adı, heç şübhəsiz, Molla Cumanın tərcümeyi-halı, yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə bağlı bir müəmmadır” (7, s.12). Bu ad Molla Cumanın dilində 190 dəfə işlənmiş, hər dəfə də aşığın isti münasibətini, səmimiyyət və sevgisini ifadə etmişdir:

*İsmi Pünhan yazılıbdır,
İsmi-əzəm qabağında* (10, s.83).
*İsmi Pünhan, ol gözəllik səndə var,
Şux qəzəl danışır dil didarına* (10, s.85).
*İsmi Pünhan Şeyx Sənandan beş betər,
Əlif qəddim bükən yerdi bu yerlər* (10, s.87).

Yalnız Molla Cumanın dilindən bildiyimiz işarə xarakteri daşıyan “*İsmi Pünhan*” haqqında prof. S.Həsənova deyir: “*Bu adın gizli saxlanılmasının səbəbini mütəxəssislər “İsmi Pünhan” ifadəsi ünvanlanan qızın ya varlı, ya da dindar ailədən olması ilə izah edirlər. Fikrimizcə, bu, düzgün versiya deyil. Ola bilsin ki, aşıq muradına çatmadığı üçün qızın adının el arasında bəlli olmasını istəməmişdir ki, bu da aşığın mərifət və mədəniyyətindən irəli gəlir*” (9, 42-43).

Ümumxalq dilinin xüsusi adları aşiq şeirində bədiiləşdirilərək maraqlı üslub məqamlarına salınmışdır. Bu qaynaqda ədəbi simaların adlarından da istifadə halları vardır.

Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi,

Onlar da yazdığı ayə, məndədi (1, s.21).

Aşiq şeirində çox işlənən onomastik vahidlərdən biri də yer adları-toponimlərdir. Məlumdur ki, qədim dövrlərdən indiyə qədər onomastik vahidlərə, xüsusilə də toponimlərə etibarlı mənbə kimi yanaşılmışdır. Torpağın, yurdun yaddaşı kimi dəyərləndirilən bu sözlər həm də tariximizi və dilimizi özündə yaşadır. Onlar aşiq leksikasının da aktiv vahidlərindəndir:

İstəsən ki, Ələsgəri görəsən,

Göyçə mahalıdı mahalım mənim (1, s.19).

Bir gözəl görmüşəm Göyçə elində,

Yüz min gözəl oona bərabər olmaz (3, s.41).

Gəzinmişəm, görməmişəm mislin Dağıstanda **taza,**

Qazax, Qırğız, Çeçen, Çərkəz *telinə heyran, ay Pəri!* (3, s.47).

Yəqin qaldı Sərikanın elində (4, s.51).

Maraqlıdır ki, aşıqların dilində bəzən onomastik vahidlər kəmiyyəti ilə keyfiyyət özəlliyi yarada bilir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə on bir yer-yurd adı verilmişdir. Aşiq mübaliğə yaratmaq məqsədi ilə toponimlərdən bacarıqla istifadə etmişdir:

Mən heç sənün bərabərin **İran, Turanda** *görmədim,*

Yıxdın könlümün evini, tayın qılmanda *görmədim.*

Xoyda, Səlmasda, Marağa, Təbriz, Tehranda *görmədim,*

Nə Ərəbdə, nə Əcəmdə, nə Al-Osmanda *görmədim,*

Qarşıya gözəl sürə, bəlkə, Gürcüstan, a Pəri (3, s.47).

Aşıqların dilində çox vaxt toponimlərlə hidronimlər (çay, göl, dəniz adları) yanaşı işlənir:

Var olsun **Qarabağ,** *əcəb səfəli,*

Başa **Xaçın** *axar, ayağa* **Qarqar** (1, s.26).

Burada “Qarabağ” toponim, “Xaçın” və “Qarqar” isə hidronimdir. Aşıqların dilində antroponim və toponimlərdən sonra daha çox işlənən hidronimlər müxtəlif üslub məqsədləri ilə bədiiyin çoxalmasını əsaslandırılmışdır:

Könül, tələb etmə dünyanın varın,

Gəl iç **Mil** *suyundan, çıxsın azarın.*

Hamaylaf *qaynasın, Çolan* *daşların,*

Sanayıb təsbehtək düzən necoldu? (4, s.51).

Çınqıllı *çəşmədən, Matqab* *suyundan,*

Bilmərrə əlini üzən necoldu? (4, s.51).

Əslində, onomastik vahidlər adi sözlərdən yaransa da, dildəki fərqli xidməti ilə seçilir. Bu adların meydanı geniş olsa da, yəni onlar bir çox sahələri əhatə etsə də, aşiq şeirində daha çox şəxs adları və coğrafi adlar işlənir. Aşiq poeziyasında şəxs bildirən sözlərin içərisində dini adlara da rast gəlirik. Bu mənada, Quranda tanrıya verilən bir sıra adlar “Allah” sözünün sinonimi kimi şeirlərin dilində özünəxas mövqeyə malikdir:

Sürahi gərdənli, qəddi mütədil,

Səni gül yaradıb **Cabbari-Cəlil.**

Ləblərin şirəsi **abi-Səlsəbil,**

Ləzzəti dünyada bala əvəzdi (1, s.10).

Burada “Cabbari-Cəlil” Allahın adlarından biri, “Səlsəbil” isə cənnətdəki çeşmələrdən birinə işarədir.

Mövlam məni nəzərindən salmayıb,

Huşum cəmdi, aqlım heç azalmayıb.

İnşallah, qurtarar nari-səqərdən,

Məhəmmədi-ayin-sayi-lam məni (1, s.21).

Aşıqların dilində peyğəmbərlərdən ən çox Məhəmməd peyğəmbərin adı çəkilir. Bu mənada Süleyman peyğəmbərin adı ikinci yerdə dayanır:

Fani dünyaya Süleymana qalmayıb,

Oyan bu qəflətdən, yatma, hayıfsan! (1, s.16).

Neçə-neçə Süleymanlar saldın taxtıdan, fələk (1, s.30).

Yusif peyğəmbərin adı da aşıqların dilində aktiv mövqedir. Rəvayətə görə, Yusif peyğəmbər simaca gözəl olmuş və aşıqlar onun bu xüsusiyyətindən bənzətmə məqsədi ilə istifadə etmişlər:

Gözəllikdə Yusif sənə tay olmaz,

Alıbsan qüdrətdən pay gülə-gülə (3, s.37).

Aşağıdakı şeirin dilində üç ad işlənmişdir:

İsgəndər cəlallım, **Hatəm** səxalım,

Eşqindən başımda dəyanətin var.

Yaraşır şəninə güllü bir cahan,

Yusif-Kənanə şəbahətin var (3, s.40).

Burada “**İsgəndər**”-şan-şöhrət; “**Hatəm**”-səxavət; “**Yusif-Kənan**”-gözəllik simvolu kimi işlənmişdir. “Var-dövlətini başqaları ilə bölüşən, kasıblara yardım edən, dostlardan heç nəyi əsirgəməyən alicənab adamı tərifləmək istəyəndə “*Hatəmi-Tai kimi səxavətlidir*” deyirlər (8).

Aşıqların dili üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, onomastik vahidin əsas mənası misra daxilində üzə çıxır. Aşağıdakı misrada üç dini addan istifadə olunmuşdur:

Hanı Heydər, hanı Həsən, hanı Sərdar, Mustafa? (1, s.30).

Aşiq poeziyasının dilində dini məna daşıyan dağ adları ilə bağlı onomastik vahidlərlə də qarşılaşmaq olar. Bu baxımdan, Tuf və Mina adlarına nəzər salmaq:

Tülkü havalanıb deyir aslanam,

Tuf dağından ac aslanlar itibdi (1, s.18).

Fikrimizcə, şeirin dilində adı çəkilən **Tuf dağı** Quba ərazisində, Xınalıq kəndinin yaxınlığındakı Qiblə dağı ilə yanaşı dayanan və ilin on iki ayında qarla örtülü olan Tufan dağıdır. “Belə nağıl edirlər ki, “Qiyamət günü”ndə bütün dünyanı su basdığı vaxt, təkcə Tufan dağı su örtə bilməmişdir. Nuh peyğəmbərin gəmisi Tufan dağına dəyib parçalanmışdır. Hal-hazırda orada bir balaca göl vardır. Göldə iki taxta parçası üzür. Deyilənlərə görə, bu taxta parçaları Nuhun gəmisinin parçalarıdır. Əgər bir adam onları tutmaq istəsə, üzüb adam olmayan tərəfə gedər”(11). Şeirdə “*ac aslanların itməyi*” ilə müəllif Tuf dağında qarın altında yaşayan və “*qar heyvanı*” adlanan canlılara işarə edərək aslanların onlardan qorxduğuna işarə edir.

Bir gündə Minaya min qurban gəlir,

Qoy versin aşiq da bir qurban, gözəl (1, s.72).

Mina dağının da dini görüşlərlə bağlılığı vardır. Belə ki, Səudiyyə Ərəbistanında Məkkə şəhərinin yaxınlığında yerləşən bu dağın adı dini ədəbiyyatlarda tez-tez çəkilir. Mina dağı İbrahim peyğəmbərin oğlu İsmayılı Allaha qurban kəsmək istədiyi məkandır. Mina dağında Həqq-Təala əvəz olaraq qoç göndərib və orada heyvan qurban gətirilib. İndi də Həcc ziyarətinə gedənlər üç gün Mina dağında qalır və qurban kəsmə mərasimini burada yerinə yetirirlər.

Aşiq şeirinin dilində maraqlı cəhətlərdən biri quş adlarından (ornitonim) istifadə məqamları da vardır:

Dərdə salma Mustafanı,

Ağcaqutan, ağrın alım (1, s.53).

Əsərdə qızın və ya qadının ağcaqutan quşuna bənzədilməsi nadir faktlardandır. Belə ki, bədii dildə bu ornitonimə az təsadüf edilir.

Aşıq şeirində əfsanə və rəvayət qəhrəmanları, bədii əsərlərin obrazlarını əks etdirən adlar da çox işlənir. Ümumiyyətlə, aşıq dilinin onomastik vahidlərlə zənginliyi müəlliflərin dünyagörüşünün və elmi-bədii təfəkkürünün dərinliyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.4-35.
2. Aşıq Qurban. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.66-79.
3. Aşıq Musa. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.36-47.
4. Bağban Məhəmməd. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.48-51.
5. Çoban Əfqan. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.109-119.
6. Dollu Mustafa. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.52-61.
7. Əfəndiyev P. Ön söz / Molla Cümə. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.4-22.
8. Hatəmi Tai: İnsan səxavətinin örnək siması. <https://news.milli.az>
9. Həsənova S. Dilimiz varlığımızdır. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 293 s. s.42-43.
10. Molla Cuma. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.83-88.
11. Tufan dağı. <https://az.wikisource.org>

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ ŞEİRLƏRİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəlil Məmmədquluzadənin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri “lazımsız təmtərağı, ibarəbazlığı nüfuzdan salmağı” (9, s.2) olmuşdur. Uzaqgörən sənətkarın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq XX əsrdə bədii dildə “sadəlik və aydınlıq, yığcamlıq və bütövlük, səlislik və ifadəlilik kimi mahiyyətə xəlqi keyfiyyətlər tədricən artmışdır” (1, s.136). Cəlil Məmmədquluzadənin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi ədəbi dil və üslub AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyevin “*Cəlil Məmmədquluzadənin dili və üslubu haqqında*” (1966) 10 məqaləsi, “*Satira dili*” (1975) 2 məqalə, “*XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili*” (1977) 3 məqalə, “*Molla Nəsrəddin’in dili və üslubu*” (1983) 4 məqalə, AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun, akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında ümumi şəkildə araşdırılmış, onun əsərlərinin anlaşılıqlı dili və sadə, ancaq düşündürücü üslubu o dövr üçün tamamilə yeni bir hadisə kimi qiymətləndirilmişdir: “*Yazıcının niyyəti, hər şeydən əvvəl, açıq ana dilində yazmaqla geridə qalmış, müsibətlərə düçar edilmiş millətini onun anlaya biləcəyi sadə, adi danışq dili vasitəsilə başa salmaq, oyatmaq, ayağa qaldırmaq idi*” (5, s.298).

Satirik üslubda xüsusi isimlərin tətbiqindən daha çox istifadə olunmuşdur. İnsan və məkan adlarının birinci qismi əsrlərlə poeziyamızda işlənmiş məşhur lirik qəhrəmanlardır ki, yeni üslubda bunlar tamamilə fərqli məqsədlərlə xatırlanmışlar. Mirzə Ələkbər Sabirin “Leyli və Məcnun”u kimi Mirzə Cəlilin Fərhadı da lirik yox, satirik xarakterlidir, oxucu üçün bədii örnək, nümunə təşkil edə bilməyən, saf məhəbbətin simvolu olan lirik obrazlarla müqayisədə öz daxili eybəcərliyi ilə ikrah hissi doğuran ədəbi qəhrəmanlardır. Onların əvvəlki lirik xüsusiyyətlərindən yalnız adlarından başqa heç bir əsər-əlamət qalmamışdır. Adların da başqa sözlərlə əvəz edilməməyi üslubi məqsəd daşıyır. İkinci qisim adlar bilavasitə real həyatın özündən alınmış, böyük satirikin müasiri olan şəxslərdir. Xalq arasında az və ya çox dərəcədə tanınan, həm fərdi keyfiyyətlərə malik, həm də tipikləşdirilmiş bu ədəbi obrazları satirik şairlər poeziyaya daxil etməklə satiriklər onları daha məşhurlaşdırmışlar. Məsələn: Dərviş Ağabala XX əsrin əvvəllərinin bir çox molla və dərvişlərin bütün əsas xüsusiyyətlərini, daha doğrusu, mənfi keyfiyyətlərini özlərində birləşdirmiş təşbeh-obrazilara çevrilmişlər. Oxucu, Dərviş Ağabala ilə onlarla dərvişəğabalaları təsəvvüründə canlandırır bilir. Sabirin Fatma, Tükəzbanları kimi Mirzə Cəlilin də xüsusi isimləri kütləvi, tipik milli adlardan ibarətdir (Allahverdi, Nəmət, İsmayıl, Səlim bəy). Böyük satirik bəzən ifşa məqsədilə kişi adlarını seçir və adlarla yanaşı rütbələr, vəzifələr də işlədir ki, bu da satirik boyaları artırır, komizmi gücləndirir. Bu adlar bilavasitə həyatın özündən alınmış adlardır. Məsələn: “*Ərdəbil hakimi Səidül-mülk ki, Gilan hakimi Sərdar Mənsur kimi heç kəs olmadı*” (7, s.629). Xüsusi isimlərin digər bir qismi isə qəzet və jurnal, restoran adları, təxəllüslərdir: “Sonra girdi “Təkamül”ə, “Həmiyyət” dəstəsinə tapdı (7, s.629), “Bakıda çoxdu restoran, “Batumski”, “Parij”, “İran” (7, s.631). Sonuncu nümunədəki restoranların adlarında milli toponimikadan istifadə olunmamağı onların sahiblərinin başqa millətlərdən olduğunu xüsusi nəzərə çarpdırır.

Müxtəlif ictimai qrupları öz danışq tərzilə tanımaq Cəlil Məmmədquluzadə üslubunun əsas göstəricilərindəndir. “Tipi öz bədii dili ilə səciyyələndirmək, bir sözlə bədii dildə fərdiləşdirmə yaratma baxımından” (4, s.64) onun satirik şeirləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ərrəhman, Quran, sureyi-əmmə, mahi-əza, şəbi-yelday, haram, molla, seyid, mələk, şərən, siğə, vaiz, cin, lən etsə, əmmamə, minbəd, qıbləgah, Allah, ehsan, axirət, huri, qılman və s. dini sözlər tənqid hədəfi olan şəxslərin dilinin əsasını təşkil edir. Tənqid hədəfi nitqinin nəinki təkcə lüğət tərkibinə, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinə (izafətlər, -iz şəkilçisi, söz sırası və s.) və fonetik səslənməsinə görə də seçilir. Fərdiləşdirmə məqsədilə istifadə olunmuş varvarizmlər də iki qrupa bölünür:

1. Din xadimlərini ifşa edən şeirlərdə farsca sözlərin eynilə işlədilməsi: “*Axunda müraciət*” (1906 №6), “*Ey axund*” (1906 №13), “*Yoldan keçər ikən*” (1906 №25), “*Nəzm*” (1906 №35) şeirlərinin bütün bəndlərinin bütöv misraları və ya misraların yarısı fars dilində işlədilmişdir. “*Axunda müraciət*” və “*Ey axund*” şeirlərindəki ərəb-fars sözləri və izafət tərkibləri məhz ruhanilərin leksikonundandır. Müləmmə

janrında olan bu şeirlərin bəndlərinin əvvəlinci iki misrası Mirzə Cəlilin dil və üslubuna uyğun olaraq sadə, anlaşılıqdır, digər iki misraların dili isə çox ağır, anlaşılmaz və mürəkkəbdir. Qəzəl şəklində yazılmış digər müləmməsində isə beytlərin ikinci misralarının yarısı Azərbaycan, yarısı isə fars dilindədir. Qəzəlin məqtə beyti isə tamamilə fars dilindədir. Şeirin dörd beyti ciddi planda olsa da, əsər sonadək bu ruhda davam etdirilmir. Belə olsaydı, bu əsər ciddi lirik şeir olaraq da qalardı. Beşinci beyt üstüörtülü eyhamlarla və kinayə ilə yüklənmişdir.

2. Rusca təhsil görmüş intellidentlərin dilinin satirik yolla tənqidi məqsədlə rus dilinin sözlərindən istifadə edilməsi: uçitel, saldat, nazat, kutyoj etdi, modya, persiski teatro, abrozovanni, cəmdək, peysər, kar, kur, keçəl, böyrüvü qaşı, qaşınmaq, mırıldar, xoruldar, qırıldar, hırıldar, bəhayim, keçəl-küçəllər, veyl, lüt, bambılı, bit, çirk, lotu, qanıram, vəhşi, it, qoyunluq, gürg kimi kobud, vulqar sözlər əsrlər boyu poeziya mühitinə həsrət qalmışdı. Cəlil Məmmədquluzadə bunları böyük cəsarət göstərərək bədii dilə, hətta poeziya dilinə gətirmiş və bu sahədəki mövcud ənənəni parçalayıb dağıtmışdır.

Lotular vəzinə qoymazdım səni bənd olmağa,

Məndə olsaydı əgər kim, ixtiyarın, ey yazıq! (8, s.580)

Və ya: “Dindarlarız, gündə bir arvad alırıq biz” (7, s.632), “Qoy qonşuların alsın ələ cümlə silahı” (7, s.611), “Həm mollaların rus əlini bus edə, etsin” (6, s.612), “Müsəlmanlar bir-birin qırdı unudub qeyrəti” (7, s.624), “Aldı aqlü-huşunu alimnümlər sözləri” (7, s.625).

1. **Mənsubiyyət kateqoriyası.** İctimai münasibət bildirmək, kinayə ifadə etmək məqsədilə hər üç şəxsin tək və cəminə aid mənsubiyyət şəkilçiləri işlədilmişdir: “*Sal başını aşağə və heç baxma yuxarı*”, “*Boynuna kəndir sala, dinmə*”, “*Yum gözlərini, dinmə və həm gözlə əzanı*”, mollalarımız, dadaşın, gözümin qarəsi, özümü, qızım, nökrəvi, qonşuların, başını, gərdəninə, rəxtivi, dırnaqlarına, böyrüvü və s. II şəxsin təkini mənsubiyyət şəkilçiləri bəzən danışq dilində olduğu kimi *n-v* əvəzlənməsi ilə işlənmişdir: paltarının yox, paltaruvun şəklində. Sabit söz birləşmələrində olduğu kimi burada da ismin yiyəlik halındakı sözlə mənsubiyyət şəkilçisinin arasına müəyyən söz daxil olur ki, bu söz xüsusi məntiqi vurğu altına düşür. Məsələn: “*Həm mollaların əlini rus bus edə, etsin*” əvəzinə “*Həm mollaların rus əlini bus edə, etsin*”.

2. **Əmr forması.** Mübarizəyə, oyanışa, üsyan və tətillərə çağırış məzmunu bu dövrün dil və üslubunda bu formanın işlənməsini zəruri hala gətirmişdir. Feilin əmr şəklinin həm təsdiq, həm də inkar formasına istedadlı sənətkarın satiralarında rast gəlinə də, ikinci üstünlük təşkil edir: “*Doldur qutulara çoxluca ilan*” (*Laylay*), “*Yat, yat, əmican, çəkgilə yorğanuvu başə*”, “*Yat, düşmə dəxi zərrə qədər rəncə, tələşə*” (“*Yorğan*”), “*Sal başını aşağə və heç baxma yuxarı, Lal ol və danışma*” (“*Lisan bəlası*”) və s. Sonuncu nümunədə bir yarımmisrada əmr şəklinin hər iki formasının işlədilməsi ikiqat təsir gücünə malikdir. Əmr formasının *-gilən* şəkilçisi ilə işlənməsi də Mirzə Cəlil dilinə məxsus spesifik xüsusiyyətlərdəndir. “*Əfsunları müsəlmana satgilən*” (“*Laylay*”), “*Rahət olub bir azca boy atgilən*” (“*Laylay*”). Feilin xəbər və arzu şəkillərindən də böyük ədibin şeirlərində geniş istifadə olunmuşdur.

3. **Şəxs şəkilçiləri, şəxs əvəzlilikləri.** Dahi Mirzə Cəlilin şeirlərində hər üç şəxsə aid əvəzliliklərdən və şəxs şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur. I şəxsin tək: “*Laylay deyim, yat, ciyərim parəsi*”, II şəxsin tək: “*Qızım, sən bilmirsən dünyada nə var*” (“*Molla Nəsrəddin*”in qıza cavabı), III şəxsin tək: “*Ey axund, ey dirəxti bihasil, olma çox da təməllüqə mail*” (“*Ey axund*”). Tip özünü səciyyələndirərkən bədii nitq birinci şəxsin danışığında təzahür edir. Satirik monoloqlar birinci şəxsin cəmində olanda satirik tiplərin xoru eşidilir. “*Biz*” (1907 №18) perifrazı buna ən yaxşı nümunə hesab oluna bilər:

Övrət nə demək? Xadiməmiz, cariyəmizdir,

Hərçənd alan vaxtdə azad alırıq biz,

Dindarlarız, gündə bir arvad alırıq biz (8, s.579).

Onun “*Çobanlar*” şeirinin də bütün bəndlərinin ilk üç misrası birinci, qalan iki misrası isə üçüncü şəxsin dilindən verilmişdir.

4. **Köməkçi sözlərin əsas mövqeyi.** “Və” satirik üslubda mühüm üslubi əhəmiyyət kəsb edir. Və bağlayıcısının cümlə başında gəlməsinin, cümlənin həcm ölçüsü ilə bağlı olmamağı Cəlil Məmmədquluzadə dilinin fərdi-üslubi keyfiyyətinə çevrilir. “Və” “əgər”in Mirzə Cəlilin şeir dilində

cümlənin əvvəlində “vər” şəklində işlənməsinə daha çox təsadüf edirik. Komik nitq şəraitində “və” bağlayıcısının təkrarı Cəlil Məmmədquluzadənin dili üçün daha səciyyəvidir. Elmi üslub üçün səciyyəvi olan bu formanı bədii üslubda çox işlətməyin özü satirik gülüş yaratmağa xidmət edir.

5. **Həmcins üzvlər.** Satirik üslubda həmcinsləşdirmədən komik şərait yaradılması üçün istifadə olunmuşdur. Həmcinsləşən cümlə üzvləri eyni qrammatik vəzifə daşıyalar da, eyni suala cavab verib, eyni cümlə üzvü olsalar da, müxtəlif mənaya malik olurlar. Məsələn:

*Əsğər ki, məskən etmiş idi cəhənnəmdə,
Gorda, nə bilim, kuyi-yardə (7, s.629).*

Burada “cəhənnəmdə”, “gorda” sözləri mənə cəhətdən uyğun gəldiyi halda “kuyi-yar” əvvəlkilərdən fərqlidir. “Kuyi-yar”ın cəhənnəm və gorla həmcins üzv kimi işlədilməsinin özü gülüş doğurur. Semantik cəhətdən bir-birilə yaxın olan sözlərin həmcinsləşməsi də Mirzə Cəlil yaradıcılığında sıx rast gəlinir. Məsələn: “Açdılar mədrəsələr, klub, qıraətxanələr” (“Oyanmadım”), “Cüt-cüt durur övrət solumuzda, sağımızda” (“Biz”), “Çün çatmır əlin küftəyə, bozbaşə və aşə” (“Yorğan”). Böyük satirik bəzən daha güclü kinayə yaratmaq üçün vulqarizmləri də həmcinsləşdirir: “Küçələrdə görmüsən yoxsa ki, veyl, lüt, bambılı” (“Ey könül”), “Aldı əqli-huşunu bitlər və çirki millətin” (“Ey könül”).

Mirzə Cəlilin şeirlərində həmcinsləşmədə cümlənin bütün üzvləri iştirak edə bilər:

Həmcins xəbərlər: “Hər gələn alim olub çapdı, taladı milləti” (“Oyanmadım”);

Həmcins tamamlıqlar: “İngilis elçisi ilə, Mirzə xan ilə və rus elçisi ilə karim həman idi” (“Zaman ol zaman idi”);

Həmcins mübtədalar: “Yazdılar kitab, qəzet, xərc etdilər xəzanələr” (“Oyanmadım”).

Mollanəsrəddinçi şairlərin senzuranın sərtliyindən yaxa qurtarmaq üçün istifadə etdiyi üsullardan ən maraqlısı və daha sıx müraciət olunanı Ezop maneraları olmuşdur. Çünki o dövrdə özbaşınalıq edən mətbuatın səhifələrini qapayır, xalqa, geniş xalq kütlələrinə deyilməli olan fikirləri sənətkarın beynində həbs edir, “sözlərini sənətkarın ağzına yumruq tıxayıb geri qaytarır” (4, s.174), həqiqəti açıq deyən dilləri kəsib atırdılar. Böyük türkçü şairimiz Əli bəy Hüseynzadənin (1862-1940) məşhur misraları o dövrün reallıqlarını ifadə edirdi:

*Ucundadır dilimin,
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi! (11).*

İşarə və ştrixlərlə, üstüörtülü eyhamlarla fikrini ifadə edən sənətkar onları elə ustalıqla pərdələyir ki, senzorlar yox, oxucular bu pərdələrin arxasında gizlənmiş həqiqətləri anlaya bilsinlər. Əslində, cilovlanmış fikir daha kəskin, mənalı və təsirli olur, onda həyəcan və mübarizə hissi daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Cəlil Məmmədquluzadənin şeir yaradıcılığında istifadə etdiyi Ezop üsullarından biri ştrixlərlə danışmaqdır. Şeirdə ikinci, üçüncü dərəcəli mətləblər önə çəkilmiş, ciddi, əsas mətləblər isə işarələr şəklində keçici halda verilmişdir. “Müsəlmanlar bir-birin qırdı unudub qeyrəti” misrası ilə 1905-ci ilin erməni-müsəlman qırğını, “Hər gələn alim olub çapdı, taladı milləti”, “Həm mollaların rus əlini bus edə, etsin” misraları ilə ruhanilərin hökumətlə əlbir olduqlarını:

*Qoy Heydər ilə Neməti hər gündə savaşa,
Gizlin bax özün, çək genə yorğanuvu başə.*

misralarında ermənilərlə müsəlmanların aralarındakı münaqişənin əsl səbəbkarı olan rusların zahirdə özlərini baş verənlərdən xəbərsiz kimi göstərərək, daxildə isə buna sevinməyini nəzərə çatdırmışdır. Bu misralardakı kiçik işarələr oxucuları böyük ictimai-siyasi mətləblərdən xəbərdar edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dili ümumxalq danışmaq dili əsasında formalaşan bir ədəbi dil olduğundan canlı xalq dilinin söz və ifadələri də burada üstünlük təşkil edir. “Duruşar”, “dadaş”, “əqli nazik”, “ciyərim parəsi”, “gözümün qarəsi”, “veyl”, “kətdi”, “naşı”, “quli-biyabani”, “yaxamdan yapışacaq”, “xam”, “gəda”, “çaşka-lojka”, “lat-lüt qalmaq”, “tutdu dilə” və s. Gündəlik məişətdə işlədilən rəngsiz,

boyasız, məcazsız söz və ifadələr, ən adi məişət sözləri (qəndü-çay, ocaq, pay, loğma, süfrə, toxumaq, corab, ət, qumaş, lavaş, yorğan, ev-eşik, dəmir, taxta, daş, şərab, çörək və s.), yemək, xörək adları, geyim adları (qayış, qurşaq, əba, şal, rida, papaq, çarıq, əmmamə), məişət əşyalarının adları Mirzə Cəlilin şeir dilində kinayə ifadə edə bilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin şeirlərində sadə və mürəkkəb cümlələrdən, vasitəsiz nitqdən, bəzən isə onun vasitəli nitqlə sintezindən, xitab və ara sözlərdən, köməkçi nitq hissələrindən, əlavələrdən böyük ustalıqla istifadə olunmuşdur. **Vasitəsiz nitq:** “Söylədim, quli-biyabanidən əl çək, çəkmədin”, “Qışqırdı o dəm bir dənə gürcü dedi: “Modya”, Persiski teatro, hamı birdən komalaşdı” (“Yoldan keçər ikən”) və s. İstedadlı sənətkarın şeirlərində həm “dəxi” (artıq), “yavuuq” (yaxın), “ol”, “sultan”, “qulam”, “qul”, “kərəm”, “ziyadə” (artıq), “kəm” (az), “yalqızca” (yalnızca), “bilmərrə” (birdəfəlik), “ari” (uzaq), “cümlə” (bütün, hər), “vəli” (amma), “hərgiz” (hələ ki), “kim” (ki), “anın” (onun), “taxça”, “çarıq”, “eyi” (yaxşı) kimi **arxaizmlərə**, həm də “şapka”, “restoran”, “revol” (revolver), “reç”, “tans”, “sardinka”, “indeyka”, “vodka”, “konserva”, “zeltir” və s. kimi XX əsr üçün yeni sözlər hesab olunan **neologizmlərə** də yer verilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması onu göstərir ki, o, şeirlərində izafət tərkiblərinə daha çox yer ayırmışdır. Cəhalətpərəst din xadimlərinin dilindən verilmiş nümunələrdə izafət tərkiblərinə, hətta ikiqat, üçqat izafətlərə yer verilməsi satirik tipin hərtərəfli, daha real və təbii səciyyətləndirilməsi məqsədi daşmışdır. Namik Kamal şeirinə perifrəz olan çoxarvadlılığı ifşa məqsədilə yazılmış “Biz” satirasında ondan çox izafət tərkibi işlənmişdir: “əfsaneyi-zən”, “nuri-dilü ruhi-bədən”, “hübbi-nisa”, “lazimeyi-hübbi-vətən”, “əhli-vətən” və s.

Beləliklə, böyük sənətkar Cəlil Məmmədquluzadənin satiralarının dili o dövr üçün tamamilə yeni olmaqla yanaşı, həm də son dərəcə anlaşılıqlı, dərin mənalı, üslubi çalarlarla zəngindir. Görünür ki, o, Azərbaycan dilinin sözlərinin məna çalarlarına dərinlən bələd olmuş və bunu şeirlərində əks etdirmişdir. Tipi öz dilində səciyyətləndirmək üçün o, bütün vasitələrdən məharətlə istifadə edərək onun daxili aləmini ortalığa qoymağı bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov M.Z. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 72 s.
2. Hacıyev T.İ. Satira dili. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 1975, 178 s.
3. Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1977, 188 s.
4. Hacıyev T. İ. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu. Bakı: Yazıçı, 1983, 269 s.
5. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 682 s.
6. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 6 cildə, VI c., (Tərtib edənlər: Əziz Mirəhmədov, Turan Həsənzadə). Bakı: Azərnəşr, 1985, 311 s.
7. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, I c., (Tərtib edən: İsa Həbibbəyli). Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
8. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., (Tərtib edən: İsa Həbibbəyli). Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
9. Talıbzadə K.A. Böyük müasirimiz. “Bakı” (“Axsam” qəzeti), 5 iyun 1967, №129 (2949).
10. Hacıyev T. Cəlil Məmmədquluzadənin dili və üslubu haqqında. http://www.calilbook.Musigi-dunya.az/h/haciyev_tofig.html.
11. Hüseynzadə Ə. Hali-vətən. <https://www.ens.az/az/eli-bey-huseynzade-hali-veten>.

GÜNAY ŞİRƏLİYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat arasında bir keçid mərhələsi rolu oynayan aşiq poeziyasının klassik nümayəndələrinin yaradıcılığı dilimizin tarixi inkişaf proseslərinin öyrənilməsi üçün ən mötəbər mənbələrdən biridir. Klassik aşiq poeziyası həm dildə gedən proseslərin tarixi inkişafı, həm də dilin tipoloji problemləri baxımından son dərəcə zəngin material verir. Deməli, klassik aşiq poeziyası dilinin araşdırılması zəruriliyinin əsas səbəbi aşiq poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bütövlükdə aşiq sənətinin tədqiqi işinin tərkib hissəsi kimi mühüm bir funksiya yerinə yetirir. Yəni bu tədqiqatlar ilk növbədə, aşiq sənətinin daha dolğun öyrənilməsi üçün lazımdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı bütövlükdə tarixən yazılı ədəbiyyata nisbətən daha qədimdir. Onun mühüm tərkib hissəsi olan aşiq poeziyası da qədim əsrlərdən başlayaraq çox zəngin bir inkişaf yolu keçmiş, eyni zamanda yazılı ədəbi dilin də təşəkkülünə böyük təsir göstərmişdir. Görkəmli dilçi alim Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “*Belə bir faktı nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ümumiyyətlə yazı meydana çıxmazdan çox əvvəl mövcud olan şifahi şeir ənənələri yazılı ədəbi dilin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Buna görə də, xüsusən, ilk dövrlərin yazılı ədəbi dil abidələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün məhz şifahi ədəbi dil zəmininin nəzərə alınması olduqca zəruridir*” (2, s.73).

Ədəbi dilimizin həm şifahi, həm də yazılı qollarının materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, bütün tarixi mərhələlərdə ədəbi dilin saflığı, gözəlliyi üçün örnək xalq dili olmuşdur. Buna görə də xalq sənətinin nümayəndəsi, xalq həyatının bütün sahələri kimi onun canlı dilinə də daha yaxın olan aşığın poetik dili bu cəhətdən yazılı poeziyanın dilindən müsbət mənada fərqlənir.

Klassik aşiq poeziyasının dilində diqqət çəkən məqamlardan biri də omonimlər və onların işlədilməsidir. Omonimlərin aşiq şeirində işlənməsi kortəbii xarakterdə olmayıb, mühüm poetik və üslubi funksiya daşıyır. Bunun nəticəsində klassik aşiq poeziyasının dili özünün ifadə zənginliyi və poetik imkanları ilə ən yüksək bədii dil səviyyəsinə qalxır. Bunun üçün Qurbani və Aşiq Ələsgər yaradıcılığında işlənən omonimlərin üslubi imkanlarına diqqət yetirək.

Qurbaninin dilində sözün dərin məna qatlarına nüfuz edilmiş, onun çox sayda poetik imkanları üzə çıxarılmışdır. Aşığın yaradıcılıq örnəkləri filoloji baxımdan müxtəlif araşdırmalar üçün kifayət qədər material verə bilər. Onun dilində sözlərin leksik məna qruplarının geniş üslub məqamları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, omonimlər işlənmə səviyyəsi ilə diqqəti çəkir:

*Yazıçılar yazıları yazanda,
Bizim də yazını yazdı xal-xala.
Cəfa çəkdim, can çürütdüm, yar sevdim,
İnsafdırmı, mən almayam, xalx ala?* (5, s.101).

Burada omonim səciyyəli sözlərin gözəl bir cinas mövqeyində işlənməsi əsərin dil məziyyətlərinin çoxalmasını əsaslandırır. “Omonim sözlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqilik yaradır, dili daha da bədii şəkllə salırlar” (6, s.334).

Bir zamanlar dilçilik elmində əsassız olaraq dilin “xəstə” vahidləri, “patoloji” hadisə hesab edilən omonimlərin poetik dilin qafiyə sistemində əvəzsiz rolu vardır. Onlar söz yaradıcılığında da fəallığı ilə seçilən dil vahidləridir. Sözlərin sürəti dildə anlayışların çoxalma sürətindən geri qaldıqca omonimlərə ehtiyac yaranır. Deməli, onların yaranması təbii və zəruri məsələlərdəndir:

*Dedim, Pəri, yandım eşqin oduna,
Demədim, atəşdən yar ala məni.
Dedim, şafa üçün loğmana gəldim,
Demədim, oxlayıb yarala məni.
Dedim, niyə tərsə döndü baxdı yar,*

*Demədim, çölləri gəzə bax diyar.
Dedim, aşıqinə ola baxdiyar,
Demədim ha, sata yar ala məni.
Dedim, Qurbanıyəm, bir gül, istədim,
Demədim, buluddan bir gül istədim.
Dedim, əllərindən bir gül istədim,
Demədim, çatdırsın yar ala məni (5, s.97).*

Bu qoşmadakı ilk “yar ala” yarın aşıqin oddan almağı, yəni xilas etməyi, ikinci “yarala” ox ilə yaralamaq, üçüncü “yar ala” yarın aşıqi hiyləyə, yalana satması, dördüncü “yar ala” alıb-satmaq, sonuncu “yar ala” isə yarın gül istəyən aşıqi alağa (lazımsız otlara) çardırması mənalarında işlənmişdir. Göründüyü kimi, həmin sözlər gözəl bir səs əlvanlığı yaratmışdır. Onlar dilə ritm, ahəng, musiqi verən dil faktlarıdır. Əslində, eyni tərkibli sözlərin dildə bir neçə mənə daşması bir qədər anlaşılmaqlıq yaradır. Həmin mənalar yalnız mətn daxilində müəyyənləşir. Bu prosesdə ədəbi dil və xalq danışıq leksikəsindən başqa, söz ustalarının xüsusi üslubunun da əhəmiyyəti vardır. Ümumiyyətlə, forma baxımından bir-birinə bənzəyən sözlər şeirin ritmində, axıcılığında, ahəngdarlığında çox böyük işlər görür:

*Gözəl adam, gəl, Allahu seversən,
Daldalanma, bir də görkəz yara yüz.
Yastana gör yarın astanasında,
Qulluq eylə, xidmət eylə yara yüz (5, s.97).
Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim,
Sağ qoşundu, sol sərəkərdə sağ elim,
Nagümanam mən bu dərdədən sağalım,
Təbib birdi, dərd min birdi, yara yüz (5, s.98).*

Burada “yara üz göstərmək”, “yara yüz yol xidmət etmək”, “yaranın sayının çoxluğu-yüz olmağı” mənalarında işlənən “yara yüz” cinasları dilin axıcılığını çoxaltmaqla bərabər, xoş ovqat yaradır. Bundan başqa, son bənddə üslubi imkanlar baxımından sözlərin digər leksik mənə qrupu olan antonimlər də bədii dildə müəyyən çalarlar yarada bilmişdir. Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, bədii dildə sözlərin bütün leksik mənə qrupları bir araya gələndə bədiilik daha böyük bir vüsətlə meydana çıxır.

Qurbaninin dili bir daha təsdiq edir ki, şeir dili omonimlərin dilin təbii və qanuni hadisəsidir. Dildə omonimlik hadisəsi söz tapıntıları və söz seçmələri ilə nəticələnir. Bu, obrazlılığın dərinləşməsində əsas vasitələrdən biridir. Sözseçmə qabiliyyətinin dərəcəsi hər bir sənətkarın xaslığını təyin etməkdə çox faydalıdır. Bədii dildə omonimlər əsl sənətkar sözləri kimi meydana çıxır. “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü-şeyr gözəllik qiyafəsində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustaları-sözə təmənnəsiz xidmət edənlər, əbədiyyət nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşılayan şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” (3, s.3).

Doğrudan da, aşıqların dili bir ümmandır. Bu ümmanın dərinliklərinə getdikcə bədii dilimizin bəzəyini artıran faktlarla qarşılaşırıq. Aşıq Ələsgərin dili də onun düşüncə tərzini, mədəni səviyyəsini, dünyagörüşünü, təbiət və cəmiyyətə münasibətini aydınlaşdırır. Onun dilində yerinə düşməyən söz və ifadələrə, fikirlərə rast gəlmək mümkün deyil. Aşıq Ələsgər, nəinki sözün mənasına, işlənmə məqamına, hətta sonun necə səslənməsinə də əhəmiyyət verən sənətkardır. Onun da yaradıcılığında omonim sözlərdən ustalıqla istifadənin şahidi oluruq:

*Ələsgəri çəkməginən, yar, ala,
Lazımdır ki, yar könlümü yar ala.
Sınmış dəndən, nə yar ləbin yarala,
Əmmək istəyirsən, nə qan əm indi.
Bayqu həsrət çəkdi, yara vermədi,
Təbib neştər vurdu, yara vermədi.*

*Yazıq Ələsgər, əlin yara yetmədi,
Çalxan qəm bəhrində, de bir üz, bir üz (1, s.95).*

Son bənddə işlənən **"Yara yetmədi"** söz birləşməsinin omonim olan hər iki komponenti uğurlu semantik-üslubi uyğunluq yaratmışdır.

*Gətirdim rənginə sarı, dur gedək!
Bu sınıq könlümü sarı, dur gedək!
Ələsgərəm, bizə sarı, dur gedək!
Bir dərdimi eyləyibsən, Narın üz (1, s.170).*

Aşıq Ələsgərin dilində omonimlərin bütün növləri eyni səs tərkibli söz və söz birləşmələri bir daha sübut edir ki, mükəmməl poetik mətn omonimlik üçün gözəl səslənmə məziyyətlərinin açarındır.

Aşıq Ələsgərin dili üzərində tədqiqat aparan M.Hüseynov haqlı olaraq qeyd edir ki, omonimin növlərinə aid bütün səslənmə vasitələri Aşıq Ələsgər şeiri, xüsusən, təcislər üçün ən mükəmməl materialdır. Forma və məzmun arasındakı maksimum uyurluq yaradan omonimlər misralardakı fikir və hisslərin ritmik axarına səbəb olur və bədii mətni emosionallaşdırma işində başlıca rol oynayır, təcisin ifadə sistemində özünəməxsus yer tutur. Bədii forma, onun bütün ünsürləri ona görə məzmunludur ki, Aşıq Ələsgər üçün forma quruluşunun bütün aspektləri eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Səs qiyafəsi onun dilində xüsusi cizgilərlə ön plandadır (4, s.122).

Göründüyü kimi, bədii mətnin mənimsənilməsində omonimlərin böyük üslubi imkanları vardır. Aşıq yaradıcılığında da bu imkanlardan geniş istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı: 1979.
3. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 434 s.
4. Hüseynov Məhərrəm. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
5. Qurbani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 232 s.
6. Qurbanov A, Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı: 2003, 334-335.

AĞCA HÜSEYNOVA
huseynovaagca52@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

HÜSEYN CAVIDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Dildəki hər bir onomastik vahid, yəni xüsusi ad ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Onomastik vahidlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Onomastik vahidlərin növləri və bu növlərə aid nümunələrin üzə çıxarılması üçün çox sayda elmi-tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatlar zamanı faktların tapılması üçün müxtəlif mənbələrə müraciət olunur. Bu mənbələrdən ilk sırada duranlardan biri “*yazılı ədəbiyyat*”dır. Yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlərin bir çox növlərinə rast gəlinir. Lakin toponimlər və etnonimlər (tayfa və qəbilə adları) daha çox nəzərə çarpır. Bu fikir isə ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində geniş şəkildə öz təsdiqini tapır. Onomastik vahidləri özündə geniş şəkildə əks etdirən yazılı mənbələrdən biri Hüseyn Cavidin əsərləridir. Müxtəlif ədəbi növlərin hər birində mükəmməl əsərlər yazan Hüseyn Cavidin əsərlərində biz onomastik vahidlərə rast gələ bilirik.

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksikada toponimlərin özünəməxsus yeri vardır. Toponim yunan mənşəli olub “*topos-yer*”, “*onoma-ad*” deməkdir. Yəni toponim yer adlarını öyrənən yarımşöbədir. Toponimlərlə bağlı mühüm tədqiqatlardan biri də onların mənalarnın araşdırılmasıdır. Akademik Afad Qurbanov qeyd etmişdir ki, qədim insanlar, əsasən, yaşadıkları və ətrafdakı iri coğrafi obyektlərə (onları heyretə gətirən dağlara, qayalara, dərələrə, uçurumlara, şlalələrə, çaylara və s.) ad vermişlər. Həmin adların semantikasını, əsasən, dini təsəvvürlər təşkil etmişdir. Belə qədim adların mənası çox zaman başqa xalqlara (hətta xalqın özünə də) naməlum qalmışdır. Məsələn:

*Bir zaman bəlkə dünkü Asiyada,
Əski Qafqazda, vəhşi Afrikada
Qızı cəbrən satıb alırlarmış.
Ona Avropa xalqı pək fahiş
Bir fəlakət demiş də hayqırmış. (1, s.166)*

H.Cavidin “Azad əsirlər” əsərindən olan bu nümunədə Qafqaz, Afrika, Asiya, Avropa toponimlərinin mənası bir çox xalqlara uzun müddət naməlum qalmışdır.

Qeyd etdik ki, toponimlər və etnonimlər dilçiliyin leksikologiya bölməsində mühüm yer tutur və dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər söz yaradıcılığında iştirak edərkən üç üsuldən istifadə olunur. Məhz, buna görə də üç üsul toponim və etnonimlərdə də özünü göstərir.

Professor, filologiya üzrə elmlər doktoru Əzizə Mikayılova “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları” kitabında bu məsələyə toxunmuş, tədqiqata cəlb edilən dövrü əhatə edən toponimlərin və etnonimlərin əksəriyyətinin dilimizin ümumişlək sözləri əsasında təşəkkül tapdığını, qədim Azərbaycan tayfa və qəbilələrin, eləcə də yer-yurd adlarını özündə əks etdirən etnonimlərin və toponimlərin yaranma yollarının dilin digər leksik vahidləri ilə eynilik təşkil etdiyini yazmışdır. Yəni söz yaradıcılığında mövcud olan leksik, morfoloji və sintaktik üsul toponim və etnonimlər üçün də səciyyəvidir.

Məsələn: Hüseyn Cavidin “Bakıda” şeirinin remarkasında “Balaxanı neft mədənlərinə gedərkən Məsud ilə Şəfiqə arasında bir müsahibə” hissəsində işlənən Balaxanı toponimi sintaktik üsulla yaranan toponimlərə nümunədir.

Bildiyimiz kimi, hər bir elm sahəsi bu və ya digər hər hansı elm sahələri ilə əlaqədə olur. Onomalogiyanın da əlaqədə olduğu bir neçə elm sahəsi vardır ki, bunlardan biri də ədəbiyyatşünaslıqdır. Ədəbiyyatşünaslıqla onomalogiyanın əlaqədə olmasının 2 səbəbi vardır. Bunlardan biri ədəbi əsərlərdə yer adlarının işlənməsi və bunun da toponimlik yaratmasıdır. Məsələn: Ki, Tiflis arşi-pürəxtərlə dəm vursun rəqabətdən. (1, s.58)

Sən əhli-eşq için bir Kəbə yapdırdın məhəbbətdən. (1, s.58)
Naxçıvanda gözəl bir yeni məktəb açıldı. (1, s.117)

Bakıda mədəniyyət işıqları yandırdı. (1, s.117)
“Altay” dağı, “Makan” çölü, həm də “Yasın” ovası
Birər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın. (1, s.128)
Bütün İranda, cümlə Balkanda.
Çırpınır qardaşın qızıl qanda! (1, s.132)
Bir günəşdi, Krım üfüqlərindən,
Parlayıb ətrafı nura qərq etdi. (1, s.134)

Hüseyn Cavidin müxtəlif əsərlərindən götürülən bu misralarda Tiflis, Kəbə, Naxçıvan, İran, Balkan, Krım kimi şəhər və ölkə toponimləri, Altay, Makan, Yasın kimi isə dağ, çöl, ova toponimləri işlədilmişdir.

İkinci bir səbəb odur ki, bəzən əsərlərdə işlədilən toponimlər poetik funksiyaya malik olan sözlərlə birlikdə poetik (məcazi) mənə ifadə edir. Məsələn:

Yeni varmışdı o, “Altın şəhər”ə,
Yanaşmışdı durdu bir ölgün çöhrə. (1, s.185)

Burada “Altın şəhər” toponimlik xüsusiyyəti daşıyır və Hüseyn Cavid bu ifadəni Bakı şəhərini nəzərdə tutaraq işlətməmişdir.

Onomalogiyanın digər yarım şöbəsi isə etnonimiya yarımşöbəsidir ki, mənası “*etnos-xalq*”, “*onoma-ad*” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, “*xalq adı*” deməkdir. Məsələn:

Türklərin anlı-şanlı əcdadı
Saldırıb titrədir yeri yüzünü. (1, s.52)

H.Cavid "Hərb və fəlakət" əsərində söyləmiş olduğu bu misralarında işlədilən "Türk" sözü xalq adı olaraq etnonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

Ərəb, əcəm, xüsusən türk evladı,
Qəlbində bir yığılmış məhəbbət bəslər. (1, s.134)

“İsmayıl bəy” şeirindən götürülən bu misralarda istifadə olunan “*ərəb*”, “*əcəm*”, sözləri etnonimlərə nümunə ola bilər.

Onomastik vahidlər haqqında bir fikir də onu qeyd etmək olar ki, bu vahidlər həm ümumi, həm də xüsusi ola bilər. Toponimlərin dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksika ilə sıx bağlı olduğunu nəzərə alsaq, deməli, bu xüsusiyyət leksikada sözlərin ümumi və xüsusi olmasından qaynaqlanır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz onomastik vahidlərə dair nümunələrə əsaslanaraq toponimlərin xüsusi, etnonimlərin isə ümumi sözlər olduğu qənaətinə gələ bilərik.

Sonda bu nəticəyə gələ bilərik ki, onomastik vahidlər həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən geniş anlayışdır. Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərin araşdırılmasına və öyrənilməsinə daha əhatəli şəkildə XX əsrin II yarısından başlanılıb və hələ də bu sahədə tədqiqatlar davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild. (2 cildə). Bakı: 2019, 280 s.
2. Əzizə Mikayılova. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: 2008, 302 s.
3. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. Bakı: 2005.
4. Həcər Hüseynova. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı: 2017, 190 s.
5. M.Adilov, A.Paşayev. Azərbaycan onomastikası. Bakı: 1987, 87 s.

AYNUR ABBASOVA
aynurabbasova1987@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “BAKİ-1501” TARİXİ ROMANINDA DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əsərlərini müxtəlif janrlarda yazsa da, əsasən, tarixi romanlar müəllifi kimi tanınmış Əzizə Cəfərzadə öz əsərlərində qədim dövrlərdən XX yüzilliyə qədər Azərbaycan tarixinin mürəkkəb, keşməkeşli hadisələrini bütün təfərrüatı ilə canlandırmışdır. O, tarixi yalnız fakt və sənədlər əsasında təsvir etməmiş, ona bədiilik, canlılıq və obrazlılıq keyfiyyətlərini də vermişdir. Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları xalqımızın tarixi dəyərlərini, etnoqrafiyasını əks etdirən qiymətli qaynaqlardan olmaqla linqvistik cəhətlərlə də zəngindir. Yazıçı romanlarında dialekt, şivə, arxaizm və alınma sözlərdən istifadə edərək Azərbaycan dilinin geniş imkanlarını üzə çıxarmışdır.

Əzizə Cəfərzadə “Bakı-1501” romanında Səfəvilər dövründən bəhs edərək həmin dövrün leksikasına daxil olsa da, müasir dilimiz üçün işlənmə tezliyini itirmiş, lakin bəzi dialekt və şivələrdə yaşayan arxaizm və alınma sözləri məqamında işlədərək onların semantik cəhətlərindən istifadə etmişdir. “*Ədəbi dil lüğətinin dialektlər hesabına inkişafında və zənginləşməsində, əsas etibarilə bu və digər dialektin nümayəndəsi olan yazıçılar böyük rol oynamışlar. Müasir ədəbi dilimizdə bugün ədəbi dilin tərkib hissəsi kimi çox söz vardır ki, bu sözlər vaxtilə müxtəlif dialektlərin lüğət tərkibi dairəsindən xaricə çıxmadıqları halda, yazıçılarımız bunları öz əsərlərində işlədərək canlandırmış, onlara ümumxalq koloriti vermiş və ədəbi dil lüğətinə daxil etmişdir*” (4, s.136).

Azərbaycan danışıq dili öz xarakterinə görə çoxcəhətlidir. Bu cəhətdən danışıq dilini tərkibinə görə iki qola ayırmaq olar:

- a) sadə danışıq;
- b) dialekt və şivələr.

Sadə danışıq dilini hər kəs anlaya bilər. Lakin dialekt və şivəyə aid ünsürlər hamı tərəfindən eyni şəkildə anlaşılır. Ədəbi dildən fərqli olaraq müəyyən bir yerin, rayonun fərqli danışıqı başqalarından seçilir. Azərbaycan dilinin şivələri ədəbi dilin lüğət tərkibinə zaman-zaman yeni sözlər vermiş və bu proses indi də davam etməkdədir. Ona görə də xalq dili və onun şivələri ədəbi dilin daimi zənginləşmə mənbəyi kimi dəyərlidir.

Ə.Cəfərzadənin romanları Azərbaycan dilinin dialekt leksikasını araşdırmaq üçün kifayət qədər materiallarla zəngindir. Dialekt sözlərinin ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olması üçün bədii ədəbiyyat keçid rolunu oynayır. Yazıçılar leksik-semantik cəhətdən ədəbi dildə işlədilməsinə ehtiyac olan dialekt sözləri bədii ədəbiyyata gətirir. Bunlardan ümumxalq səciyyəsi qazananlar ədəbi dilin lüğət fonduna keçərək onu zənginləşdirir.

Yazdığı tarixi romanların leksikasında dialektizm, arxaizm və alınma sözlərdən istifadə edərək, onların maraqlı üslub keyfiyyətlərini təsdiqləmişdir. Müəllifin “*Bakı-1501*” tarixi romanının dilində dialekt və şivələrin xüsusi rolu vardır. Romanda “*Xəzər bugün çox sakit idi. Bahardı. **Təkəmseyrək** kol-kos görünən sahildə, qayaların altında arabir qara ləkələr nəzərə çarpırdı*” (5, s.5). Cümlədəki **təkəmseyrək** sözü Ağdam, Bərdə, Qazax (qərb qrupu) dialektinə aid olub *tək-tük, çox seyrək* mənasında birincisi bir tərəfi ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sifət, ikincisi çoxaltma dərəcəli sifət kimi işlədilmişdir (8, s.557). **Təkəmseyrək** sözünün izahı Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də verilmiş və zərflə aid edilmişdir: “*Əsas nitq hissəsi zərflə aiddir, adda-budda, orada-burada, seyrək mənalərini ifadə edir*”.

Romanda arxaik zərflərdən ibarət dialektizmlərə də rast gəlmək olar. Məsələn: “*İsmayıl atasını xatırlamırdı. Üzünü, boy-buxununu heç olmasa **aran-saran** belə yadına sala bilmirdi*” (5, s.18). **Aran-saran** tərz-i-hərəkət zərfliyi Bakı, Salyan (şərq qrupu) dialektinə aid olub *çox az, ötəri, az-maz, azca* anlamındadır (8, s.16).

Əzizə Cəfərzadənin dilində məişət leksikası bolluğu ilə diqqəti çəkir. Təbiidir ki, bu leksikanın göstəricilərindən biri də dialektlərdir. Bu anlamda, aşağıdakı nümunələr diqqəti çəkir: “*Qız isə **Xeyransa***

arvaddan əncir soyub **möcalanda** qurutmaqla **püskəndə**, qaynadıb qurutmaqla **şirbədüşəndə** düzəltmək öyrənir, əncir doşabında **ədavalı zincilfərəc** bişirir, üzüm və tut qurudur, əncir **riçalı**, ağ **şanı** mürəbbəsi hazırlayır, ağır, yavan qışa azuqə yığır, hazırlıq görürdü” (5, s.26). Burada **Xeyrənsə** adı **Xeyransa** şəklində verilmişdir. Xeyrənsə fars mənşəli sözdür və alınma sözlərdə ə səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi, saitlərin qalınlaşması hadisəsi baş vermişdir. Şərqi qrupu (Bakı) dialektinə aid olan **möcalan-əncirin qurudulması üçün xüsusi yer, şirbədüşəndə-qaynadıldıqdan sonra qurudulmuş əncir** anlamındadır. **Püskəndə, riçal, ağ şanı** sözləri isə dialekt leksikasına aid deyildir. **Püskəndə** fars mənşəli söz olub, qabığı soyulub qurudulmuş əncir; **riçal**-doşabda bişirilən üzüm, əncir, tut və b. meyvələrin mürəbbəsi; **ağ şanı** isə çox şirin, şirəli, ətirli üzüm növü-ağ şanı, qara şanı mənalarını ifadə edir. Azərbaycan dialektologiyasının atası sayılan professor M.Şirəliyev yazır: “Dialekt və şivələrimizdə söz əvvəlində və söz ortasında saitlərin artımına çox, söz sonunda isə az hallarda təsadüf edilir”, “Dialekt və şivələrimizdə çox vaxt alınma sözlərdə iki samit arasında saitin artımı gözə çarpır. Bu hadisəni kar və ya cingiltili samitlərlə sonor samitlər arasında görmək olur. Söz ortasına saitlərin artımı, əsasən, qapalı saitlərə aiddir. Lakin bəzən açıq saitlərin də artımı özünü göstərir” (7, s.64-66). A səsinin artımına nümunədə göstərilmiş **Ədavalı zincilfərəc** dialektini göstərmək olar. **Ədava** sözündəki söz ortasına a səsinin artırılması, Gəncə-Qazax dialektində təsadüf edilir. Bu hadisə “**epenteza**” adlanır. Bakı (şərqi qrupu) dialektinə məxsus olan **zincilfərəc**-əncir şirəsi ilə bişirilmiş halva mənasını ifadə edir. Ədavalı halva (şirni) deməkdir (8, s.648).

“Arvadlar bu üzüm və əncirdən qış ruzusu üçün **püskəndə, şirbədüşəndə, mövüc qurudur, dərdlərə dərman, xəşil və halvalara dad verən doşab, uşaqların novxarışı olan zincilfərəc** bişirirdilər” (5, s.26). **Möcalan, püskəndə, şirbədüşəndə** və **zincilfərəc** sözlərinin izahı yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə izahı verilmişdir. Göstərilən dialekt nümunələri içərisində verilən **mövüc** və **novxarış** sözləri dialekt leksikasına aid deyil. Mövüc ədəbi dil leksikasına aid olub, ümumişlək sözlər qrupuna daxildir, **kişmiş, qurudulmuş üzüm** sözlərinin sinonimi kimi işlədilir. **Novxarış** isə **yavanlıq, yəni çörəklə yeyilən hər şey** mənasını ifadə edir. **Novxarış** sözü izahlı lüğətimizdə yer alsada, çağdaş zamanımızda işləkliyi itirməkdədir. “**Dulusçular qışda təzək və kərmədən, yayda küləş və qaramığdan istifadə edirdilər**” (5, s.82). **Təzək, kərmə**-Cəbrayıl, Cəlilabad, Füzuli, Kəlbəcər, Qazax, Sabirabad, Salyan, Ordubad, Şərur dialektlərinə aiddir. Malın tullantısı ayaqlanıb bərkidildikdə **basma**, doğranıldıqda isə **kərmə** olur (8, s.277). **Təzək** sözü isə ədəbi dil leksikasına aiddir. Qurudulduqdan sonra **yanacaq** kimi işlədilən **qaramal peyini** anlamındadır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / a. Obastan). “**Rəflərə, dəhmərdələrə kasa, gildən bişmiş şirli qablar, kuzə, küpə, bardaq və dəbbələr düzülürdü**”, “**Kəndlərdən gələnlərə sovça, sənək, nehrə, küpə və başqa məmulatlar satılırdı**” (5, s.82). Dialekt və şivə leksikasına aid nümunələrdə verilmiş sözlərdən **dəhmərdə**-Bakı, Əlibayramlı, Lənkəran və Sabirabad dialektində **iri, dərin boşqab** (8, s.130); **dəbbə**-Ağdam, Borçalı, Qazax, Yevlax dialektində **lovğa**; Füzuli, Qazax dialektində **sözündən qaçan, şərti pozan**; Hamamlı Qərbi Azərbaycanın indiki Ermənistan Respublikası Pəmbək mahalı dialektində **inadkar, höcət**; Ağdam dialektində isə **barıqabı** mənalarını ifadə edir (8, s.129). Cümlədə verilmiş **dəbbə** dialekti Ağdam dialektində **barıqabı** mənasında işlədilmişdir. Dialektizmlərə nümunə üçün verilmiş **sovça, sənək** sözlərinin izahı aşağıdakı kimi göstərilmişdir: **Sənək səhənk** sözü ilə sinonimdir. Ərəbcə “**qab**” mənasını verən **səhn** sözündəndir - **su daşımaq üçün misdən və ya gildən düzəldilmiş qulplu, qarınlı, darboğaz qab; mis səhəng, saxsı səhəng**. Professor B.Xəlilov göstərir ki: “Azərbaycanda **səhənk** sözünün bir çox şəkilləri vardır. Balaca və böyüklüyündən asılı olaraq **cürdək, sovça, bardaq, səhəng** və s. kimi adları var (6, s.441). **Sənək** dialekti bölgəyə görə fərqli şəkildə tələffüz olunur. Məsələn: Bərdə, Naxçıvan, Ordubad dialektində **səyən** şəklində tələffüz olunur, çini qab anlamındadır: “**Səyənə bozbaş tök**”; Qax, Zaqatala dialektində isə **saqan** şəklində tələffüz olunur, **ərzaq saxlamaq üçün iri qab** anlamındadır: “**Saqanda buğda varmı?**” (8, s.487); **Nehrə** və **küpə** sözləri isə ədəbi dil leksikasına aiddir. **Nehrə**-yağ almaq üçün içində qatıq çalxanan qab: **nehrə saxsı, yaxud da taxtadan düzəldilir; küpə-su, yağ və s. tökülən müxtəlif ölçülü saxsı qab** mənasındadır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / a. Obastan). Nümunədə verilmiş **küpə** sözü kiçiltmə mənasındadır. Buradakı **-ə** şəkilçisi kiçiltmə mənalı söz yaradan şəkilçidir. Yəni **küp** həcminə görə **küpədən** daha iridir. Dosent A.Ağalarov “Qeyri-məhsuldar şəkilçi morfemlərin tədqiqi” kitabında qeyd etmişdir ki, **-a, -ə** şəkilçisi həm də isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Əsasən, adların sonuna əlavə

olunmaqla zaman, bənzətmə, əşya, alət bildirən sözlər düzəldir. Məsələn: küp-ə, qoz-a, gec-ə, lavaş-a və s.” (3, s.73).

*Əncir sabahi,
Doldur tabaği,
Aç qaşqabaği,
Ay sarı sabahi!..
Ayran verməz öyünə,
Qonaq qoymaz öyünə* (5, s.27).

Birinci bənddə verilmiş şeir parçasında *sabahi* dialekti Gəncə-Qazax (qərb qrupu) dialektində *üzüm* növünün adıdır (8, s.467). İkinci bənddə verilmiş şeir parçasının birinci və ikinci misrasında verilmiş *öyün* sözünü dialekt kimi təhlil etsək, şimal və qərb (Qazax, Şəki, Karvansaray) dialekt qrupunda *o gün* anlamında olur (8, s.438). Ancaq burada *öyün* sözü dialekt kimi verilməyib. *Öy ev* anlamındadır və *e* səsinin *ö* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi baş vermişdir. Ən çox şərq dialekt və şivələrində, Qazax dialektində təsadüf edilir. Bu hadisə özünü çox vaxt sözün birinci hecasında *v* və *y* səslərindən əvvəl göstərir (7, s.46).

“Günləri öz qədim adətlərinə görə xas günü, duz günü, tək günü, süd günü, ayna günü adlandırardılar. Ayların da adını qoyunçuluqla bağlamışdılar: “*güzdük*”, “*döl*”, “*dölordı*”, “*qarbasan*”, “*boza*”, “*körpə*”, “*dıbara*”, “*əmlik...*” (5, s.43). *Güzdük*-Basarkeçər (Göyçə mahalı ərazisində rayon), Çəmbərək-Qərbi Azərbaycanda şəhər (indiki Ermənistan Respublikası), Xanlar (indiki Göygöl rayonu) dialektində *payızlıq taxıl* anlamındadır (8, s.210). Filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Quliyev və Nuray Əliyevanın birlikdə yazdıqları “Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti” kitabında *güzdük* dialekti Naxçıvan (cənub qrup) dialektində *güzdək* şəklində verilmişdir. Birinci mənada (Nüsnüs) *qırılmış quzu*, ikinci mənada *payızda yeni göyərən otluq* anlamındadır. *Güzdək* dialektinin eyni mənada Daşkəsən, Füzuli, Gədəbəy, Zəngilan şivələrində də işlənildiyi qeyd edilmişdir (10, s.115). Filologiya elmlər doktoru, professor S.Həsənova “Əbülfəz Muxtaroglunun dil-üslub özəllikləri” adlı məqaləsində şairin dilindəki “*Göy güzdək qana boyandı*” misrasında səslənmə və hərf tərkibinə görə *güzdük* dialektinə variant sayılan *güzdək* dialektinə diqqət çəkmiş və onu Naxçıvan dialekti kimi dəyərləndirmişdir. Verilmiş örnəkdə *güzdək* dialekti *payızda yeni göyərən ot* mənasını ifadə edir. Bu sözün tərkibindəki əvvəllər *payız* sözünün sinonimi olan *güz* hazırda arxaik leksikaya daxil olan dil vahidlərindəndir (10, s.345).

Döl-Gəncə, Göyçay, Şəki dialektində *cins, nəsil*; Ordubad dialektində dəyirmanın *dən tökülən təknəsi* mənasını ifadə edir (8, s.152). Cümlələrdə verilmiş dialekt nümunələrindən *dölordı, qarbasan, boza* sözləri dialektizmlərə deyil, arxaizmlərə aiddir. *Dölordı-ev heyvanlarının doğum vaxtından sonrakı vaxt, qarbasan-qar basan vaxtı, boza-darı, su və şəkərdən hazırlanan bir qış içkisi*dir. Bilinən ən qədim türk içkilərindən biridir. *Boza* adətən qış aylarında içilir. 15 iyul-15 may (taxıl biçimi zamanı) bozanın hazırlanma mövsümüdür. Düzgün şərtlərdə saxlanılsa, boza 6-7 gün öz dadını olduğu kimi qoruyub saxlaya bilir (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / a. Obastan*). *Dıbara* sözünün Azərbaycan dilinin dialektoloji və izahlı lüğətində izahı verilməyib. Ancaq bizim fikrimizə görə, *dıbara* gün adı bildirdiyi üçün *dıbir* sözü *dıbara* şəklini almışdır. *Dıbir* isə Kürdəmir dialektində *ikiillik erkək keçi*; İsmayılı, Basarkeçər, Mingəçevir, Naxçıvan dialektində isə *birillik keçi balası* mənaları ilə izah edilmişdir (*Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. / a. Obastan*). *Əmlik* sözü dialektizm deyil. Ədəbi dil leksikasına aid olub, *yenicə ota düşən və eyni zamanda anasını əmən quzu* mənasını ifadə edir (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / a. Obastan*). Hətta “Koroğlu” dastanından:

*Əmliklər çəkdirəm şişə,
Bir ağır yığnağım ola!*

“Qaçaq Nəbi” dastanından “*Yaylağın sərin havası, əmlik quzunun əti kazakları kefləndirib şirin yuxuya vermişdi*” və s. verilmiş nümunələrdə də *əmlik* sözünün quzu mənasını ifadə etdiyini görə bilirik (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / a. Obastan*).

Cavanlığında bir neçə dəfə təbəh davası görmüşdü (5, s.47). Göstərilmiş nümunədə *təbəh* sözü Şamaxı dialektində *nəsil, əqrəba* mənasında işlədilmişdir (8, s.555). *Təbəh* sözü alınma sözdür. Fars mənşəlidir, tərcüməsi *məhv olmuş, xarab olmuş, puç* deməkdir (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / a.*

Obastan). *Təbəh* sözünə Azərbaycanın görkəmli şairi Qasım bəy Zakirin “*Gözləyən kimsə, gözüüm, həqqi deməz ay sana*” şeirində xarab, puç mənasında işləndiyini görə bilərik:

*Bir ələfdir ki, yeyər daim onu atı eşək,
Əvvəli gahi-təbəh, baxırı biqürb təzək.*

“*Hə, elə ki dava başlandı, qoşun yıgdi düşdü ortaya, qaçan qaçdı, mənimki başıbəlalı keçdi girə*” (5, s.84). Cümlədə verilmiş *girə* sözü Bakı (şərq qrupu) dialektinə aiddir. *Girə düşməg* şəklində tələffüz olunur, *ağır, çətin vəziyyətə düşmək* anlamındadır. Balakən dialektində isə *girə-təmizlənmiş findıq anbarı* mənasında işlənir (8, s.200). Nümunədə verilmiş *girə* dialekti Bakı (şərq qrupu) dialektinə aiddir. *Girə düşmək-çətin vəziyyətə düşmək* mənasını ifadə edir. “*Elə bu güləbatın düzməyi də o vaxtdan adət elədim*” (5, s.85). Nümunədə verilmiş *güləbatın* (güləbatın) dialekti alınma sözdür. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində Bakı (şərq qrupu) dialektində iki mənası izah edilmişdir. Birinci məna *tərtəmiz* (sifət), ikinci mənadə *zərli sap* (8, s.207). Cümlədəki *güləbatın* (güləbatın) dialekti *zərli sap* mənasında verilmişdir. Aşağıda göstərilmiş Molla Pənah Vaqifin “*Həqdir, gözəl çoxdur cahən içində*” qoşmasında da *güləbatın* sözünün *zərli sap* mənasında olduğunu görə bilərik:

*Barmağında xatəm, guşında tənə,
Gireh-gireh zülfün təkə gərdənə,
Güləbatın köynək, abı nimtənə,
Yaxasında qızıl düymə gərəkdir* (13. 121).

Güləbatın köynək-güləbatın sapla yəni, zərli sapla işlənmiş köynək anlamındadır.

Nə fəddəsən Gümüş?” (5, s.45). Nümunədəki *fəddəsən* sözü əslində *fəndəsən* olmalı idi. *Fənd*-fars mənşəli sözdür, “*priyom*”, “*tərz*” deməkdir (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti). Yəni *nəfəddəsən* (nə fəndəsən)-*nə tərdəsən anlamına gəlir*. Deməli, *fəndəsən* sözü zamanla dəyişikliyə uğramışdır. Filologiya elmləri doktoru, professor M.Şirəliyev qeyd etmişdir ki, “*ərəb və fars sözləri dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə çox qədim zamanlardan bəri daxil olduğundan, dilin qayda və qanunlarına uyğun olaraq daha çox dəyişikliyə uğramışdır. Dilin fonetik qanunları (ahəng qanunu, səs düşümü, səs artımı, assimilyasiya, dissimilyasiya və s.) təsiri altında get-gedə öz fonetik simasını dəyişmişdir*” (8, s.342).

“*Yaxşı, sən bu xəbərlərinin kökü düzdü, görəsən, ya elə ağzını avara qoyanların qayırmadı?*” (5, s.46). *Qayıрмаq* feili *qurmaq* sözünün dəyişikliyə uğramış formasıdır. Burada saitlər arasında y samitinin artması hadisəsi baş vermişdir. Həm də *u* saitinin (dodaqlanan sait) *a* saitilə (dodaqlanmayan saitlə) əvəzlənməsi vardır. Bu da Azərbaycanın qərb qrupu dialekt və şivələrinə aid xüsusiyyətdir. “*Ömər oğlu, indi camaatda hax verməyə güc hanı?*” (5, s.46). Cümlədə işlədilmiş *hax* sözündə dialekt və şivələrdə söz sonunda *q-x* əvəzlənməsi baş vermişdir. “*A gözə görünməz tarı, elə bircə bu qalmışdı fağır-fuğaranın başına gəlməmiş?*” (5, s.47). *Tarı-Allah, tarı* sözündə *n* səsinin düşümü hadisəsi baş vermişdir. “*Söz ortasında n səsinin düşümü dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmış hadisələrdəndir. Bu hadisəyə bütün dialekt və şivələrdə rast gəlirik. n səsinin düşümü, əsasən, r, l, ş, s, z, t, g, x səslərindən əvvəl meydana gəlir*” (8, s.102). *Fağır-fuğara* dialektizmlərə aid deyil, *cəmiyyətin aşağı, yoxsul təbəqəsi* anlamındadır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / a. Obastan). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *fağır fəqir* şəklində, *fuğara* isə *füqəra* şəklində izah edilmişdir. *Fəqir*-ərəb mənşəli söz olub kasıb, yoxsul; *füqəra* isə fəqir sözünün cəm halını bildirir: kasıblar, yoxsullar. Sözün əvvəlində *ə* səsinin *a* səsi ilə, *ü* səsinin *u* səsilə və söz ortasında *q-ğ* samit səs əvəzlənməsi baş vermişdir. Professor M.Məmmədlinin fikrinə görə, *q>ğ* dəyişməsinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür:

1) şimal-şərq şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda *ğ* səsinə: *yarpağ*;

2) qərb, cənub və şimal-şərq şivələrində isə *x* səsi üstünlük təşkil edir: *darax* və s. Ağdaş keçid şivəsində qərb qrupuna aid şivələrdə *ə>a* dəyişməsi xüsusiyyəti özünü göstərir” (12, s.35-67).

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dili zəngin dialektlərə malikdir. Bu dialektlər ədəbi-bədii dilimizi zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi qiymətlidir. Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarının dili göstərir ki, bədii üslubu dialektlərsiz təsəvvür etmək olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. / a. Obastan
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / a. Obastan
3. Ağalarov A. (2014). Qeyri-məhsuldar şəkilçi morfemlərin tədqiqi, Naxçıvan: Məktəb, 106 s.
4. Cəfərov S. (1982). Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Maarif, 214 s.
5. Cəfərzadə Ə. (2016). Bakı-1501, Bakı: “Xan” nəşriyyatı, 348 s.
6. Xəlilov B. (2012). Azərbaycan dili antologiyası, Elm və təhsil, 648 s.
7. Şirəliyev M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: Şərq-Qərb, 416 s.
8. Şirəliyev, M., İsmayılov, M. (1999). Azərbaycan dialektoloji lüğəti, Ankara: Türk Dil Kurumu.
9. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.
10. Həsənova S. Əbülfəz Muxtaroğlunun dil-üslub özəllikləri. Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s. 342-354, s.345.
11. Quliyev Ə., N.Yadigar. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: “Əcəmi” nəşriyyatı, 2017, 296 s.
12. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Dərslük. Bakı: Zərdabi LTD, 2019
13. M.P.Vaqif əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.

AZADƏ ƏZİZZADƏ
aziizzade@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

KEÇƏN ƏSRİN SONLARINDA ALINMALARIN İŞLƏNMƏ AREALI

Giriş. Məqalədə Azərbaycan dilinə keçən əsrin sonlarından etibarən başqa dillərdən: rus, ingilis, alman, fransız dilindən keçən alınma sözlər təhlil edilir. Həmçinin alınma sözlərin dilimizə keçmə yolları, ədəbi və danışıq dilində istifadə edilməsi və işlənmə arealı kimi mövzularda öz əksini tapmışdır.

Bildiyimiz kimi, hər bir dil öz növbəsində başqa dillər ilə ünsiyyət qurur və bu ünsiyyət vasitəsi ilə həmin dillərdən ya müəyyən sözlər alır, ya da ki, öz sözləri vasitəsi ilə həmin dilləri zənginləşdirir. Lakin bu heç də həmişə dostluq, qardaşlıq, qonşuluq münasibətləri çərçivəsində olmur. Bəzən bir dildən başqa bir dilə sözlər məcburi yollarla keçir. Bu səbəbdən dilimizdə istifadə edilən alınma sözlər müxtəlif zaman, şərait və səbəblə əlaqədar olaraq bir sıra yollarla dilimizə keçir. Görkəmli professor, türkoloq alim Afad Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” əsərində alınma sözləri aşağıdakı şəkildə təsnif edir (1, s. 216):

1. Ədəbi və danışıq dili vasitəsi ilə alınma sözlər;
2. Vasitəli və vasitəsiz alınma sözlər;
3. Zəruri və məcburi alınma sözlər.

Bu yolların hər birinin özlüyündə bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Əsasən, elmlə siyasətlə və s. bağlı beynəlmiləl sözlər, terminlər ədəbi dilimizdə istifadə edilir. Məişətdə, gündəlik həyatda istifadə edilən sözlər isə əsasən, danışıq dilimizdə istifadə edilən alınma sözlərdir.

Tarixən Azərbaycan dili ya sözü birbaşa məxsus olduğu dildən qəbul etmiş, ya da hər hansısa başqa bir dil vasitəsi ilə qəbul etmişdir. Dilimizdə istifadə edilən Avropa mənşəli alınma sözlərin əksəriyyəti başqa dil vasitəsi ilə dilimizə keçmişdir. Dilimizin inkişaf etməsində zəruri alınmaların xüsusi rolu vardır, beləki zaman keçdikcə elm, iqtisadiyyat, texnika və bir-birindən fərqli bir sıra sahələr inkişaf edir, bu zaman fikrimizi ifadə etmək üçün yeni sözlərə ehtiyac yaranır. Məhz elə ehtiyac qarşısında dilimizə keçən sözlər zəruri alınmalardır. Məsələn: *internet, ofis, faks, mesaj, transfer, barter, trans, grant, market, total* və s. (2, s.69).

Azərbaycan dilinin inkişafı hər dövrdə eyni olmamışdır. Bildiyimiz kimi, hər bir dövrün özünün bir sıra tələbləri vardır. Həmçinin dilimizə gələn alınma sözlərə də bu tələblər aid edilir.

Dilimizdə 90-cı illər Azərbaycan üçün çox önəmli və dəyişikliklərə səbəb olan bir dövrdür. 1990-1999-cu illər, “*postmodern*” dövrü kimi adlandırılır, mədəniyyət və ədəbiyyat sahələrində çox sayda yeni fikirlər, mənbələr və trendlər doğuldu. Bu dövrdə Sovet İttifaqının dağılması, milli dövlətçilik və milli mənlilik hisslərinin artması, Azərbaycan dilinin standartlaşması üçün yeni addımların atılması kimi bir çox hadisələr baş vermişdir. Bu dövrdən sonra dilimizdə yeni sözlər və ifadələr yaranmış və ya mövcud olan sözlərin mənalı dəyişmişdir.

“*Alınmaq*” kimi sözlər də bu dövrdə dilimizə daxil olmuşdur. “*Alınmaq*” sözü əsasən milli mənlilik hisslərinin artması və Sovet dövründəki rus dilinin təsirinin azalması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin standartlaşması üçün yeni qaydalar və tələblər də təyin edilmişdir, buna görə də bu dövrdə yeni sözlərə, ifadələrə və mənalara olan ehtiyaclar artmışdır. Bu dövrdə yeni sözlər və ifadələr milli mənlilik hisslərinin qabaqlanması və dilimizin standartlaşması üçün çox önəmli olmuşdur və hələ də dilimizdə aktiv şəkildə istifadə olunurlar. Bu illərdə ən çox istifadə edilən və populyar olan sözlər arasında aşağıdakılar sayıla bilər:

• **Grunge:** 90-cı illərdə musiqi üzərində böyük təsir qazanan bir janr idi. Nirvana, Pearl Jam, Soundgarden kimi qruplar bu dövrün ən məşhur təmsilçiləridir.

• **Yuppies:** Yaxşı məişət, ailə və digər material dünya məsələləri ilə məşğul olan, qarşılıqsız müvəffəqiyyət və zərif zövqlə əlaqələri təmin edən, səlahiyyətli və bir o qədər də bədbəxt olan insanlar üçün bir təbir.

• **Cyber:** Kompüter və internetdəki inkişaf, bu illərdə insanların gündəlik həyatında yeni kəşfiyyatlar etməsinə səbəb oldu. Bu dövrün trendlərindən biri də “*cyber*” idi.

• **Alternative:** Grunge ilə eyni dövrdə ortaya çıxdı və yüksək texnologiyalı və yüksək performanslı elektronika ilə birgə istifadə edildi.

• **Generation X:** Bu sözlər "*Baby Boomers*" (1946-1964-cü illər arasında doğulanlar) və Millennium Generation (1999-cu illərdə doğulanlar) arasında olan insanları ifadə edir.

• **New Age:** Bu dövrdə insanlar ruhani mənada daha çox maraqlandılar və bu kateqoriyaya aid olan bütün fikirlər, filosofiyalar və təcrübələr "*New Age*" adı altında bir araya gətirildi.

• **Globalization:** Bu söz 90-cı illərdə insanların dünya əhalisi ilə daha çox bağlantı qurmağa başlamasından sonra populyar oldu.

• **Eco:** Bu dövrdə insanlar təbii dünyanın qorunması ilə bağlı daha çox maraq göstərməyə başladılar. Bu təbiət və çevrə ilə bağlı hər şeyə "*eco*" adı verildi.

• **Multiculturalism:** Bu dövrdə, fərqli millətlərdən olan insanların birləşməsi və ətraf mədəniyyət, yemək, musiqi, ədəbiyyat və s. sahələrində müxtəlif mənsubiyyətlərin mövcudluğunu qəbul etmək haqqında olan bir trend idi.

• **Reality TV:** Bu dövrdə televiziya şousu janrı çox populyar oldu və bu şouların bir neçəsi "*Reality TV*" adı altında yayımlanırdı.

XX əsrin sonlarından bəri dünya miqyasında çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlarda və beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan və dilimizə keçən sözləri dövrlər üzrə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilirik:

• **1990-cı ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** marketinq, menecer, konsultant, reklam, kompüter, internet, klaviatura, printer, foto-kopiyalamaq, e-mail, kredit, bankomat, operator, menyu, ofis, obyektiv, stilistika, dizayn, hipermarket, mobil və s.

• **1991-ci ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** şokolad, şokoladlı, reklamlaşdırmaq, pensiya, faks, monitor, müşahidə, proqramlaşdırmaq və s.

• **1992-ci ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** mobil telefon, barmaqlı izləmə, internet kafe, inflyasiya, döviz və s.

• **1993-cü ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** video kamera, kodlaşdırmaq, müştəri, yaxınlaşdırmaq, analiz, birja və s.

• **1994-cü ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** qramofon diski, foton, icazəsiz çəkiliş, fermer, video-yaddaş, virtualıq, tamaşaçı, bloknot və s.

• **1995-ci ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** internet-provider, veb-sayt, kosmetik, tonal qaraçalar, reklamçı, ödəniş terminalı, robotlaşdırmaq və s.

• **1996-cı ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** GPS, lazerdisk, modum, siberetika, trend, analizator, xüsusiyyət və s.

• **1997-ci ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** bluetooth, holoqram, notebook, antivirüs, kodlayıcı, sürətləndirmə, yaddaş, server və s.

• **1998-ci ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** google, ciber qrupu, elektron poçt, elektron sertifikat, elektron ticarət, elektron pulqabı, elektron imza, banner və s.

• **1999-cu ildə dilimizə gəlmiş alınma sözlər:** USB, MP3, kibersport, internet mağaza, internet cəmiyyəti, internet reklamı, internet istifadəçisi, internet mətbəxi, bloq və s.

Bu sözlər, özünü 90-cı illərdə mənimsənmiş texnologiya və informasiya dövrü, moda və məişətlə, biznes və sənaye ilə mobil kommunikasiyalar və kiber təhlükəsizliklə elektronika və avtomatlaşdırılmış naviqasiya, inşaat sahəsindəki yeniliklər və mühəndislik sahəsinin inkişafı və bir sıra başqa sahələrlə əlaqədar olan yeni kəlmələrdir. Burdan belə bir nəticəyə gəlirik ki, alınma sözlərin işlənmə arealı çox genişdir. Beləki, bəzi sözlər həm ədəbi dildə, həm danışq dilində istifadə edilir, bir qrup sözlər isə sadəcə ədəbi dildə və ya sadəcə danışq dilində istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", I cild (2 cilddə). Bakı: 2019, 464 s.
2. Səlim Cəfərov. "Müasir Azərbaycan dili", II cild. Bakı: 2007, 190 s.

BƏHRAM MƏMMƏDOV
behrammemedov@yahoo.com
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TƏLİM PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ TƏMİN **EDİLMƏSİNDƏ SUALLARIN ROLU**

Şagirdlərin idrak qabiliyyətinin formalaşdırılmasına kiçik yaşlarından başlamaq lazımdır. Məktəbə qədər dövr, ibtidai təhsil dövrü, sonrakı mərhələdə, orta təhsil səviyyəsində idrak fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar vardır. Məhz bu səbəbdən də müasir kurikulumların tətbiqi bu gün təlimin nəticələr üzərində qurulmasını və interaktiv formada təşkilini şərtləndirir. Bu isə öz növbəsində şagirdlərin yeni bilik və bacarıqlar qazanmasına, milli təfəkkürə, müasir düşüncəyə malik şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Hazırda ümumtəhsil məktəblərində təhsilə yanaşma prinsipi də məhz bu istiqamətdədir. Təhsil sahəsində çalışanlar artıq anlayır ki, təhsil prosesində şagirdlərə təkcə elmi biliklər vermək yetmir, şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi lazımdır. Daha dəqiq desək, şagirdi müstəqil həyata hazırlamaq şəxsiyyətyönümlü təhsilin əsas məqsədinə çevrilməlidir. Şübhəsiz ki, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında təfəkkürün inkişafı ciddi rola malikdir.

Fikri fəallıq zamanı şagirdlər müxtəlif müqayisələrdən, tutuşdurmaldan, ümumiləşdirmələrdən istifadə edəcəkdir. Azərbaycan dili dərslərində fikri fəallıqdan daha səmərəli istifadə etmək mümkündür. İbtidai siniflərdən başlayaraq, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin fikri fəallığını təmin edəcək kifayət qədər mətnlər, mətnlərə aid suallar vardır. Məsələn: ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslərdə VI bölmə “Ana təbiət” adlanır. Bölmənin ilk mövzusu “Təbiətin dostları” mətni ilə başlayır. Mətnin məzmunu ilə əlaqədar çəkilmiş rəsmlər yerindədir. Belə ki, rəsmdə məktəbli qız və oğlan, oğlanın əlində bel, qızın əlində isə su qabı təsvir edilmişdir. Bu iki məktəbli ağac əkməmişdir, üzlərində təbəssüm vardır. Digər rəsmdə isə tarladan qayıdan iki oğlan və çiyinlərində əmək aləti olan dırmıq vardır (1, s.146). Hər iki rəsm şagirdlərin əmək prosesini müşahidə edərək dərk etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bəlkə də, kənd yerlərində yaşayan uşaqların ağacın əkilmə prosesi ilə tanışlığı üçün imkan vardır, lakin şəhərdə yaşayan şagirdlərimizin bu prosesi görmək imkanı yoxdur, bu baxımdan rəsmlərin şagirdlərin müşahidə imkanlarının artırılmasında, idrak fəallığının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Mətnə aid sual və tapşırıqlar isə birbaşa şagirdlərin fikri fəallığının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Mətnin sonunda təqdim edilmiş suallar aşağıdakı şəkildədir:

1. Mətnə nömrələnmiş cümlələrə diqqət yetir. “Çatmaq” sözü ilə əlaqədar uyğunluğu müəyyən edin. Bu sual şagirdlərin dil bilgilərinə hesablanmışdır. Azərbaycan dilində sözün leksik mənasına bələd olan şagird bu suala asanlıqla cavab verəcək.

2. Çəhrayı boşluğun yerinə hansı söz uyğun gəlir?

Mətni diqqətlə oxuyan şagird, rəhbərlik sahib olan şagird bu sualın cavabı çalışmanın “B” variantında “dördüncü” olaraq müəyyən edəcəkdir. Doğrudur, bu çalışmada da fikri fəallıq lazımdır, lakin əsas fikri fəallığın təmin edilməsinə hesablanmış sual 4-cü çalışmadadır. 4-cü çalışmanın şərtində yazılır ki, “Kağız necə istehsal olunur” mövzusunda araşdırma aparın və təqdimat hazırlayın. Mətnlə tanış olan şagirdlər müəyyən edir ki, bahar fəslidir, təbiət qış yuxusundan oyanır və məktəbdə oxuyan şagirdlər məktəbin həyatindəki ağaclara qulluq edir, yeni ağaclar əkir, yer belləyirlər. Şagirdlərin işgüzarlığı məktəb rəhbərliyi tərəfindən dəyərləndirilir, onların gördükləri işi qiymətləndirmək üçün xüsusi komissiya yaradılmışdır, ilin sonunda komissiya üzvləri qərara alır ki, 4-cü sinif şagirdləri məktəb üzrə qalib elan edilsin. 4-cü sinif şagirdlərindən daha çox ağac əkən, fiziki olaraq daha çox iş görəndə digər sinif şagirdləri bu nəticəyə etiraz etdikdə, direktor onlara bildirir ki, dördüncülər az ağac əksə də, onlar dərslər kitablarını səliqəli saxlayıblar, kitabların qayğısına qalmaq isə təbiətin qayğısına qalmaq qədər əhəmiyyətlidir. Axı bir kitabın yenidən çap olunmasına, xeyli kağız, kağızın hazırlanmasına isə ağac lazımdır. Kitabların çap olunmasında əsas material olan kağız istehsalında ağacların rolu məsələsinin qoyuluşu birbaşa şagirdlərin əqli fəallığını, idrakı fəallığının təmin olunmasına hesablanmışdır. Şübhəsiz ki, kağızın istehsalı prosesi

haqqında araşdırma aparcaq şagirdlər bu proseslə yaxından tanış olduqda, həm onların idrakı fəaliyyəti, həm dünya görüşləri, həm də təbiətə olan münasibətləri dəyişəcəkdir.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallığını təmin etməyin səmərəli yollarından biri də şagirdlərə ünvanlanmış suallardır. İstər müəllimin, istər şagirdlərin, istərsə də, dərslərdə təqdim edilmiş sualların təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünü fəaliyyətə gətirməkdə böyük əhəmiyyəti vardır. Bəzən müəllimlər şagirdlərin yaradıcı düşüncəsinə inanmır, onlara həddindən artıq bəsit və heç bir fikri axtarış aparmadan cavab verməsi mümkün olan suallar verirlər. Bu yolverilməzdir, təcrübəli müəllimlər isə şagirdlərə elə suallar verir ki, həmin suallar faktlarla əsaslandırın, şagirdlər bu suallara cavab verərkən sübutlar gətirsinlər, müvafiq nəticələr çıxarsınlar. Bəzən isə müəllimlər şagirdlərin verdiyi suallara laqeyd yanaşır, onların suallarına cavab verməkdən yayınır və yaxud şagirdin sual verməsinə şərait yaratmır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin sual verməsini təmin etmək üçün müəllim ilk növbədə sinifdə səmimi mühit yaratmalıdır, əgər müəllim şagirdin sual verməsinə şərait yaratsa, həmin şagirdləri mövzu ilə əlaqədar suallarına cavab axtarırlarkən lazımı idrak fəallığının təmin edilməsinə nail olmaq daha asan olar. Dərslərdəki suallara gəlincə isə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan dili dərslərində təqdim edilmiş suallar yaş dövrünə, mövzunun əhatə dairəsinə uyğun tərtib edilmiş suallardır. Nümunə üçün müxtəlif siniflər üzrə Azərbaycan dili dərslərində təqdim edilmiş sual nümunələrinə nəzər salaq:

4-cü sinif Azərbaycan dili dərslərinin 22-ci səhifəsində “Birinci addım” adlı 3 hissəli mətnin 2-ci hissəsinə aid suallar:

“Hekayənin 2-ci hissəsinin məzmununa hansı atalar sözü uyğun gəlir?

- A) Yaxşılıq eləyib bir şey umursansa, eləməsən yaxşıdır;
- B) Bilməmək eyib deyil, bilməyib soruşmamaq eyibdir;
- C) Ağıl yaşda deyil, başdadır”(1, s.23).

Test formasında təqdim edilmiş bu sual 4-cü sinif şagirdlərindən müşahidə edilən faktları ümumiləşdirməyi tələb edən suallardan hesab edilə bilər, əgər şagirdlər mətni diqqətlə oxuyublarsa, testin doğru cavab variantı olaraq “B” variantını göstərəcəklər. Eyni mətnin 3-cü hissəsindən sonra şagirdlərə söylənilmiş mülahizəni əsaslandırmağı, sübut etməyi tələb edən sual təqdim edilir.

“Sən Arifin yerində olsa idin, Vaqifə kömək edərdinmi? Cavabını əsaslandır.”

3-cü hissənin daha bir sualı isə öyrənilən mətnə mühüm və başlıca məsələni ayırmağa kömək edən sual təqdim edilir.

“Səncə, bu hadisə Ariflə Vaqifin münasibətlərinə necə təsir edəcək?”(1, s.24)

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində bəzi suallara nəzər salaq:

Dərslərin ilk bölməsi olan “Ailə və məktəb” bölməsində “Mükafat” adlı mətn var. Mətnin ilk hissəsində yay tətilində olan məktəbli Aysu təsvir edilir. Aysu bütün yay tətili boyunca internetdən lüzumsuz istifadə edir, valideynlərinin iradlarını qulaq ardına vurur. Bundan narahat olan valideynləri Aysuna təklif edirlər ki, əgər bu kitabı oxusan, sənə tətilin sonunda sevdiyin müğənninin konsertinə getməyə bilet alacağıq. Bu təklif Aysunun xoşuna gəlir, lakin kitab oxumaq da istəmir. Düşünür ki, valideynlərinə yalandan kitabı oxuduğunu söyləsin. Mətnin bu hissəsində aşağıdakı sual təqdim edilir:

“Aysunun yerində olsa idiniz, nə edərdiniz?” Bu sual şagirdlərin düşüncələrinin öyrənilməsinə hesablanır. Şübhəsiz ki, şagirdlərin əksəriyyəti bu suala “Yalan danışmazdım, valideynlərimə doğrusunu deyərdim, kitabı oxuyardım” tipli cavablar verəcəklər, lakin istisna deyildir ki, şagirdlər arasında “Yalandan deyərdim ki, oxudum, bir-iki səhifə oxuyardım” tipli cavab verənlər də olacaq. “Müəllim şagirdlərdən belə cavab alsın, nə etməlidir?” Fikrimizcə, verilmiş suala qeyd etdiyimiz kimi gözlənilməz, arzu edilməz cavablar alan müəllim diqqətli olmalı, bu tip cavab vermiş şagirdlərin cavablarına həssaslıqla yanaşmalıdır. İmkan verilməməlidir ki, digər şagirdlər suala fərqli cavab verən yoldaşlarına gülsünlər, onların özgüvənini zədələsinlər. Şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında özünəgüvənmənin ciddi rolu vardır. Əgər verdiyi cavaba görə şagird kobud yanaşma ilə üzləşsə, həmin şagird növbəti suallara cavab verməkdən boyun qaçıracaq, özünə qapanacaq, fikir bildirməkdən ən yaxşı halda utanacaq. Bu isə öz növbəsində şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına mane olacaqdır.

Mətnin ikinci hissəsinin məzmununu təxminən aşağıdakı şəkildədir:

Aysu kitabı oxumur, onun ağılından daha parlaq fikir gəlir, o düşünür ki, 200 səhifəlik əsəri oxumaqdansa, həmin əsərin internetdən qısa xülasəsini oxumaqla vəziyyətdən çıxmağa bilər. Aysu atasının yanına gələrək ona bildirir ki, kitabı oxumuşdur. Mətnin bu hissəsində şagirdlərə daha bir sual təqdim edilir. Sual belədir: “Sizcə, Aysu atasını aldada biləcəkmiz?” Müəllim bu suala da müxtəlif cavablar ala bilər. Evdə valideynlərini aldada bilən şagirdlər “bəli”, bunu bacarmayan şagirdlər “xeyr”, yalan danışa bilməyən şagirdlər isə “bilmirəm” kimi müxtəlif cavablar söyləyəcəklər. Burada da müəllim diqqətli olmalı, dərslərində elə mövqedə olmalıdır ki, şagirdlər verdikləri cavablara görə utanmasınlar, incidilməsinlər. Bəs müəllim necə etməlidir? Sualları cavab olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müəllim əsərin bu hissəsində şagirdlərə bildirməyə bilər ki, yalan danışmaq yaxşı iş deyil, böyükləri aldatmaq pis nəticələrə səbəb ola bilər, valideynləriniz yaşca sizlərdən böyük olduqlarına, təcrübəli olduqlarına görə onlara yalan danışdıqda onlar danışa biləcəyiniz yalanlara inanmır, sadəcə, bəzən sizlərin qəlbinə dəyməmək üçün özlərini inanmış kimi göstərirlər. Mətnin sonunda aydın olacaq ki, Aysunun atası Aysuya verdiyi kitabın arasına konsertə aldığı bileti qoyubmuş, əgər Aysu həqiqətən də kitabı oxumuş olsaydı, bileti görmüş olcaqdı, Aysu atasını aldada bilmir (2, s.10). Deməli, mətnin sonluğu müəllimin fikirlərinin təsdiqi olacaqdır.

VI sinif Azərbaycan dili dərslərində də oxşar, idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə yönəlik suallar vardır. Məsələn: dərslərin “Fərd və Cəmiyyət” bölməsində səhifə 10-da “Əlvida, Bilmirəm” adlı mətn vardır. Mətnin məzmunu ilə əlaqədar hadisənin səbəbini söyləməyi tələb edən suallarla qarşılaşırıq:

1. Sizcə, vərəqləri qutuya yığmaqda Günay müəllimin məqsədi nə idi?
2. Sizcə, hadisələr necə davam edəcək? (3, s.15)

Deməli, təlim prosesində, xüsusən sorğu zamanı müxtəlif düşündürücü suallar verməklə şagirdlərin tərəküb fəaliyyətini genişləndirmək, inkişaf etdirmək mümkündür.

Şagirdlərin idrak fəallığını artırmaq üçün suallardan istifadə təkcə dərslərdə təqdim edilmiş suallarla məhdudlaşmır. Dərsin gedişində də idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üçün müəllim suallardan istifadə edə bilər. Məsələn: 7-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində, səhifə 21-də Qabilin “Səhv düşəndə” adlı şeiri vardır. Dərslərdə şeirin sonunda şagirdlərə 5 sual təqdim edilir. İlk sual şagirdlərin söz ehtiyatının artırılması ilə əlaqədardır, tələb edilir ki, mətnə verilmiş “pərdə”, “qiyamət”, “oturur”, “ümman”, “xaric” sözlərinin leksik mənaları aydınlaşdırılsın, məcazi mənəli sözlər müəyyən edilsin. Şübhəsiz ki, müəllim mənəsi anlaşılmayan sözləri izah edəcək, onların məcaziliyi haqqında şagirdlərə məlumat verəcəkdir. İkinci sual isə birbaşa şagirdlərin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinə hesablanmışdır. “Düşün və cavab ver” başlığı altında verilmiş sual şagirdlərin şeirin məzmunundan çıxış edərək, respublikamız ərazisində mövcud Muğan və Talış dağları haqqında fikirlərinin bildirilməsinə tələb edir. Bu sual öz növbəsində şagirdlərimizin Azərbaycanımızın ərazisi haqqında bilgililə olmağı, ölkəmizin rəngarəng təbiəti haqqında geniş məlumatla malik olmasını tələb edir. Üçüncü sual da şagirdlərin düşüncəsinin inkişafına hesablanmışdır. Suallın məzmunu ondan ibarətdir ki, “Gülünə və maraqsız oluruq, səhv düşəndə yerimiz ” qənaətinə gəlmək üçün hansı situasiyaya düşmək lazımdır? Belə bir vəziyyəti təsəvvür edin. Şübhəsiz ki, şagirdlər gülünə vəziyyətə düşdükləri situasiyanı və yaxud belə bir hal ilə qarşılaşdığını gördüyü insanları xatırlayacaq, eşitdikləri və ya gördükləri əhvalatı nəql edəcəklər, pedaqoji ustalığı olan müəllim şagirdlərin fikirlərini, nəql etdikləri əhvalatları dinlədikcə onların ifrata varmamalarını, sinfin nəzarətdən çıxmasına diqqət etməli, fikirləri elə ümumiləşdirməlidir ki, müzakirə edilən hər bir fikirdən şagirdlər ibrət götürsünlər. Dərslərdə mövzu ilə əlaqədar təqdim edilmiş digər suallar isə dil qaydaları ilə bağlıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şagirdlərə veriləcək suallar təkcə dərslərdəki suallardan ibarət olmamalıdır. Müəllim dərslərində müxtəlif mərhələlərdə suallardan istifadə edə bilər. Elə 7-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində təqdim edilmiş “Səhv düşəndə yerimiz” şeiri ilə bağlı dərslərin motivasiya mərhələsində müəllim masanın üzərinə iki eyni stəkanda çay, şəkər tozu və duz qoya bilər və sual verə bilər: “Uşaqlar, siz çaya şəkər tozu tökmək əvəzinə duz töksəniz və fərqi varmadan içsəniz bu sizə necə təsir bağışlayar?” Alınacaq cavablar müxtəlif olacaq və müəllim həyatımızdan götürülmüş kiçik faktı nümunə olaraq göstərərək qeyd edə bilər ki, həyatda da insanların, maddələrin, canlı və cansızların yerini səhv saldıqda beləcə arzuolunmaz situasiya ilə qarşılaşırıq. Bundan sonra müəllim dərslərin digər mərhələsinə keçə bilər. Əlbəttə, motivasiya mərhələsi dərslərin digər mərhələləri üçün hazırlıqdır və burada

şagirdlərə ünvanlanmış suallar şagirdlərin diqqətini cəlb etmək üçündür, lakin bu mərhələdə verilmiş suallar da şagirdlərin idrak fəaliyyətini stimullaşdırır. Dərsin növbəti mərhələsində sualların istiqaməti dəyişəcək. Məsələn: müəllim dərsin gedişində şagirdləri qruplara bölür, hər qrupa müvafiq bəndi məzmununa uyğun intonasiya ilə oxuyur və onlara verilmiş sualları cavablandırır. Təsəvvür edək ki, müəllim I qrupa “*Müsbət oluruq biz, Səhv düşəndə yerimiz*” fikrini şeirin müəllifi necə əsaslandırır? Sualını verir, II qrupa “*Gərəksiz oluruq biz, səhv düşəndə yerimiz*” fikrini müəllif necə əsaslandırır? sualını, III qrupa “*Dözümsüz oluruq biz, səhv düşəndə yerimiz*” fikrini müəllif necə əsaslandırır? sualını, IV qrupa isə “*Xaric əslənirik biz, Səhv düşəndə yerimiz*” fikrini müəllif necə əsaslandırır? sualını təqdim edir. Təqdimatlar zamanı şagirdlər müxtəlif yanaşmalar, müxtəlif fikirlər sərgiləyəcək, şagirdlər arasında fikirlərini həyatda qarşılaşdıqları situasiyalarla əsaslandırılar, şairin fikirlərini ifadə edənlər olacaqdır, nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlərin yaşı böyük deyil, müəllim onlardan fəlsəfi yanaşma gözləməməli, bəsit nümunələrə belə müəllim etinasız yanaşmamalıdır. Dərsin gedişində müəllim şagirdlərə digər suallarla da müraciət edə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, dərs prosesi zamanı verilmiş bütün suallar, istər şagirdlər, istərsə də müəllimlər tərəfindən ünvanlanmasına baxmayaraq şagirdlərin idrak fəallığına müsbət təsir göstərəcəkdir (4, s.38).

Şagirdlərə təqdim edilən sualların siniflərə görə məzmunu dəyişir.

7-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyindən fərqli olaraq 8-ci sinifdə mövzular və təqdim edilmiş sualların məzmunu fərqlidir, şübhəsiz ki, burada edilmiş dəyişiklik şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla edilmişdir. 8-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyində səhifə 10-da “*Qori Seminariyasında Azərbaycan şöbəsi necə açıldı?*” adlı mətn verilmişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Qori Müəllimlər Seminariyası və onun Azərbaycan şöbəsi haqqında dərsliklərdə məlumatların yer alması olduqca təqdirə layiq haldır. Şagirdlər yuxarı siniflərdə ədəbiyyat dərsliyində yer almış bir çox ədəbimizin Qori seminariyasının məzunu olduğunu öyrənəcəkdir, bu zaman onlara Qori seminariyası haqqında indi oxuduqları məlumatların böyük faydası olacaqdır.

Dərslikdə mətnlə əlaqədar aşağıdakı suallar vardır. İlk sual mətnin daxilində verilmişdir və sual belədir: “*Sizcə, müsəlmanlarla xristianlar arasında qoyulan fərqi səbəbi nə idi?*” Təkcə bu sual şagirdlərin dünyagörüşünün, ətrafda, dünyada baş verən hadisələrin, dünya ölkələrindən ölkəmizə dost münasibəti göstərən dövlətlərin və yaxud ölkəmizə düşmən münasibətində olan dövlətlərin nə üçün dost, nə üçün düşmən olmaları haqqında ipucları verir. Təcrübəli müəllim bu sual üzərində xüsusi dayanmalı, sualın özündə ifadə etdiyi əsas fikrin yanlış yönə çevrilməsinə imkan verməməlidir. Mətnlə bağlı təqdim edilmiş ikinci sual belədir: “*Nə üçün M.Romanov Azərbaycan şöbəsinin açılmasına razılıq vermirdi?*” Sual olduqca maraqlıdır, düşündürücüdür. Şagirdlərin cavabları müxtəlif olacaq, lakin müəllim verilmiş cavabları elə ümumiləşdirməli, şagirdlərin fikir və düşüncələrini elə istiqamətə yönəltməlidir ki, şagirdlər səbəbləri və səbəblərin doğurduğu nəticələri düzgün anlaya bilsinlər. Mətnlə əlaqədar üçüncü sual “*Sizcə, mətndəki abzasları əlaqələndirmək üçün əlavə məlumat ehtiyac varmı?*” şəklindədir. Əgər sinifdə yaradıcı təfəkkürə sahib şagirdlər varsa, cavablardan biri bəli, ehtiyac var şəklində olacaqdır. Bu zaman müəllim suala bu şəkildə cavab vermiş şagirdin fikir və düşüncələrinin digər şagird yoldaşları ilə bölüşməsinə şərait yaratmalı, onların izahlarına münasibət bildirməlidir (5, s.10).

IX sinif şagirdlərin artıq yeniyetmə sayıldığı dövrə düşür. IX sinfi bitirmiş şagird müxtəlif peşə istiqamətlərinə yönələ bilər. Bu yaş dövründə şagirdlərin fikir və düşüncələri yetkin insanların düşüncəsinə yaxın olur, ona görə də IX sinifdə şagirdlərin idrak fəallığının inkişafına xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. IX sinif Azərbaycan dili dərsliklərində şagirdlərə təqdim edilmiş materiallar, mövzu və suallar da onların yaş dövrünə uyğun hazırlanmışdır. IX sinif dərsliyinin 2-ci bölməsi “*Müvəffəqiyyət və Cəmiyyət*” adlanır. Bölmənin ilk mövzusu “*Uğur*” adlanır. Fikrimizcə, yanaşma doğrudur, şagirdlərin həyatın yeni mərhələsində olduğu dövrə uyğun seçilmişdir. Dərslikdə verilmiş suallar da təxminən bu istiqamətdədir. Mətnin içərisində verilmiş ilk suala nəzər salaq: “*Necə bilirsiniz, müvəffəqiyyət qazanmağın ilk amili nədir?*” (6, s.20). İlk baxışda və mətndən əldə edilmiş bilgiyə dayanaraq şagirdlər “*özünə inam*” cavabını verəcəklər. Lakin müəllim şagirdlərdən bu suala cavab aldıqda bilməlidir ki, uğur qazanmağın, məqsədə çatmağın ən əsas yollarından biri də düşüncədən istifadə etməkdir. Düşüncə isə öz dərk etmə prosesinin məhsuludur. Düşüncədən istifadə etməklə insanın uğur əldə etməsi üçün 3 əsas suala cavab tapması

lazımdır:

1. Qarşıya qoyulmuş məqsəd aydın təsəvvür edilə bilirmi?
2. Qarşıya qoyulmuş məqsəd hansı mərhələlərdən ibarətdir?
3. Məqsəd şəxsin özünün, yoxsa başqalarında görüb-götürdüyü məqsəddir?

Məqsədin aydın təsəvvürü dedikdə, müəyyən edilməlidir ki, qarşıya qoyulmuş məqsəd qısa müddətli, yoxsa uzunmüddətli və genişdir. Müəyyən etmək lazımdır ki, şagirdlərin müəyyən etdikləri məqsəd nəyə hesablanıb. Məsələn: şagirdin məqsədi son model telefon almaqdır, yoxsa telefon satışını təşkil edə biləcəyi mağazalar şəbəkəsi qurmaq?! Bu zaman müəllim “*nə?*” sualı ilə yanaşı, “*niyə?*” sualı ilə müraciət etməlidir. Əgər müəllim “*niyə?*” sualını verirsə, o zaman şagirdlərin düşüncəsində, idraki fəaliyyətində ciddi dəyişiklikləri müşahidə edəcəkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədin hansı mərhələlərdən ibarət olmasına gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, məqsədə çatmaq üçün müəyyən addımlar atılmalıdır. Bu addımlar məqsədə görə dəyişir. Müəllim şagirdlərə təlqin etməlidir ki, hər mərhələdə çətinliklər, uğursuzluqlar ola bilər, lakin bütün çətinliklərə sinə gərək məqsədə çatmaq mümkündür. Məqsədin mərhələlərini şagirdlərə asan izah etmək üçün müəllim həyatla əlaqələndirmə prinsipindən çıxış edərək izah edə bilər ki, məsələn, marketə gedən birinin məqsədinə çatması üçün atacağı addımlar, avtomobil almağa hazırlaşan birinin atacağı addımlardan, keçəcəyi mərhələlərdən fərqlənir.

“Məqsəd şəxsin özünün, yoxsa başqalarında görüb götürdüyü məqsəddir?” sualı da diqqətdən kənar qalmamalı, müəllim ilk öncə özü bilməlidir ki, bir insanın gerçəkləşdirmək istədiyi məqsəd nə qədər özünəməxsusdursa, insanın özünəməxsus maraq dairəsinə, bacarıqlarına uyğundursa, məqsədinə çatmaq istəyənin məqsədə doğru irəliləyərkən istəyi və enerjisi də bir o qədər yüksək olacaqdır. Başqasının məqsədini özünüküləşdirən şəxs istəksiz və uğursuz olacaqdır. Müəllim şagirdlərə təlqin etməlidir ki, qarşıya məqsəd qoymaq uğura gedən yolun ilk addımıdır, məqsədi müəyyən edərək isə məqsədin özünəməxsus olduğunu da müəyyən etməlidir.

XI sinif Azərbaycan dili dərslisinin 30-cu səhifəsində “*Hər uşağın ən yaxşı tərəfini üzə çıxarmaq*” adlı bir mətn vardır. Mətnin məzmunundan aydın olur ki, müəllif dünya təhsilində baş vermiş yeniliklərdən, dünyada qəbul edilmiş təhsil modellərindən, təhsilin inkişafına görə seçilən Sinqapur və digər ölkələrdən faktlarla çıxış edərək, şagirdlərə gələcək təhsil həyatlarında seçim etmək üçün ciddi düşünmələrini tövsiyə edir. Mətnlə əlaqədar aşağıdakı suallarla qarşılaşırıq:

1. Nə üçün Sinqapur təhsil sistemində “*Hər uşağın ən yaxşı tərəfini üzə çıxarmaq*” əsas deviz hesab edilir? “*Ən yaxşı tərəf*” dedikdə nə nəzərdə tutulur? Mətni diqqətlə oxuyan və yaxud dinləyən şagird suala dəqiq cavab verə biləcəkdir.

2. Mətdə hansı suala cavab yoxdur? Şagirdlər nə üçün ingilis dilini mütləq bilməlidirlər? Sinqapur təhsil sistemi müəllimlər qarşısında hansı tələbləri qoyur? Hansı bacarıqlar şagirddə öz-özünə öyrənməni təmin edir? Sinqapurda tədris planında mütləq şəkildə nə öz əksini tapmışdır? Bir neçə sualı özündə birləşdirən bu sual əhatə dairəsinə görə geniş və çoxşaxəli olmasına baxmayaraq, şagirdlərin cavablarında konkretləşərək onların gələcək seçimlərinə təsir edə biləcək səviyyədedir.

3. Təsəvvür edin ki, sizə mətni oxuyub onun məzmununu qısa şəkildə, yəni 4-5 cümlə ilə ifadə etmək tapşırılıb. Hansı cümlələrdən istifadə etsəniz, məqsədəuyğun olar?

4. Azərbaycan təhsil sistemində aparılan islahatlar haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın. Təhsilimizin daha da inkişaf etməsi üçün hansı təklifləri verərdiniz? 3-cü və 4-cü suallarda artıq ixtisas seçiminə hazırlaşan abituriyentlərin maraq dairəsinə daxil olub, onların dünyagörüşlərini özündə ehtiva edə biləcək suallar hesab edilə bilər (7, s.33).

Yuxarıda 4-cü sinifdən başlayaraq 11-ci sinfə qədər Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə təsir göstərə biləcək sualları nəzərdən keçirdik. Lakin unutmamaq olmur ki, dərslərdə olan məlumatlar, tapşırıqlar və suallar müəllimin rolunu kölgədə qoymamalıdır. Dərslərdə şagirdləri cəlb edən informasiyaların çoxluğu və maraq dairələrinin genişliyi, onların idrak fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün müəllimin bu prosesə ustalıqla yanaşmaq tələbini qarşıya qoyur. Şagirdlərin diqqətini tələb olunan obyektə yönəldə bilmək, onların dərk etmə imkanlarını genişləndirmək, təlimi yaş dövrünə uyğun çətinlik səviyyəsində qurmaqla şagirdlərin hər birinin intellektual səviyyəsinin inkişafına nail

olmaq, bu prosesin mühüm nəticəsi kimi özünü göstərir. Bu baxımdan hər bir müəllim üçün zəruri olan belə bir vəzifənin həll edilməsi olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov R., Abdullayeva S., Camalova D., Qasıмова X.. Azərbaycan dili 4 ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, “Azpoliqraf” LTD, Bakı: 2019
2. İsmayılov R., Xuduyeva G., Camalova D., Qasıмова X. Azərbaycan dili 5 ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, “Altun kitab” MMC, Bakı: 2020
3. İsmayılov R., Camalova D., Məmmədova S. Azərbaycan dili 6 ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, “Altun kitab” MMC, Bakı: 2021
4. Bektaş S., Abdullayeva Y. Azərbaycan dili 7 ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Şərq-Qərb, Bakı: 2022
5. Hacıyev T., Bektaş S., Vəliyeva M., Hüseynova Y. Azərbaycan dili 8 ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Şərq-Qərb, Bakı: 2019
6. Hacıyev T., Bektaş S., Hüseynova Y. Azərbaycan dili 9 Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Şərq-Qərb, Bakı: 2020
7. Hacıyev T., Bektaş S. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Şərq-Qərb, Bakı: 2018

ƏLƏDDİN EYVAZOV
Sevfedineyvazov@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA SƏSLƏRİN YERDƏYİŞMƏSİ (METATEZA) FONETİK HADİSƏSİ

“*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanı XIX əsrin əvvəllərində elm aləminə məlum olmuşdur. Lakin Azərbaycanda və türkdilli xalqlar içərisində Dədə Qorqud obrazı dolaşaraq tez-tez xatırlanmış, hətta yazılı ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır.

XIV əsrdə Əbubəkr ibn Abdulla ibn Ajbek Əd Dəvadari “*Kitabi-Dədə Qorqud*” haqqında məlumat vermişdir. Dəvadari “*Dürərüt Tıcan*” 1309-ildə adlı pəhləvi dilində yazılmış Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın /531-579/ vəziri Büzürkmehrə məxsus bir əsərdən söhbət açır. Bu əsərdə Uluxan Bitkicidə türkcə yazılmış bir “*Oğuznamə*”nin tərcüməsi olmuşdur. Ərəb xəlifəsi Harun ər-Rəşid /763-809/ zamanında ilk “*Oğuznamə*” ərəb dilinə də tərcümə edilmişdir.

Prof. Ə.Dəmirçizadə dastanların dilini fonetik tərkibinə görə təhlil edərkən, dil vahidlərinin oxunuşundan tutmuş fonetik, morfoloji təhlilinin ərəb əlifbasından törənən çətinliklərini göstərir. Belə ki, dastanlarda yazıya köçürülən sözlər variantlılıq təşkil edir. Yəni eyni söz gah bu, gah da digər formada yazılır. Müəllif yazır: “*Bu əlifba isə Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərini tamamilə əhatə edə bilməyən bir əlifbadır*” (3, s.4). Prof. dastanlarda saiti olan sözlərin hansı işarələrlə yazıldığını / üstün, üstünlü əlif, fəthə / ərəbcə /, zəbər / farsca / hərəkələrlə və s. geniş araşdırmış və müxtəlif misallar söyləmişdir. Həmçinin dastanların dilində samitlər sistemi də işlənmişdir.

Professor Ə.Dəmirçizadə dastanların dilinin fonetik xüsusiyyətləri haqqında yazarkən fonetik uyuşmaları üç yerə bölmüşdür. Bunları saitlərin, saitlərlə samitlərin və samitlərin uyuşması hadisəsidir. Bu məsələ ilə bağlı prof. yazır ki, ümumiyyətlə, fonetik uyuşmalar adı ilə konkret tədqiqatlar nə M.Kaşğari, nə də İbn Mühənnə tərəfindən aparılmamışdır. Lakin məsələn, M.Kaşğari bəzən rəkik gəlmə, imaləli gəlmə, məşbu gəlmə, kafli gəlmə, qafli gəlmə, xəfif isimlər və bu kimi terminlərlə fonetik uyuşmaya işarə etdiyi kimi, İbn Mühənnə də ayrı-ayrı şəkilçilərdən bəhs edərək, *-raq*, *-rək*; *-maq*, *-mək* və s. formaları göstərməklə tələffüz məxrəcələrinin yaxınlığını nümunələrlə vermişdir.

Səslərin yerdəyişməsi hadisəsi Azərbaycan dilində ən az müşahidə olunan fonetik hadisələrdəndir (2, s.233). Dildə səslərin yerdəyişməsinin ən çox təsadüf edildiyi sahə danışıq materiallarında özünü göstərmişdir. Yazılı dildə sabitləşən sözlərin şifahi nitqdə yerdəyişmə hadisəsinə uğramasının müəyyən səbəbləri vardır. Bu o zaman baş verir ki, sözlər ümumxalq deyilişi formasına meyillənir və ya dildə sözün deyilişi zamanı səslərin yanaşı gəlməsi bağlılığında çevikliyə və asanlığa doğru müəyyən istiqamət ehtiyacı hiss olunur. Məsələn: məşhur, yanlış, külfət və s. kimi sözlərin olduğu kimi deyilməsinə ciddi-cəhd göstərmək dili və nitqi bəlkə də eybəcərləşdirir. Lakin dilin öz-özünün tələffüz forması axtarılıb tapması, əlbəttə ki, bütün dillər üçün ümumi bir haldır.

Tarixən bu günə qədər ədəbi materiallarda təsadüf edilən bəzi sözlərin əsrlər keçdikcə öz əvvəlki formasından səslərin yerdəyişməsi ilə uzaqlaşaraq başqa şəkil alması, yəni bir normadan yeni normaya düşməsi Azərbaycan dilinin başqa materiallarında olduğu kimi “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da da özünü göstərmişdir (2, s.223). Tədqiqatçılar bu hadisə ilə əmələ gələn sözlərdən dutsaq-dustaq, uyxu-yuxu, torpaq-torpaq, dəprənmək-tərpənmək və s. tipli sözləri göstərirlər. “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da belə sözlərə müəyyən qədər rast gəlirik. Misallara diqqət edək:

<i>Böylə digəc oğlanın qulağına səs toxundu.</i>	39.
<i>Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi cıqa gəldi.</i>	37.
<i>Qara qıyma gözlərin uyxu almış.</i>	39.
<i>Böylə digəc qırq incə qız yayıldılar.</i>	39.
<i>Dərsə xan tutsaq oldı, gedər.</i>	40.
<i>Dərsə xanın tutsaq oldığından oğuz bəglərinin xəbəri yoq.</i>	40.

<i>Anlar eylə digəc.</i>	42.
<i>Oğlı Uruzı tutsaq etmişüz.</i>	43.
<i>Qazan bək böylə digəc.</i>	45.
<i>Mən yerimdən turmadın ol turgəc gərək.</i>	55.
<i>Bayandar xan bənim nə əksüklüküm gördi?</i>	34.
<i>Ata adını yürütmİYən xoyrad oğul.</i>	32.
<i>Uləmalar ökrəninçə keydi-bicdi.</i>	32.
<i>Ocağına buncılayan övrət gəlsün.</i>	33.
<i>Otuz toquz yigidlən Beyrək tutsaq getdi.</i>	57.
<i>Məgər Beyrək buna bir kömlək bağışlamış.</i>	58.
<i>Mərə, bu nə kömləkdir?</i>	58.
<i>Vardılar kömləki Banıçicəgə ilətdilər.</i>	58.
<i>Qopuz caldırırlardı</i>	58.
<i>On atlı yıldır babanın tutsaqiyam.</i>	59.
<i>Qılıcıma toğranayım!</i>	59.
<i>Topraq gibi savrılayın!</i>	59.
<i>Birin əksik bulsam yerinə on öldürəyim.</i>	60.
<i>Onin əksik bulsam, yerinə yüzün öldürəyim, mərə kafər!</i>	60.
<i>Qara saqac / sacayaq-E.Ə. / altında göməcdən nə var?</i>	62.
<i>Amit soyunun aslanı, qaraçuğun qaplanı!</i>	63.
<i>Qarağuca qıymayınca yol alınmaz.</i>	31.
<i>Qaracuşda Qazlıq atım kişnətmədim.</i>	125.
<i>Dəmrənlü oxla atmağa qıyamadı.</i>	12.

Sözlərdə səslərin yerdəyişməsinə cədvəl şəklində vermək mümkündür:

S/№ Sözlər / dastanda /	Sözlər / bu günkü ədəbi dil və ya şifahi nitqdə	Səslər / əvəzlənmələr /
1. Degəc	decək	gc
2. Digəc	decək	gc-ck
3. Uyxu	yuxu	uy-yu
4. Tutsaq	dusdaq	ts-st
5. Turgəc	durcaq	gc-cq
6. Əksüglügüm	əskikliyim	ks-sk
7. Xoyrad	xoryad	yr-ry
8. Ögrəninçə	örganinçə	gr-rg
9. Övrət	arvat	vr-rv
10. Kömlək	köynək	ml-yn
11. Çaldırırıldardı	çaldırırıldılar	lardı-dılar
12. Toğranayım	doğranım	ğr-rğ
13. Topraq	torpaq	pr-rp
14. Saqac	sacayaq	qc-cq

Qaraçuğ, Qarağuc haqqında:

Qaracuç və qarağuc sözlərində formaca səslərin yerdəyişməsi hadisəsi özünü göstərir. Lakin bu sözlər eynimənalı sözlər deyildir. Belə ki, Qaracuç yer bildirən söz / toponim /, Qarağuc isə at mənası verən sözdür. KDQ-da “Nüsxə fərqləri və şərhlər” bölməsində / s. 225, 1988-ci il nəşri / 16-cı izahda belə bir yer vardır: “Qarağuca. HA-da “Qaraqoca”, EP-də “Qızağuca”. H.Araslı bu sözün “at” mənasında işləndiyini qeyd edir / KDQ, B., 1978, s. 15 / Lakin KDQ-un bu nəşrində həmin söz-forma “qara-qoç”

kimi də getmişdir. Bizcə, “Qarağuc” sözü “Qarağıc”ın metateza nəticəsində dəyişmiş variantıdır. Bütövlükdə bu söz KDQ mətnində üç mənada işlənmişdir:

1. At adı / xüsusi isim;
2. Qara camaatın, hamının mindiyi və minə biləcəyi at.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
2. Xəlilov F. Azərbaycan dilində cingiltili samitlərin qarlaşması, ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəb). 1975, №3.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi I hissə, Bakı: Maarif, 1979.
4. Адмони В. Исторический синтаксис немецкого языка. М.: 1963
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı: Maarif, 1984.
6. Xuduyev H.M. Azərbaycan ədəbi dilin tarixi. Bakı: Maarif, 1995, 493 s.

RÖYA ƏLİYEVƏ
ruya.alisoy69@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

SÖZÜN ƏSAS DİL VAHİDİ KİMİ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMİ VƏ MÜASİR DİLÇİLİK ELMİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

Giriş. Tədqiqatın aktuallığı müasir dilin söz yaradıcılığında aktiv prosesləri sistemləşdirmək cəhdi ilə müəyyən edilir. Söz yaradıcılığı aktında formal vasitələrdən istifadə olunmasından asılı olaraq o, söz əmələ gəlməsinə, çevrilməsinə, abbreviaturaya və s. bölünə bilər.

Dilçilikdə söz əsas linqvistik anlayışların müəyyən edilməsi ən çətin olanlardan biridir. Dilçilikdə irəli sürülən bir sözü bir tərəfdən sözün bir hissəsindən (morfemadan), digər tərəfdən isə söz birləşməsindən fərqləndirən xüsusiyyətləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) **fonetik əlamətlər** (bir vurğu ilə birləşən sözlər qrupu kimi söz; iki pauza arasında qalan səs seqmenti kimi söz);

b) **semantik xüsusiyyətlər** (bir anlayışın və ya təmsilin linqvistik ifadəsi kimi söz);

c) **qrammatik xüsusiyyətlər** (mümkün minimal ifadə kimi söz; yalnız müstəqil olmayan hissələrə parçalana bilən və cümlədə yalnız digər müstəqil minimal tamlarla birləşə bilən, minimal müstəqil bütöv kimi sözlər).

Təbii ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar üçün sözün tərfi çox vaxt sadalanan xüsusiyyətlərdən birini deyil, bir neçəsini ehtiva edir. Çətinlik ondadır ki, bütün bu təriflər linqvistik faktların əhəmiyyətli bir hissəsinə tətbiqi baxımından düzgün olsa da, bütün müxtəlifliyi üçün kifayət deyil. Söz seçimi üçün fonetik meyar ən az qənaətbəxşdir.

V.Vinoqradov sözün tərifində problemi sözün müasir konsepsiyası ilə dilin tarixi inkişafının digər mərhələlərində başa düşülməsi arasında əhəmiyyətli fərqdə görür. Onun fikrincə, müxtəlif dil sistemlərində sözün komponentləri eyni ola bilməz (1, s.91).

Göründüyü kimi, söz yaradıcılığı dilçiliyin motivasiya / törəmə, əsaslandırılmış törəmə / ... və s. bu kimi əhəmiyyətli anlayışlar üçün ümumi qəbul edilmiş terminologiyanın qurulmadığı yeganə əsas bölməsidir. Eyni zamanda, həm sinxron əlaqələr, həm də sözlərin real formalaşması ən çox eyni vaxtda nəzərdə tutulurdu, sonra motivologiya termini istifadə olunmağa başlamışdır.

Söz dilin əsas vahidi kimi.

Bildiyimiz kimi, söz yaradıcılığının əsas vahidləri: yeni sözlərin yaranmasında iştirak edən morfemlər, törəmə sözlər, söz əmələ gətirən cütlər, zəncirlər, paradıqmalar, yuvalar; söz yaradıcılığının üsul və növləri bir-biri ilə əlaqəli olub söz əmələ gətirmə sistemini təşkil edir. Söz yaradıcılığında əsas tədqiqat obyektinə törəmə sözdür.

Söz yaradıcılığı leksikologiyadan, qrammatikadan fərqli olaraq, sözün qurulması, törəməsi baxımından öyrənir: hansı sözdən əmələ gəlir, hansı sözlər yaradabilir, bu sözlər arasında hansı semantik əlaqələr yaranır. Cütlər, paradıqmalar, yuvalar kimi söz əmələ gətirmə vahidləri mürəkkəbdir, söz yaradıcı motivasiya nisbəti ilə bağlı bir neçə sözün birləşməsinə təmsil edir.

Minimum vahid, yəni törəmə söz, bəzi mütəxəssislərin fikrincə, daha mürəkkəb vahidin tərkib hissəsidir - söz yaradan cütlər, söz əmələ gətirən zəncirlər, paradıqmalar, yuvalar, söz əmələ gətirən növ və kateqoriyalar təşkil edir.

Törəmə söz, yəni başqa sözdən əmələ gələn söz, söz yaradıcılığının mərkəzi vahididir, çünki sözün əmələ gəlmə yollarını və vasitələrini müəyyən etməyə imkan verir. Törəmə sözlər ikinci dərəcəlidir, onları başqa sözün mənasına istinad etməklə izah etmək olar (4, s.43).

Törəmə sözün əlamətləri:

1) törəmə söz, bir qayda olaraq, istehsal edən sözdən daha mürəkkəb quruluşa malikdir, yəni daha çox sayda morfem ehtiva edir: cins sub-pol-y-e;

2) törəmə söz semantikada daha mürəkkəbdir: sıx yığcam-'sıx etmək';

3) bir cütdə neytral və üslubi rəngli söz törəməsi üslubi rəngli olacaq: ağıllı-ağıllı;

4) qoşa halda feil hərəkət bildirən isimdir, əməlin mənası feillərə xas olduğundan ilkin, əmələ gətirən söz feil olacaq: yazı yaz.

5) cütlükdə sifət əlamət bildirən isimdir, işarənin mənası sifətlərə xas olduğundan ilk, istehsal edən söz sifət olacaq: bacarıqlı qabiliyyət, kar sükut (4, s.43).

Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, hələ rəşionalizmin fəlsəfi qrammatikası dövründə bir sözün müəyyən edilməsi üçün semantik meyar yaratmağa cəhdlər olmuşdur. İfadə (“cümlə”) məntiqi qrammatika ilə “sözlə ifadə edilən mühakimə” ilə eyniləşdirildiyi kimi, “ayrı-ayrı söz” də “vahid məfhumun dil ifadəsi” kimi qəbul edilir.

Keçən əsrin psixoloji dilçiliyi bu tərtibdə yalnız sonuncu termini əvəz edir, “*fərdi söz*”ü “*bir konkret təmsilin səs ifadəsi*” və ya daha ümumi şəkildə “*ayrıca məna*” kimi müəyyən edir. Bu tərifin həm çox dar, həm də çox geniş olduğunu görmək çətin deyil:

➤ bir tərəfdən, o, məsələn, “*ayrı-ayrı anlayışları və ya ifadələri*” deyil, onların birləşməsini ifadə edən imperativlər kimi ifadələrin kateqoriyalarını istisna edir;

➤ digər tərəfdən, adətən bir inteqral təmsilə uyğun gələn atributiv ifadələri (məsələn: “Ağ ev”, “qırmızı xaşxaş” kimi) əhatə edir (1, s.91).

Yalnız hər bir dilin quruluşunun ətraflı təhlili əsasında onun üçün sözün tərifini vermək mümkündür. Bu tərif bu və ya digər dərəcədə yuxarıda sadalanan ümumi xüsusiyyətləri əhatə edəcək, lakin onları yalnız verilmiş bir dilə xas olan bir sıra xüsusi hadisələrlə tamamlayacaqdır.

Lakin bütün bu təriflər mütləq olmayacaq, onlar ayrıca söz anlayışına xas olan əsas ziddiyyətlərdən birini, “*ayrıca müstəqil söz*” (avto semantika), “*funksional söz*” arasındakı sərhədlərin daimi axıcılığını nəzərə almalıdırlar. “*qeyri-müstəqil söz*” (sinsemantika) və morfem (sözün hissəsi), məlum qrammatik mənası olan) - axıcılıq, ondan tək sözün statik tərifinin qeyri-mümkünlüyü qaçılmazdır.

Müasir dilçilikdə söz yaradıcılığı motivasiyası.

Dilçilikdə sözün əmələ gəlmə yolları məsələsinə birmənalı yanaşma yoxdur. Dilçilik istiqamətlərinin müxtəlif ənənələri mövcuddur.

Yeni sözlərin əmələ gəlməsinə çox vaxt törəmə də deyilir, törəmə və mürəkkəb sözlər isə törəmə prosesinin nəticəsi kimi, daha sonra törəmə ümumi termini ilə təyin olunur. Xarici dilçilikdə törəmələrin formal xassələri və onları həyata keçirən morfoloji strukturların tədqiqi kimi söz yaradıcılığını törəmə morfolojiya ilə eyniləşdirmək meyli mövcuddur.

Dilçilik elminin xüsusi sahəsi kimi söz yaradıcılığının predmeti sözün strukturudur ki, bu da həm bir sözün, həm də bütövlükdə bütün söz yaradıcılığının təhlilinin əsas metodu kimi sözlərin müqayisəsi ilə üzə çıxarıla bilər.

Söz yaradıcılığının əsas vəzifəsi, söz yaradıcılığının modelləşdirilməsinin qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini bütün aspektləri ilə öyrənməkdir: bir tərəfdən formal və mənalı, digər tərəfdən genetik və prosedur.

Söz yaradıcılığı təkcə leksik tərkibin doldurulma yollarını deyil, həm də müəyyən qrammatik kateqoriyaların yaradılması yollarını əks etdirir, çünki dilə daxil olan bütün yeni yaradılmış sözlər qrammatik və formal şəkildə formalaşır (3, s.54).

Nəticə. Beləliklə, dil daşıyıcısının - xalqın tarixinin, tərəkürünün dəyişməsi və inkişafı ilə bərabər dəyişən və inkişaf edən canlı mobil sistemdir.

Dildə baş verən ən mürəkkəb proseslərdən biri sözün əmələ gəlməsi prosesidir, çünki o, dilin bütün səviyyələrinə nüfuz edir.

Formalaşan söz dilin morfoloji sisteminin elementinə çevrilir, sonra isə onun nitqin müəyyən hissəsinə aid olması və onun forma və mənalı sistemində təqdim olunan morfoloji kateqoriyalara aid olması öyrənilir. Alınma söz həm də fonologiyanın tədqiqat obyektidir ki, burada heca bölgüsü və vurğu məsələsi yaranır.

Söz yaradıcılığı ilə lüğət arasında əlaqə dilin lüğət tərkibinin dolması prosesində nəzərə çarpır. Alınma sözün leksik mənası törəmə köklərin və törəmə affikslərin semantik qarşılıqlı təsirinə nəticəsidir.

Söz yaradıcılığı təkcə sözlərin necə əmələ gəlməsi məsələsini gündəmə gətirmir, həm də dildə artıq mövcud olan sözlərin quruluşunu və əlaqəsini öyrənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Щеголихин В.В. (2019). Слово как основная единица языка // Наука сегодня: задачи и пути их решения. Материалы международной научно-практической конференции. Вологда, 29 мая, с. 91-92
2. Чанчина А.В., Кочнова К.А. (2016). К вопросу о словообразовательной мотивации в современной лингвистике. Вестник Вятского государственного университета № 3, с. 72-75
3. Fakhrutdinova M.T. (2019). Processes in modern Russian word formation. Kazan Science No. 6, p. 54-56
4. Sultan Murodova F.A. (2022). The derived word as the basic unit of word formation. A Bi-Monthly, Peer Reviewed International Journal. Volume 9, p. 43-45

ELNURƏ HÜSEYNOVA
elnure.huseynova@mail.ru
AMEA Dilçilik İnstitutu

AZƏRBAYCAN, TÜRK VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SİFƏT ƏMƏLƏ GƏTİRƏN ŞƏKİLÇİLƏRİN ORTAQ VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Azərbaycan, türk və ingilis dillərində sifətlərin oxşar və fərqli aspektlərinin sosiolinqvistik təhlilinə heç şübhəsiz onların lüğəvi məna baxımından qruplaşdırılması, bu dillər arasında sifət əmələ gətirmədə rol oynayan bir dildən başqa dilə sirayət etmiş şəkilçilər, eyni zamanda etimoloji baxımdan müəyyən bir kökdən törəmiş sözlərin təhlili ilə başlamaq lazımdır. Hər üç dildə ortaq olan bir sıra şəkilçilər vardır. Bunların bir qismi ərəb və fars dillərindən türk və Azərbaycan dillərinin morfolojiyasına daxil olub, az məhsuldar və ya məhsuldar şəkilçi kimi işlənir, bir qismi isə Avropa və rus dillərindən Azərbaycan və türk dillərinin şəkilçilər bazasına daxil olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, Avropa və rus dillərindən alınma şəkilçilər əsasən sözlərin önünə əlavə olunur. Bu tip şəkilçilər isə alınma sözlərə artırılmış halda dilin morfoloji fonduna keçir.

Türk və ingilis dillərində sifətin oxşar və fərqli cəhətlərinin təhlilinin sosiolinqvistik aspekti dedikdə, bu nitq hissəsinə daxil olan rəng, əlamət, keyfiyyət bildirən, ismi müxtəlif cəhətlərdən izah, təyin edən sözlərin qarşılıqlı təsiri başa düşülür. Belə ki, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilinə türk dilinin təsiri heç şübhəsiz tarixi və etnik köklərin eyni olması ilə əlaqədardır. Ortaq soy kökü, eyni oğuz qrupu türk dillərindən gəlməsi, bunun yanında tarixi aspektdə eyni kökdən başlayaraq daha sonra iki müstəqil dövlətə ayrılmağımızın yanında, ortaq tariximizin, ortaq mədəni, ictimai əlaqələrimizin olması bu iki dil arasında qarşılıqlı təsiri labüd edir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, necə ki, eyni dilin ayrı-ayrı bölgələrdə yaşayan daşıyıcılarının nitqində fərqliliklər (buraya məhəlli sözlər, dialekt və şivələr daxildir) müşahidə olunursa, eyni kökdən törəyib fərqli iki dövlətə çevrilmiş, geniş coğrafi areala yayılmış dil daşıyıcıları, iki müxtəlif eyni dil ailəsindən olan dillər arasında da fərqliliklərin müşahidə olunması labüd haldır. Belə ki, istər Azərbaycan və ya türk dili, istərsə də hər hansı digər bir dilin daşıyıcılarının istifadə etdiyi müvafiq Konstitusiyaya ilə təsdiqlənmiş ədəbi, milli dilləri olduğu kimi, məna, qrammatik, orfoepik, orfoqrafik cəhətdən ondan fərqlənən məhəlli dilləri də mövcuddur (1, s.53). Sosiolinqvistikanın araşdırdığı məsələlərdən biri də bu cür ədəbi və məhəlli dillər, konya və dialektlər arasında qarşılıqlı əlaqələrdir. Mövcud fərqliliklər dünya dili olaraq qəbul olunan ingilis dilinin müxtəlif variantları (əsas / baza-Böyük Britaniya ingilis dili ilə materik - ABŞ-ın rəsmi dövlət statusunda olan ingilis dili) arasında da bir sıra sözlərdə fərqliliklər olduğunu gözlər önünə sərir. Bundan başqa Böyük Britaniyada irlandların danışdığı dövlət dilindən fərqli və ABŞ-ın qara dərilili vətəndaşları arasında Harlem bölgəsi və ya yanki adlandırılan fərqli şivələri mövcuddur.

Yuxarıda qeyd edilən sifətlər əsli sifətlər kateqoriyasına daxildir. Belə ki, şəkilçisiz əmələ gələn sifətlər əsli, şəkilçilərin yardımı ilə əmələ gələn, əsasən, düzəltmə olan sifətlər isə nisbi sifətlər adlanır. Şəkilçilərin bir qismi dillər arası əlaqə nəticəsində dilimizə daxil olmuşdur. Onların sosiolinqvistik təhlilini verməmişdən əvvəl, yuxarıda qeyd edilən əsli sifətlərin Azərbaycan, türk və ingilis dilləri arasında sosiolinqvistik əlaqəsini nəzərdən keçirək. Azərbaycan dilində sifət əmələ gətirən yerli şəkilçilərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik (2, s.160):

Adlardan sifət əmələ gətirən şəkilçilər:

- ci*⁴ - yuxucul;
- t*⁴ - qızılı;
- sal* - qumsal;
- sul* - yoxsul;
- c* - anac
- man* - qocaman;
- lam* - sağlam;

-ş - geniş;
-ca² - balaca.

Feillərdən sifət əmələ gətirən şəkilçilər:

-ict⁴ - qaldırıcı;
-qın⁴ / ğın⁴ - coşqun;
-ıq⁴ - açıq;
-aq² - ürkək;
-ağan² - qaçağan;
-inc⁴ - qısqanc;
-caq² - utancaq;

-ar² - axar;
-maz² - qorxmaz;
-ma² - çatma;
-əri - köçəri;
-qan - çalışqan;
-ri - əyri;
-ım - qıvrım.

Türk dillərində sifət əmələ gətirən başlıca şəkilçilər aşağıdakılardır:

-sal² - uysal;
-al² - ulusal;
-l - yasal;
-gan² - kelidigan;
-r - eter;
-ar² - öler;
-lı⁴ - varlı;
-lanı - Çerkaslanı;
-nı⁴ - Akbaylanı;
-rı⁴ - garrı;
-ja - yaşlıja;
-sız⁴ - tüstüsüz;
-lıq⁴ - kişilik;
-nik⁴ - belentnik;
-lak² - burunlak;
-kır² - yarınkı;
-dakır² - bağdakı;
-cıl⁴ - insancıl;
-ict⁴ - alaycı;
-ncıl⁴ - akırınçı;
-cıl⁴ - savaşçı;
-çıl⁴ - inatçıl;
-sık - darsık;
-sak - kaxırsak.

İngilis dilində isə sifət əmələ gətirən şəkilçiləri ön şəkilçilər (prefiks) və sona artırılan şəkilçilər (suffiks) olaraq qruplaşdırırlar (3, s.36):

İngilis dilində sifət əmələ gətirən prefikslər (ön şəkilçilər):

-un - uncertain;
-in - inable;
-ir - irrational;

- im* - impolite;
- il* - illegal;
- pre* - prewar;
- post* - postwar.

İngilis dilində sifət əmələ gətirən suffikslər (sona artırılan şəkilçilər):

- ful* - careful;
- less* - useless;
- ous* - famous;
- able* - eatable;
- y* - comfortly;
- ible* - responsible;
- ish* - childish;
- ent* - different;
- ant* - important;
- al* - cultural.

İndi isə Azərbaycan dilində yer alan alınma şəkilçiləri tədqiq edək. Belə ki, Azərbaycan dilində alınma şəkilçilərin bir qismi ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən şəkilçilərdir.

Bunlardan prefikslərə nümunə olaraq: (4, s.112)

- bi* - binamus;
- na* - nalayiq;
- ba* - baməzə;
- la* - laməkan.

şəkilçiləridir ki, bu şəkilçilərin dilimizdə analoqu qismində:

-*sız*⁴ - məkansız şəkilçisi çıxış edir.

Bundan əlavə suffiks qismində məhsuldar şəkilçi kimi dilimizdə

-*l*⁴ - vəfalı

şəkilçisi çıxış edir.

Bununla yanaşı ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən az məhsuldar şəkilçilər qismində ərəb dilindən keçmiş:

-*dar* - evdar

və fars dilindən keçmiş: -*kar* - tələbkar;

-*baz* - quşbaz;

-*pəsənd* - xudpəsənd;

-*pərvər*-insanpərvər

şəkilçilərini misal göstərə bilərik.

Bundan başqa Azərbaycan dilində aktiv iştirak edən alınma şəkilçilərin bir qismini də Avropa və rus dillərindən dilimizə daxil olan şəkilçiləri misal göstərə bilərik. Bu şəkilçilərə: (5, s.17)

-*anti* - antifaşist;

-*a* - anormal;

-*iv* - obyektiv;

-*loji* - bioloji;

-*tik* - sistematik;

-*ist* – idealist misal ola bilər. Bu şəkilçilərdən:

-*anti* - antiimperialist;

-*a* – anominal

-*tik* - problematik;

- ist* - materialist
- loji* - psixoloji;
- iv* - subyektiv;
- isə* - suffiks qismində çıxış edir.

Ümumtürk dillərində rast gəlinən alınma şəkilçilərə gəldikdə isə onların bir qismi ədəbi dilimizdə olduğu kimi ərəb və fars dillərindən, bir qismi isə Avropa və rus dillərindən dilimizə daxil olmuşdur (1, s.6).

Türk dillərində rast gəlinən ərəb və fars mənşəli alınma şəkilçilərə misal olaraq:

- bi* - bisavad;
- na²* - nadinc;
- kar²* - tələbkar.

Avropa və rus dillərindən türk dillərinə keçən şəkilçilərə misal olaraq:

- no* - nokapitalist;
- laştır* - konkretləşdir;

-*aro* – xalkaro. misal ola bilər. Bunlardan *-no*, *-laştır*, *-aro* şəkilçiləri rus dilindən özbək dilinə daxil olmuşdur.

Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, ingilis, fransız dillərindən Azərbaycan və türk dillərinə keçən sifətlərin bir qismi Azərbaycan dilinə birbaşa Avropa dillərindən deyil, onların ilk əvvəl rus dilinə sirayət edib şəkil dəyişdirdikdən sonra, Azərbaycan dilinə keçməsinə bağlı olaraq rus dilində işlənən orfoqrafik və ya orfoepik şəkli ilə türk dilində yer alan formanın isə türk dillərinə birbaşa Avropa dillərində ilkin etimoloji qaynaq olan latın və ya ingilis dillərindən deyil, ilk əvvəl fransız, daha sonra isə türk dilinə keçməsilə yer alır (3, s.22). Burada sosiolinqvisitik baxımından qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan dili Avropa mənşəli alınmalarda əsasən rus dilində yer alan forması ilə, türk dilində isə fransız dilində təmasda olan forması ilə yer alır (2, s.38). Bu da, Azərbaycan dilində olan ingilis mənşəli sözlərin rus dili ilə təmasdan, türk dilində yer alan sözlərin isə fransız dili ilə olan təmasdan əmələ gəlməsi qənaətini hasil edir.

Nəticə. Dilimizdə sifət əmələ gətirən alınma şəkilçilər, əsasən, ərəb, fars, rus və Avropa mənşəlidir. Bunlardan ərəb və fars mənşəli şəkilçilər nisbətən daha qədimdən dilin morfoloji fonduna daxil olduqlarından, onların sözün tərkibində müəyyən edilməsi və əcnəbi mənşəli olmaları dilçi olmayanlar baxımından bilinməsi nisbətən çətinidir. Rus və Avropa mənşəli şəkilçilər isə dilin morfoloji bazasına nisbətən yeni daxil olduqlarından onların müəyyən edilməsində bir o qədər də, çətinlik müşayiət olunmur. Azərbaycan və türk dillərində bənzərlik təşkil edən sifətlərdə isə ortaq dil, tarix, etnogenez əhəmiyyətli rol oynayır. Bu kimi eyni və fərqli köklərdən gələn dillər arasında nitq hissəsi olan sifətdə yer alan oxşarlıqlar dillərin bir-birinə sirayətinin nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov.R. Türk dilinin sintaksisi / R.Rüstəmov. Bakı: Elm və təhsil, 2012. 202 s.
2. Xəlilov.B. Müasir Azərbaycan dili / B.Xəlilov. Bakı: Adiloğlu, 2017. 428 s.
3. Akalın.H.Ş. Türkçe Sözlük / Ş.H.Akalın. Ankara: TDK, 2005. 679 s.
4. Goodall.G. The Cambridge Handbook of Experimental Syntax / G.Goodall. Great Britain: Cambridge University Press, 2021. 530 p.
5. Hüseynova.E. Müasir türk dili: Tərcümənin linqvisitik problemləri / E.Hüseynova. Bakı: Savad, 2019.160 s.

FATİMƏ HƏSƏNOVA
fhasanova2001@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

“ŞƏRQİ-RUS” QƏZETİNDƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Ötən yüzilliyin əvvəlində Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında xüsusi yeri olan mətbu orqanlardan biri də “Şərqi-Rus” qəzetidir. Qəzetin ilk nömrəsi 1903-cü il 30 mart tarixində Tiflisdə Məhəmmədəğa Şahtaxtının nəşirliyi və redaktorluğu ilə işıq üzünə gəlib. 1891-ci ildə Tiflis qubernatorunun sərəncamı ilə azərbaycanlı oxucuların yeganə anadilli mətbu orqanı “Kəşkül” qəzetinin nəşri dayandırıldıqdan sonra dövrün ziyalıları Azərbaycan dilində yeni bir qəzet çıxarmaq üçün çalışırlar. Ancaq heç bir nəticə hasil olmur. Bu təşəbbüsdə olanlardan biri də Məhəmmədəğa Şahtaxtı idi. Məhəmməd ağa Şahtaxtının rus təbəcciliyini qəbul etməsi, bir çox ciddi məsələlərin qəzet səhifələrinə çıxarılmasının əleyhinə olması, hökumətlə kompromiss siyasəti dövrün bəzi ziyalıları tərəfindən birmənalı qarşılanmır, “Şərqi-rus” tənqid atəşinə tutulurdu. Görünür, Məhəmməd ağa Şahtaxtının siyasəti və yanaşması, xüsusən də onun Rusiyaya tabe olmasını qəbul etməsi və hakimiyyətlə güzəştə getməsi ilə bağlı dövrün ziyalıları arasında müəyyən fikir ayrılığı var idi. Özü “Tərcüman” qəzetində milli-mənəvi birliyin, dilin əhəmiyyətini vurğulayan İsmayıl bəy Qasıralı Şahtaxtının keçdiyi yol ilə razılaşmadı. “Tərcüman”ın yazdığına görə, qəzet Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğundan sonra müsbət istiqamət götürərək müəyyən məsələləri çəşdirici, dumanlı şəkildə işıqlandırmağa başlayıb. Görünür, qəzet bəlkə də milli bərabərlik, azadlıq, dil birliyi, söz və fikir azadlığı ilə bağlı fikirləri çatdırmağa çalışsa da, başa düşülən, anlaşılması çətin olan formada çatdırıb. Bütövlükdə belə görünür ki, bu dövrdə ziyalılar arasında müxtəlif fikir və yanaşmalar mövcud olub, bəziləri Şahtaxtının siyasətini tənqid edib, digərləri isə mühüm məsələlərin həllində milli birlik və aydınlığı müdafiə ediblər. 1904-cü ilədək (262 nömrə) qəzetin redaktoru M.Şahtaxtı, 1905-ci il 15 yanvaradək (392-ci nömrəyədək) isə C.Məmmədquluzadə olub. Onu da deyək ki, ilk vaxtlar M.Şahtaxtı məslək və qələm dostları Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə və başqaları tərəfindən dəstəklənir. Ancaq zaman keçdikcə müəyyən fikir ayrılıqları ilə bağlı münasibətlər dəyişir. Milli mətbuatın məqsəd və vəzifələri barədə fikirlərində ziddiyyətlər ortaya çıxır. Belə ki, qəzet Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Tiflisdə bir müsəlman məktəbini himayəyə götürdüyünü, ancaq sonradan köməklik göstərmədiyini tənqid edir. Buna da redaktoru məslək və qələm dostları etiraz edirlər. Qəzet isə buna cavab olaraq daha kəskin yazı dərc edir, onları “*Hacı Zeynalabdinin qələm qoçuları*” adlandırır. Professor Vilayət Quliyev “*Üç aqilin davası*” yazısında bu haqda maraqlı məlumatlar verib (1, s.87). Həmin yazıya cavab olaraq Əhməd bəy Ağayev qəzetin səhv addım atıldığını qeyd edir: “*Belə qəzetin ilk oxucuları artıq o qədər ziyalıdır ki, qovğalı yazılardan heç bir zövq almırlar. O qədər həssasdırlar ki, qovğa rubrikaları onlarda, sadəcə, ikrah doğurur*”. Qeyd edək ki, bu intriqaların arxasında şəxsi maraqlar durmayıb. Onlar, sadəcə, “Şərqi-Rus”un tutduğu yolun yanlış olduğunu qeyd ediblər. Məqsəd, ancaq ümumi işə xidmət olub. Maraqlıdır ki, sonralar hər şey öz qaydasına düşür. M.Şahtaxtı özü də ümummilli maraqlar naminə şəxsi iddialarından çəkinir, qəzet vasitəsilə səhvini etiraf edir. Ə.Topçubaşov qələm dostunun bu etirafını təqdirlə qarşılayır (2, s.90). Ömər Faiqin toxunduğu mövzular mollaların məscidlərdə ərəbcə deyil, xalqın başa düşəcəyi türkcə (Azərbaycanca) xütbələr oxuması, qadınlara edilən zülmün aradan qaldırılması, türk dilinin inkişafı ilə bağlı idi. 1904-cü ilin sentyabrında qəzetdə dərc etdirdiyi “*Biz də vaxta görə çalışaq*” adlı silsilə məqalələrində milli dərdlərdən, milli ehtiyaclardan ürək yangısı ilə, vətəndaş qeyrəti ilə bəhs edirdi. “Şərqi-rus”un ilk saylarında dərc olunan məqalələri Ömər Faiq Nemanzadə “*camaatın məlumatını artırmağa, fikirlərini işıqlandırmağa xidmət edən*” publisist nümunələr adlandırır, qəzetin çatışmayan cəhətlərini, xüsusən, “barışdırıcı” missiyasını tənqid edirdi. O, bir tərəfdən onun ilk saylarında dərc olunan məqalələri ictimaiyyətin biliyinin artırılmasına, onların fikirlərinin işıqlandırılmasına xidmət edən publisistik nümunələr kimi dəyərləndirib. Bununla belə, digər tərəfdən o, qəzetin nöqsanlarını, xüsusən də onun barışdırıcı missiyasını tənqid edib. Nemanzadənin “Şərqi-rus”a nüanslı baxışı var, onun ictimai bilik və rəyi təbliğ etməkdə dəyərini dərk edir, eyni zamanda öz missiyasında təkmilləşə və ya daha təsirli ola biləcəyi sahələri göstərir. “Şərqi-Rus”

iki ildən az bir müddət çap olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan ictimai fikir tarixində, milli mətbuatımızın tarixində böyük bir hadisə olmuşdu. Böyük nəşir “Şərqi-Rus”un fəaliyyəti ilə XX əsr Azərbaycan milli mətbuatına yol açdı. Bu qəzet, eyni zamanda, “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məşqinə çevrilmişdi. O zaman Azərbaycanda mətbuat işində çalışan olmadığı üçün Məhəmməd ağa Şahtaxtlı əvvəl həftədə 3 gün, sonra həftədə 5 gün nəşr olunan qəzet üçün ədəbi işçi, mürəttib tapa bilmirdi. Bu iş üçün o, daha çox varlığı ilə bağlı olduğu doğma torpaqdakı, Naxçıvandakı həmyerlilərinin gücündən istifadə etməyə çalışırdı. Qəzet öz səhifələrində Naxçıvan hadisələrinə geniş yer verdiyi kimi, ədəbi mühitə də qayğı göstərir, nəzm və nəsr yazanları həvəsləndirirdi. Təsədüfi deyildir ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, böyük satira ustası Mirzə Cəlilin mətbuat dünyasına gətirən yol “Şərqi-Rus”dan başlayırdı. Məhəmməd ağa digər Naxçıvan ziyalıları ilə də əlaqə saxlayır, məktublaşır, onları qəzetin redaksiyasına cəlb etmək istəyirdi. Görkəmli ədib, xüsusilə, o dövrün tanınmış Naxçıvan ziyalılarından Məhəmməd Tağı Sidqini, Qurbanəli Şərifzadəni qəzetdə işləməyə, onunla əməkdaşlıq etməyə dəvət edirdi (4, s.76). M.T.Sidqi əziz dostunun Tiflisə qəzet redaksiyasında işləməyə dəvətini ailə vəziyyətilə əlaqədar qəbul etməmiş, ancaq Naxçıvanda yaşayıb qəzetin abunə işlərinə kömək etmiş, qəzetdə sanballı məqalələrlə iştirak etmişdir. Bunu Sidqinin M.Şahtaxtlıya yazdığı məktublarda da müşahidə edirik. Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, publisistika, jurnalistik fəaliyyətlə də məşğul olan M.T.Sidqi dövrün bir sıra mətbuat orqanlarında çıxış etmiş, əsl mənada qəzetçi kimi tanınmışdı. Ona görə də, ana dilində “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşri xəbəri böyük maarif xadimini ürəkdən sevindirmişdi. M.T.Sidqi qəzetin nə vaxt işıq üzü görəcəyini, bunun milli tərəqqi yolunda mühüm bir hadisə olacağını “Şərqi-Rus”un redaktoruna yazdığı məktubda önəmlə vurğulayırdı: *“Az müddətdən sonra “Şərqi-Rus” qəzeti millətin gənclərinin qaranlıq ürəklərində nur saçacaq, bilik və mərifət çırağı cəhalət çölündən səadət-xoşbəxtlik sarayına aparacaqdır. Sizin adınız da tarixdə əbədi olaraq həkk olunacaqdır”* (5, s.87). Görkəmli publisist milli dildə, ana dilində qəzetin nəşri xəbərini böyük sevincə qarşıladığını bəyan edərək göstərirdi ki, həqiqətən bu xoş xəbər bütün elm və mədəniyyət xadimlərinə, xüsusilə, bu vilayətin bütün elm sahiblərinə yeni bir ruh və sevinc bəxş etmişdir. İnsana elə gəlirdi ki, guya Şərqdə yeni günəş doğdu və ulduzlar parladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Millətin canlı heykəli (müqəddimə). Şahtaxtlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
2. Məmmədov X. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. B.: Yazıçı, 1987.
3. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq: ensiklopedik lüğət. Azərbaycan ensiklopediyası, B.: 1998.
4. Şahtaxtlı M. Müsəlmanlarda məktəb həyatı (son). M.Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
5. Zeynalova K. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı rus dövrü mətbuatında (rus dilində), B.: Səda, 1995.

GÜLARƏ BABAYEVA
gulara.babayeva.1989@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİTQ PROSESİNDƏ VASİTƏLİ VƏ VASİTƏSİZ NİTQDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Məlum olduğu kimi, nitq insanın düşüncələrinə, iradəsinə, davranışına birbaşa təsir edir. Nitqi əmələ gətirən sözlərin bir-biri ilə birləşib cümlədə bütöv bir fikri bildirməsi vacib məsələlərdən biridir. Qrammatikanın ikinci bölməsi olan sintaksisdə bütün bu qrammatik hadisələr, cümlədə sözlərin əlaqəsi, söz birləşmələri, ifadə vasitələri öyrənilir. Məhz buna görə də, ədəbi dilin formalaşmasında, nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində sintaksis bəhsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Sintaksis bir növ ədəbi nitq normalarının qavranılması üçün baza rolunu oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi tələffüzün əsas normalarından fasilə, intonasiya, ritmik bölgülər, temp, tembr bu bəhsdə tədris olunur.

Sintaksisdə tədris olunan bölmələrdən biri də vasitəli və vasitəsiz nitq anlayışıdır. İbtidai məktəbin IV sinfində bu haqda səthi məlumat verilsə də, VIII-IX siniflərdə Azərbaycan dili təlimində qrammatikanın sintaksis bölməsində bu mövzu daha dərinlən tədris edilir. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili dərslərində aparılmış eksperimental tədqiqat göstərir ki, şagirdlər vasitəli və vasitəsiz nitq anlayışı deyən zaman sadəcə, durğu işarələrini düzgün yerinə qoymağa çalışırlar. Lakin şagird əvvəlcə vasitəli və vasitəsiz nitqin qurulma formalarını başa düşməli, dialoqlarda işlənmə qaydasını bilməli, aforizmlərin, müdrik fikirlərin vasitəsiz nitq şəklində çatdırıldığını anlamalı, şifahi şəkildə bu dərslərə aid nümunələr söyləməyi bacarmalı və daha sonra öyrəndiklərini, müvafiq durğu işarələrini yazıda tətbiq etməlidir. Yaxşı olar ki, müəllim Azərbaycan dili dərslərində olan mətnlərlə yanaşı, ədəbiyyat dərslərinə də müraciət etsin. Bədii mətnlərdə vasitəsiz nitqə aid olan cümlələr üzərində şagirdləri işlədə bilər. Dərs prosesində inteqrasiya etdikdə daha effektiv nəticə əldə etmək olar.

Müəllim izah etməlidir ki, başqa bir şəxsin və yaxud müəllifin (bəzən müəllif deyəndə şagirdlər onu alim, müdrik insan kimi anlayırlar. Lakin izah olunmalıdır ki, burada müəllif deyəndə peşəsindən asılı olmayaraq hər hansı bir şəxs nəzərdə tutulur) nitqi iki formada verilə bilər:

- a) həmin şəxsin nitqinə heç bir müdaxilə olunmursa, olduğu kimi çatdırılırsa, bu vasitəsiz nitqdır;
- b) həmin şəxsin nitqinə müəyyən şəkildə müdaxilə olunub, dəyişdirilib çatdırılırsa, bu vasitəli nitqdır.

Vasitəsiz nitq iki hissədən ibarət olur:

1. müəllif sözü;
2. vasitəsiz nitq.

Cümlədəki yerindən asılı olaraq müəllif sözü (M, m), vasitəsiz nitq (V, v) hərfləri ilə göstərilir. Müəllif sözü əvvəldə gəldikdə ondan sonra qoşa nöqtə qoyulur. Vasitəsiz nitq müəllif sözündən əvvəl də işləyə bilər. Bu zaman vasitəsiz nitq dırnaq içərisində yazılır, sonra vergül və tire işarəsi qoyulur (1, s.136)

Biz cümlədə vasitəsiz nitqi müxtəlif formalarda görə bilərik. Nitqin bu formasında bilavasitə *dedi, soruşdu, düşündü, fikirləşdi* və s. nitq və təfəkkür feilləri işlənir.

• Əgər vasitəsiz nitq ardıcıl şəkildədirsə, yəni təhkiyə xarakteri daşıyarsa, o zaman vasitəsiz nitq dırnaq içərisində verilir. Məsələn: *Atam dedi: “Sabah kəndə gedəcəyik”. O, uşağı qucağına alıb dedi: “Ağlama bala, bizi daha aydın səhərlər gözləyir”.*

(M: “V”.)

• Əgər vasitəsiz nitq dialoq şəklində verilmişdirsə, o zaman tire işarəsi qoyulur. Nümunəyə nəzər salaq:

1) *Aydın Nərgizi dinlədikdən sonra dedi:*

– *Axı, mən səni sevirdim.*

2) *Fərhad gözlərini uzaqlara dikərək düşündü:*

– *Görəsən, hansısa işdə mənim bəxtim gətirəcək?(M:-V.)*

• Bəzi hallarda vasitəsiz nitq aid olduğu müəllifin sözlərindən qabaq işlənir.

1)– *Ata, mən bu gün dərslərimdən “5” almışam, – deyə Nazim məktəbli kitabçasını çantasından çıxarıb atasına uzatdı.*

2) – *Yox, mən bu işin baş tutacağına inanmıram, – deyə Aynur qaşlarını çatdı.*

3) *“Mən şam ağaclarını çox sevirəm”, – deyə bağban cavab verdi.*

• Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərinin ortasında da işlənə bilər:

1) *Müəllim: “Sabah ekskursiyaya gedəcəyik”, – dedi.*

2) *Nərminə xala ağlaya-ağlaya: “Məni daha gözləməyin”, – dedi. (M: “V”, - m).*

• Bəzən vasitəsiz nitq cümlədə əvvəl və sonra da gələ bilər:

“Sabah məktəbdə iclas olacaq, – dedim, – mütləq gələrsiniz”. (“V,-m,-v”).

• Vasitəsiz nitq, müəllifin sözü növbə ilə də işlənə bilər:

Elnur: “Gəzməyə sonra gedərik, – dedi, – əvvəlcə gəl dərslərimizi oxuyaq”. (M: “V,-m,-v”).

Durğu işarələrinin işlənmə qaydasına gəldikdə, şagirdlər bir qayda olaraq bilməlidirlər ki, üç nöqtə (...), sual işarəsi (?), nida işarəsi (!) vasitəsiz nitqdə varsa, mütləq dırnağın içərisində qalır. Təkcə nöqtə (.), vergül (,) dırnaqdan sonra qoyulur.

“Sən tamaşaya gələcəksən?” – deyə Adil soruşdu.

“Götür bu boşqabı gözümün qabağından!” – deyə Həsən əmi boşqabı itələdi.

Bu cümlələrə fikir versək görərik ki, dırnaq işarəsindən (“ ”) sonra vergül (,) qoyulmayıb, deməli, buradan bir qayda meydana çıxır ki, vasitəsiz nitqdə sual (?) və nida işarəsi (!) varsa dırnaqdan sonra gələn vergül atılmalıdır.

Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək üçün **“ki”** bağlayıcısından istifadə edilir. Vasitəli nitqdə müəllifin sözləri həmişə cümlənin əvvəlində gəlir. Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək üçün həm dırnaqlar, həm də **deyə** sözü atılır və müəllifin sözlərindən sonra **ki** bağlayıcısı əlavə olunur; məsələn:

Mən yolla gedərkən düşündüm: “Kimsəyə işıq verməyən günəş, kimsəyə görsənməyən gözəllik kimə lazımdır” (C.Cabbarlı).

Vasitəsiz nitqdən ibarət olan bu cümlələri vasitəli nitqdə cümlələrə çevirdikdə belə olur:

Mən yolla gedərkən düşündüm ki, kimsəyə işıq verməyən günəş, kimsəyə görsənməyən gözəllik kimə lazımdır (2, s.60).

Şagirdlərin vasitəli və vasitəsiz nitq ilə əlaqədar biliklərini möhkəmləndirmək üçün, təkcə dərslərdəki tapşırıqlarla kifayətlənmək olmaz, bu barədə müntəzəm olaraq təkrar edilməli, durğu işarələrinin yazıdakı funksiyası aydınlaşdırılmalı və vasitəsiz nitqə tətbiq olunmalıdır.

Beləliklə, sintaksis bəhsinin tədrisində, məqsədyönlü, sistemli, linqvistik biliklərə əsaslanaraq şagirdlərin nitq inkişafının praktik tərəflərini təkmilləşdirə bilərik. Şagirdin nitqi, düzgün şəkildə inkişaf etmiş nitq olarsa, o, öz hisslərini, fikirlərini daha aydın formada ifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dili IX sinif üçün dərslik. Bakı 2016, 192 s.
2. Həsənov M. Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması. Bakı: Maarif, 1972, 88 s.

GÜLŞƏN QƏRİBOVA
gulshen.garibova@gmail.com
AMEA Dilçilik İnstitutu

NİZAMİ XUDİYEVİN TƏDQİQATLARINDA EKTRAN VƏ DİL (NİTQ) PROBLEMLƏRİ

Müasir dövrdə televiziya cəmiyyətdə və dünyada baş verənləri, bizi əhatə edən gerçəklik haqqındakı məlumatları, ictimai münasibətləri əks etdirən və izləyicilərə ötürən kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Özünəməxsus nəqləmə üsulu olan televiziya məlumatlar səs, söz və təsvir vasitəsilə insanlara çatdırılır. Televiziyanın cəmiyyətdə rolunun və insanların şüuruna təsirinin artması, şifahi və yazılı dilin sintezindən ibarət olması səbəbilə dilçilikdə televiziya dili anlayışı formalaşmışdır. Televiziyanın spesifik dil sisteminin öyrənilməsi XXI əsrin ilk illərindən aktual dilçilik probleminə çevrilmişdir. Dilin şifahi qolunun daha dərinəndən araşdırılması və şifahi nitqin tətbiq sahəsi olan kütləvi informasiya vasitələrində gedən dil proseslərinin öyrənilməsi xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. “TV dili bütövlükdə dil situasiyasını, kütləvi informasiya vasitələri (KİV) sistemində dilin işlənmə xüsusiyyətlərini, ekran mətninin linqvistik-publisistik mahiyyətini, qeyri-verbal və ekstralingvistik vasitələrin semantikasını, ədəbi normalaşmanı, dilin işlək formaları (ədəbi dil, danışq dili və s.) arasında gedən qarşılıqlı prosesləri, funksional üslubların inkişafını dolğun nümayiş etdirir” (4, s.6).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin, şifahi nitqin funksionallığının, orfoepiya normalarının və nitq mədəniyyətinin təbliğində müstəsna rolu olan televiziya dilinin öyrənilməsi sahəsində professor Nizami Xudiyev tədqiqatları mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Onun “*Ədəbi dilimiz efrdə və ekranda*” (2000) və “*Radio, televiziya və ədəbi dil*” (2013) əsərləri radio və televiziya dili, eyni zamanda verilişlərdə dil-nitq və üslub məsələlərinə həsr edilmişdir. Kitabın “*Televiziya dili*” hissəsində prof. Nizami Xudiyev ekran və dil (nitq), danışq dili və şifahi ədəbi dil, televiziya verilişlərinin dilinin üslubi mövqeyi və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Professor Nizami Xudiyev əsərdə ilk olaraq televiziya xas olan iki əsas məqamı aydınlaşdırır. Birincisi, televiziyanın təsir dairəsinin genişliyi və telekommunikativ xarakterinin üstünlüyüdür. İkinci məqam isə televiziyanın audiovizual xarakteridir. Bununla teleinformasiya iki yolla: həm eşitmə-dinləmə, həm də görmə-seyretmə vasitəsilə resipientə ötürülür. Hər iki məqam televiziyanın dil və nitq anlayışları ilə bilavasitə əlaqəsini sübut edir: “Televiziya verilişlərində dinamik təsvirlə müşayiət olunan “görümün özü belə, nəticə etibarilə dil materialına çevrilərək, əsasən, daxili nitq axarında mənimsənilir, yaddaşa köçürülür, hiss və təfəkkür materialı kimi “həzm olunur”. Teleinformasiyanın verilməsində eşitmə duyğusuna əsaslanma və istinad etməni isə artıq sırf dil-nitq mövzusu hesab etmək olar” (3, s.203). Nizami Xudiyev televiziya verilişlərinin dilinə diqqəti cəlb edir. O qeyd edir ki, hər bir veriliş janr, kompozisiya və üslub cəhətdən fərqləndiyi kimi, dil müxtəlifliyinə də malikdir. İctiami-siyasi, bədii-əyləncəli tamaşa və şoular və maarifçilik başlığı ilə üç yerə ayrılan televiziya proqramlarında şifahi ədəbi dildən verilişin janr xüsusiyyətinə və auditoriyanın maraq dairəsinə əsasən istifadə edilir. Professor Nizami Xudiyev maarifçilik proqramları haqqında yazır: “*Maarifçilik televiziya xüsusi bir fəaliyyət və xidmət yönünü təşkil edir və televiziyanın rəngarəng verilişlər şəbəkəsinə özündə elm, təhsil, təlim və tərbiyə sahələrini əhatə edən müstəqil bir proqram bloku kimi daxil olur*” (3, s.209-210). Bu verilişlər vasitəsilə teleauditoriya fərqli elm sahələrinin terminləri ilə tanış olur və eyni zamanda bu terminlərin tələffüz qaydalarını öyrənir. Nizami Xudiyev qeyd edir ki, bu tərz verilişlərin elmi-tərbiyəvi və öyrədici tərəfi ilə yanaşı, dilçilik cəhətdən də əhəmiyyəti çoxdur. O, kitabda teleaparıcının, telejurnalistin nitqi, dildən istifadə bacarığı, verilişin janrına və ünvanlanan auditoriyaya uyğunluğu, söz seçimi kimi məsələlərə də aydınlıq gətirir: “*Vahid şifahi dil bazasında telejurnalistin və ya danışan mütəxəssisin dili yalnız mövzu və problem baxımından deyil, habelə ünvanlandığı kontingentin yaşı, bilik səviyyəsi, maraq dairəsi, intellektual hazırlığı baxımından da söz seçiminə, üslub seçiminə sintaktik fiqur, cümlə quruluşu seçiminə məruz qalır və qalmalıdır*” (3, s.212).

Televiziyanın dili canlı dildir. Geniş auditoriyaya müraciət edən ekran dili şifahi ədəbi dilin normalarına əsaslanmalı, danışq dilinə xas elementləri əks etdirməməlidir. Professor Nizami Xudiyev əsərdə danışq dili və şifahi ədəbi dil arasındakı yaxınlığı, fərqləri göstərmiş və danışq dilinin televiziya dilinə mənfi və müsbət təsirini aydın bir şəkildə izah etmişdir. O qeyd edir ki, danışq dili nitq axınına təbiilik, xəlqilik qatır, milli koloriti qabardır, nitq prosesinin emosionallıq və ekspressivliyini artırır, eyni zamanda ümumxalq dili və şifahi ədəbi dil arasında körpü rolunu oynayır, lakin işlənmə dairəsinin məhdudluğu səbəbilə danışq dili nitqin, dilin sistemini, məntiqi xətlərini ünsiyyətin bütün sahələrini tamamilə əhatə edə bilmir. “Televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinin fəallaşması yol verilməz hal kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki verilişlərin dilinin məhz ədəbi dildən kənar olan dialektizmlərlə korlanması, teletəhkiyənin lorulaşdırılaraq bəsidləşdirilməsi, müxtəlif arqo və jarqonlarla çirkləndirilməsi bu fəallıq zəminində baş verir” (3, s.214). O, əlavə edir ki, verilişlərdə danışq dilindən tez-tez istifadə ekranda əyalətçiliyi artırır: “Regional şivə-tələffüz xüsusiyyətləri, bir yerdə işlənil digər yerdə işlənməyən leksik və frazeoloji vahidlər, elliptik cümlə strukturları ədəbi dili bu və ya digər şəkildə deformasiya etmiş olur” (3, s.215). N.Xudiyev televiziya dilində şifahi ədəbi dilin norma və tələblərinin düzgün yerinə yetirilməməsini aparıcı və jurnalistlərin ədəbi dili yetərincə mənimsəmədikləri qənaətinə gəlir. Verilişlərin dilində danışq dilinə ifrat meylin iki səbəbi göstərilir. Birincisi, nitq prosesində söz və ifadə seçimidir. Belə ki, jurnalistin nitqində “dıqqa”, “zıqqı”, “hancarı” və s. dialekt və şivə sözlərə müraciət etməsi nitqi ağırlaşdırır və qarşı tərəf üçün anlaşılmaz hala gətirir, həmçinin ədəbi dilin formalaşmasında əsas meyar olan seçmə və əvəzetmə prinsipi pozulur. Buna baxmayaraq, o, “saxlanc”, “yətərsay”, “anlam” və s. kimi sözlərin danışq dilindən ədəbi dilə gətirilməsində və mənimsənilməsində telejurnalistlərin xidmətlərini xüsusilə vurğulayır və qiymətləndirir. İkincisi isə orfoepiya normalarına və dilimizin tələffüz qaydalarına nəzarətsizlikdən meydana çıxır. Məsələn: şivə xüsusiyyətlərini mənimsəmiş telejurnalistin nitqində *bacı* əvəzinə *bajı; da, də* ədatı əvəzinə *dayna, -siz* əvəzinə *-süz, belə* əvəzinə *beləncik* və s. işlənməsi şifahi ədəbi dili pozan ünsürlər kimi şərh edilir. Professor Nizami Xudiyev televiziya verilişlərinin dilini ədəbi dil normalarına, orfoepiya və tələffüz qaydalarına əsaslanmasının əhəmiyyətindən bəhs edərkən televiziya dilində vurğu məsələsinə də toxunur. Milli və alınma sözlərdə vurğunun işlənmə yerinin telejurnalistin nitqində düzgün müəyyənləşdirilməsi orfoepiya qaydalarının qorunub saxlanması mühüm rolu olduğunu bildirir.

Ədəbi dil normaları dilçilikdə, o cümlədən telejurnalistikada mübahisəli məsələlərdəndir. Dilçi-alim Nizami Xudiyev yazır ki, televiziya verilişlərinin aparıcıları və təşkilatçıları hazırladıqları verilişlərdə öz dil-nitq mətninə təbiilik, işləklik, sabitlik və zərurilik meyarları baxımından nəzarət etməyi bacarmalıdırlar. O, kitabda şifahi ədəbi dil normalarına əsasən, televiziya dilində leksik vahidlərdən istifadə zamanı meydana çıxan linqvistik qüsurları və nitq axınının məntiqiliyinə mənfi təsir edən məqamları müəyyənləşdirmişdir. Həmçinin telemətn içərisində yerində işlənməyən, nitqin məntiqi sisteminə uyğunlaşmayan söz və ifadələr verilən informasiyanın dinləyici tərəfindən düzgün qavranılması prosesini çətinləşdirir. Nizami Xudiyev televiziya xas audiovizuallıq ilə sözün hər cəhətdən bir-birini tamamlamasını verilən məlumatın düzgün anlaşılması üçün əsas meyarlardan biri sayır. Belə ki, təsvir sözü əyaniləşdirsə, söz də öz növbəsində təsvirin məzmun və mahiyyətini açan əsas göstərici kimi çıxış edir. Televiziya dilində, teleaparıcının təhkiyə dilində leksik normaları müəyyənləşdirən əsas əlamətlərdən, birincisi, sözdən düzgün istifadədir. Nizami Xudiyev telemətdə və ya nitq prosesində yersiz işlənən leksik vahidlər və nitqin məzmun tamlığının pozulmasına səbəb olan sözcülük haqqında yazır: “Sözün ümumi mətn daxilində işlənmə məqamı dəqiqləşdirilməyəndə və ya ümumi mətnə ya gəlişi gözəllik xatirinə, ya sadəcə olaraq lüğət ehtiyatının qıtlığı gətiriləndə o zaman, təbii ki, nitq qüsurlu olur. Televiziya verilişi aparıcılarının dilində çox tez-tez işlənən: *deməli; məhz; baxımından; bu mənada; nöqtəyi nəzər; tərəf-müqabil; şey; haradasa; hansı ki; necə deyirlər* və s. bu kimi deyim və ifadələr fikrimizə səciyyəvi nümunələrdir” (3, s.224).

Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücərrəd anlayış və məfhumu bildiren terminlər televiziya dilinin ədəbi dil normaları baxımında öyrənilməsində əsas rola malikdir. Əsasən, elmin müxtəlif sferalarına aid televiziya verilişlərində terminlərdən istifadə qaçınılmazdır. Nizami Xudiyevin fikrinə görə, terminlərdən istifadə zamanı kütləvilik prinsipinin qorunması vacibdir. Yəni

müxtəlif məzmunlu terminlərin teleauditoriya tərəfindən asanlıqla qavranılması üçün uyğun üsul və metodlar seçilməlidir. “Verilişlər hazırlanarkən müxtəlif sahələrə aid terminləri ümumxalq və danışıq dilindən almaq daha məqsədəuyğun olardı. Əgər telemətn sırf elmi mövzuya və ya hər hansı bir ixtisas sahəsinə həsr edilərsə, burada da yeri gəldikcə, sadələşmələr aparmaq, terminin kütləvi, aydın və anlaşılıqlı qarşılığını tapmaq olduqca vacibdir” (3, s.225-226). Terminlərin işlədilməsində digər bir norma pozuntusu isə paralellik göstərilir. Nizami Xudiyev yazır ki, birvariantlılıq və qeyri-sinonimlik terminlərin yaranmasının başlıca prinsipi olmasına baxmayaraq, bəzən verilişlərdə eyni məfhum müxtəlif terminlərlə adlandırılması termin müxtəlifliyinə gətirib çıxarır. Məsələn: deputat-millət vəkili, aptek-əczaqana və s. “Sözlərin başqa dildən alınmasının müəyyən bir zəruri əsası olmalıdır. İstənilən vaxt istənilən sözü alıb işlətmək, belə təşəbbüslərdə subyektivizmə yol vermək düzgün deyil. Hər cür əcnəbi sözü dilə daxil etmək, bu sahədə xüsusi bir canfəşanlıq göstərmək çox zaman mənfi nəticə verir, dili qəlizləşdirir və başa düşülməz edir” (3, s.226).

Professor Nizami Xudiyev yazır ki, telejurnalistikada ədəbi dilin qrammatik normaları nitq prosesində duyğu və düşüncələrin ifadəsinə, nitq zamanı obrazlılıq, ekspressivlik və emosionallığın təmin edilməsinə xidmət edir. Morfoloji kateqoriya olan feil zamanları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Teleinformasiyanın ötürülməsində feil zamanlarının, xüsusən indiki zamanın ekspressiv, üslubi imkanlarının daha geniş olduğu qeyd edilir. Bundan əlavə, nəqli keçmiş zamanın ikinci forması olan “-*ib*”, “-*ib*”, “-*ub*”, “-*üb*” şəkilçisinin televiziya dilində daha fəal olduğu müşahidə edilmişdir.

Televiziya verilişlərinin dilini sintaktik normalar əsasında nəzərdən keçirən dilçi-alim belə bir qənaətə gəlir ki, şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma telenitqdə əsas şərtlərdəndir. “Fikir bitkinliyini, informasiya, məlumat dəqiqliyini və bütövlüyünü, məntiqi tamlığı və məzmun dolğunluğunu bu prinsipdən kənarında düşünmək qeyri-mümkündür” (3, s.227). Bu prinsip gözlənilmədikdə isə mübtədə ilə xəbər arasında dissonans baş verir, subyekt və predikat əlaqəsi pozulur və fikir tamamlanmamış qalır.

Kitabda televiziya verilişlərinin dilinin üslubi mövqeyi məsələlərindən də bəhs edilir. Televiziya verilişlərinin dili ədəbi danışıq dilinin televiziya üslubu kimi işləklik dərəcəsinə, əhatə dairəsinə və şifahi ədəbi dil ilə üzvi bağlılığına əsasən, müstəsna mövqeyə malikdir. Professor Nizami Xudiyev televiziya verilişlərinin dilində ədəbi danışıq üslubunun bir neçə xarakteristik əlamətlərini səciyyələndirir. Bunlara mövzunun məqsəd və vəzifələri, orfoepiya normalarına əməl edilməsi, leksik vahidlərdən yerində istifadə, dilin qrammatik normalarına bələd olmaq, elliptik təhkiyə və etnolinqvistik əlamətlər aid edilir. Nitq prosesində telejurnalist səs tembrinə diqqət etməli, məntiqi vurğu ilə intonasiya arasında tarazlığı qoruyub saxlamalı, leksik vahidlərdən düzgün istifadə etməli, ümumişlək sözlərə, idiomatik ifadələrə və frazeoloji vahidlərə müraciətə üstünlük verməlidir. Bundan əlavə, Nizami Xudiyev telejurnalistin nitqində sönüklüyü və monotonluğu aradan qaldırmaq üçün müxtəsər və yarımçıq cümlələrə daha çox yer verilməsini yazır.

Kitabda televiziya verilişlərinin dili və dilimizin funksional üslubları, xüsusilə publisistik, elmi və bədii üslub arasındakı əlaqələr tədqiq edilir. “Televiziya verilişlərinin dilini, müəyyən mənada, bütünlükdə publisistik üslub əsasında formalaşan dil hesab etmək olar. Çünki bu verilişlərin auditoriyası, mövzuları, məqsəd və vəzifələri, bir qayda olaraq, kütləvilik prinsipinə əsaslanır. Hətta ən elmi mövzu, konkret ixtisas sahəsi belə məhz publisistik üslubun tələbi ilə sadələşərək kütləvi dil biçimi olaraq, kütlələrə çatdırılır” (3, s.234). Eyni zamanda, ekran dilində publisistik təhkiyənin üslubi zənginliyi, ekspressivliyi, üslubi imkanlarının genişliyi həmin üslubun digər üslublarla, o cümlədən elmi və bədii üslubla qarşılıqlı əlaqəsi zəminində ortaya çıxır. “Hər hansı bir fikrin şifahi və yazılı ədəbiyyatdan gətirilən sitat və faktlarla möhkəmləndirilməsi, dəlil sübut məqamında bədii sözün obrazlı effektinə istinad, atalar sözlərindən, zərbi-məsəllərdən yerli-yerində istifadə televiziya jurnalistinin tamaşaçı-dinləyici ilə kommunikativ əlaqəyə girməsində, qarşılıqlı, canlı dialoq qurmasında, ən əsası mühakimələrinin təsirli və inandırıcı olmasında müstəsna rol oynayır” (3, s.236-237). O, televiziya dili və elmi üslub arasındakı qarşılıqlı əlaqəni belə izah edir: “Elmi-tədris üslubu dedikdə, televiziya proqramlarında yeni bilik verən verilişlərin dilini nəzərdə tuturuq. Bu üslub adətən, fənlərə maraq göstərənlər, həmin elm sahələrini öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur” (3, s.238). Alim verilişlərdə üslubun təsiri altına düşməsinin yaratdığı nöqsanlar haqqında da bəhs edir. Bəzən jurnalistlər arasında ritorik suallara, bədii nidalara yerli-

yersiz aludəlik və ya elmi-maarifləndirici proqramlarda təhkiyənin terminlərlə yüklənməsi verilişin dilini qüsurly və anlaşılmaz edir.

Kitabda televiziya və nitq mədəniyyəti məsələləri ekran dilinin konkret nümunələri əsasında təhlil-tədqiq edilmişdir. Professor Nizami Xudiyev elmi müşahidələrini 2000-ci ilin sonunda Azərbaycan televiziyaşının ekranında səsləndirilmiş anons mətnlərinin dili üzərində aparmışdır. Elmi araşdırmalarının nəticəsi kimi o, belə qənaətə gəlir ki, anonslarda hər bir cümlə yenilik haqqında informasiya ilə yüklənir və hər hansı bir şəkildə anonslar çağırışla bitir. Anonsların dilində nəqli cümlələrə, xəbərsiz-elliptik cümlələrə, məzmunu geniş semantikaya malik qarışıq tipli cümlələrlə ifadəsinə üstünlük verilir. Bundan başqa, ilk cümlənin ünvanlı olması da anonsların dilində səciyyəvi cəhətlərdən biridir. Yəni ilk cümlədə anonsun kim tərəfindən təqdim edildiyi məlum olur və sonda mətn “təqdim edir” feili ilə bitir. Professor Nizami Xudiyev tədqiqatın nəticəsində mətnlərin dilində müəyyən nöqsanlar müşahidə etmişdir. Buraya düzgün seçilməyən leksik vahidlər, söz təkrarlarından və bağlayıcılardan yerli-yersiz istifadə, şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmanın, söz sırasının pozulması daxildir.

“Televiziya dili fonunda və materialında nitq mədəniyyəti məsələlərinin öyrənilməsini aktual edən başlıca cəhət budur ki, o, bütövlükdə milli-ictimai ünsiyyət prosesinin mədəni əlamət və səviyyəsinin müəyyənləşdirməyə xidmət edir” (3, s.260).

Tədqiqatdan sonra gəlinən nəticə ondan ibarətdir ki, televiziya dilində ədəbi dil normalarının qorunması, telejurnalistlərin nitqini korlayacaq nöqsanların aradan qaldırılması, teleinformasiyanın düzgün və anlaşılıqlı olması üçün ədəbi dilin qanunauyğunluqlarına əməl etmək televiziya dilinin başlıca tələblərindəndir. Professor Nizami Xudiyevin televiziya verilişlərinin dili üzrə araşdırmaları bu sahədə aparılmış tədqiqatlarda olduqca mühüm mövqeyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
2. Xudiyev N.M. Ədəbi dilimiz efirdə ekranda. Bakı: Təhsil, 2000, 162 s.
3. Xudiyev N.M. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 648 s.
4. Məhərrəmli Q.M. Televiziya dili. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2002, 304 s.
5. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2010, 388 s.

GÜNAY ƏLƏKBƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİNDƏ M.T.SİDQI MODELƏRİ

Bədii dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri sırasında maraqlı cəhətlərdən biri şair və yazıçıların əsərlərində frazeoloji vahidlərdən fərqli formalarda istifadə olunmasıdır. Şübhəsiz ki, qələm sahiblərinin frazeoloji vahidlərdən istifadəsi müəyyən estetik prinsipə əsaslanır. Ustad sənətkarları yalnız hiss və duyğuların sözlər vasitəsilə gerçəkləşməsi deyil, eyni zamanda insanların dünya baxışlarına, həyat fəlsəfəsinə təsir göstərməklə ictimai rəyi dəyişmək və bu yolla cəmiyyətləri inkişaf etdirmək ciddi şəkildə düşündürmüşdür. Bu səbəbdən bütün tarixi dövrlərdə müəlliflər qələmə aldıkları əsərlərdə emosionallığa, ideyanın ifadə gözəlliyi ilə vəhdətinə xüsusi diqqət yetirmiş, eyni məqamda artıq xalq dilində hazır şəkildə mövcud olan frazeoloji birləşmələrdən yaradıcılıqla faydalanmışlar. Frazeoloji vahidlərin göstərilən keyfiyyəti elmi ədəbiyyatda belə mənalandırılmışdır: *“Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeoloji vahidlər dilin ekspressivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Frazeoloji vahidlər bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.”* (4, s.324)

Cəmiyyət həyatında insanlarla ünsiyyəti zamanı, eləcə də müxtəlif forma və məzmunlu əsərlər qələmə alarkən sözlərin işlədilməsinə xüsusi məsuliyyətlə yanaşan Məhəmməd Tağı Sidqinin əsərlərində də frazeoloji vahidlərin maraqlı şəkildə yer tutduğunu görürük. O da var ki, M.T.Sidqi yaradıcılığında frazeoloji vahidlərin dəqiqləşdirilməsi o qədər də asan deyil. Çünki şair-pedaqoq işlətdiyi hər bir ifadənin estetik gözəlliyini məxsusi nəzərə almışdır. Məsələn, *“Oğlan”* şeiri belə bir misra ilə başlayır:

Gal verək əl-ələ, yoldaş oğlan (5, s.22)

“Əl-ələ vermək” ifadəsi birlikdə olmaq mənasını daşıyır. Sidqi də cəmiyyətin tərəqqisi, daha doğrusu, köhnəlikdən xilas olmaq işində insanların birliyini vacib saymış, müasirlərini daima qəflət yuxusundan ayılmağa, tərəqqi yolunu tutmaq üçün eyni ideya ətrafında mübarizə aparmağa səsləmişdir. Bununla belə, göründüyü kimi, Sidqinin frazeoloji ifadədən istifadəsi də özünəməxsusdur. Belə ki, *“Frazeoloji birləşmələr lüğəti”*ndə əl-ələ vermək ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Lakin maarifpərvər şair ifadənin özündə müəyyən qədər inversiyaya yol vermiş, birləşmə daxilində sözlərin yerini dəyişsə də, frazeoloji birləşmənin mənasına xələl gəlməmişdir. Digər tərəfdən, məktəb şagirdlərinin əl-ələ tutaraq müəyyən oyunlar icra etmələri məlum faktdır. Beləliklə, M.T.Sidqi frazeoloji vahidlərdən istifadə edərkən oxucu düşüncəsinin sərhədlərini də nəzərə almışdır.

Haqqında danışdığımız *“Oğlan”* şeirinin ikinci beytinin ilk misrası belədir:

Bir çıxmaq cəhdən biz kənara (5, s. 22).

Məlumdur ki, flektiv dillərin xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, **cəhl** sözü dilimizdə işlənən cəhalət sözü ilə eyniköklüdür. Eləcə də, Sidqi *“Oğlan”* şeirində məhz yeni nəsilə cəhalətdən çıxmağa səsləmişdir. Digər tərəfdən, müasir dilimizdə cəhdən çıxmaq ifadəsinin yüksək tezliklə işləndiyini söyləmək elmi obyektivlikdən uzaq olar. Bununla belə, nəzərə alsaq ki, cəhalət avamlıq, gerilik, savadsızlıq sözlərinə yaxın mənaları ifadə edir, o halda Sidqi nəsihətinin bu gün də gərəkli olduğunu görürük. Əlbəttə, Sidqi *“Bir çıxmaq cəhdən biz kənara”* deməklə insanları gerilikdən əl çəkməyə, nadanlıqdan uzaqlaşmağa, yenilikçi olmağa, modernləşməyə təşfiq etmiş, eyni zamanda, cəhalətdən çıxmaq üçün ilk növbədə elm öyrənməyin gərəkliliyini vurğulamışdır.

Məlumdur ki, dilimizdə tapmaq sözü itirilən, yaxud başqasının itirdiyi bir əşyanı yenidən əldə etmək mənasını daşımaqdadır. Doğrudur ki, müasir ədəbi dilimizdə *“tərəqqi tapmaq”* ifadəsinə təsadüfən rast gəlmək mümkündür. Bütün həyatı və yaradıcılığı ilə Azərbaycan maarifçilik hərəkatına bağlı olan M.T.Sidqi xalqın çıxış yolunu məhz tərəqqidə, inkişafda görür, həmvətənlərinə elmlə tərəqqi yoluna çıxan, elm və sənətin birliyi ilə böyük uğurlara imza atan xalqları nümunə göstərirdi. Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş xalqlardan söz açmaqla xalq köhləlikdən xilas etməyə çalışmaq Azərbaycan maarifçilərinin ənənəvi metodlarından olmuşdur. Eyni metodun üstünlüklərini nəzərə alan Sidqi də *“Çox tərəqqi tapıb cümlə*

millət” (5, s.24) misrasında dilimizdə işlənmə tezliyi o qədər də çox olmayan **tərəqqi tapmaq** frazeoloji birləşməsinin semantikasından faydalanaraq ədəbi dilimizin poetikasını bir qədər də zənginləşdirmişdir.

*Ciddi cəhd eyləsin əhli-qeyrət,
Bəlkə, gəlsin ələ elmü sənət. (5, s.24)*

Dilimizdə əldə etmək müəyyən mənada ümumişləklilik qazanmış frazeoloji vahiddir və nəyi isə qazanmaq, nəyə isə sahib olmaq mənasındadır. Maraqlıdır ki, Sidqi eyni ifadəni həmin mənada gəlsin ələ formasında işlətməmişdir. Prinsipcə, Sidqinin işlətdiyi forma əldə etmək frazeoloji vahidinin tarixi inkişaf yolundan xəbər verir. Çünki şairin yaradıcılığında eyni frazeoloji birləşmənin antonimi olan əldən getmək kimi sabit söz birləşməsi ilə də qarşılaşırıq:

*Eşşəyim, həm keçim gedib əldən,
Sən nə üçün düşmüşsən belə dildən? (5, s.36)*

Yaxud:

*Gəhi işvə, gəhi şivə, gəhi nazü, gəhi qəmzə,
İmani-ixtiyarım getdi əldən, bir iman, saqi (5, s.55).*

Bu misralar deməyə əsas verir ki, M.T.Sidqi Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinlənən vaqif olmuş, frazeoloji birləşmələrin semantikasından gərəyincə faydalanmışdır. Göründüyü kimi, yuxarıdakı birinci nümunədə şair insanın sahib olduğu maddi varlıqların, ikinci nümunədə isə artıq mənəvi göstəricilərin itirilməsini əldən getmək frazeoloji birləşmənin işlədilməsi ilə ifadə etmişdir.

M.T.Sidqinin nəzm yaradıcılığında şairin frazeoloji birləşmələrin poetik imkanlarından maksimum səviyyədə yararlandığı müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, “*Dərsə diqqət*” şeiri aşağıdakı bəndlə tamamlanır:

*Cümlə aləm edib elmə rəğbət,
Tapdılar hər biri şan-şövkət.
Bu nə insafdır, nə müriüvvət?
Qonşulardan çəkək biz xəcalət.
Keçməmiş, keçməmiş vaxt-fürsət,
Eyləyək, eyləyək dərsə diqqət (5, s.24).*

Beş misralıq bu bəndə diqqət yetirdikdə görürük ki, şair iki frazeoloji birləşmədən istifadə etmiş, həm də həmin frazeoloji birləşmələrin strukturunda müəyyən dəyişikliklər aparmışdır. Belə ki, dilimizdə şan-şövkət tapmaq, yaxud xəcalət çəkmək kimi sabit söz birləşmələrinin mövcudluğu məlum faktır. Lakin şair bəndin ikinci misrasında poetik formanın tələblərinə uyğunluqla şan-şövkət tapmaq ifadəsində sözlərin yerini dəyişərək, eləə də komponentlərin arasına başqa sözlər daxil edərək yeni poetik deyimin yaradılmasına nail olmuşdur. Bəndin 4-cü misrasında isə xəcalət çəkmək frazeoloji vahidi müəyyən inversiyaya məruz qalmış, həmçinin “**çəkək biz xəcalət**” deyimi məlum frazeoloji vahid əsasında formalaşdırılmışdır.

Dilimizdə yer tutan frazeoloji birləşmələr M.T.Sidqiyə bəzən fikrin ifadəsi zamanı sinonimlik cərgəni tamamlamaq və bu zaman sözləri təkrarlamamaq üçün lazım olmuşdur. Bu mülahizənin təsdiqi üçün “*Yüz il yatandan sonra*” şeirindən alınmış aşağıdakı beytə diqqət yetirmək kifayətdir:

*Yüz il yatdım, durdum, baxdım dünyaya,
Nəzər saldım dağa-daşa, dəryaya. (5, s.25)*

“*Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti*”nə nəzər salmaq frazeoloji vahidinin mənası, tamamilə doğru olaraq, baxmaq, yoxlamaq feili ilə əlaqələndirilmişdir (3, s.212). Nümunə gətirdiyimiz beytdə M.T.Sidqi baxdım feilinin sinonimi olaraq nəzər saldım frazeoloji birləşməsindən faydalanmış, beləliklə, təkrarçılığa yol vermədən ideyanın daha təsirli şəkildə çatdırılmasına nail olmuşdur.

Klassik dilçilik dərslərində, əsasən, ünsiyyətəyaratma və məlumatvermə funksiyalarından söz açılırdı. V.Cəfərovun “*Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti*” kitabında isə dilin və nitqin funksiyaları belə təsnif olunmuşdur: Dilin və nitqin çox vacib sayılan funksiyaları aşağıdakılardır:

İnformativ (məlumatvermə) funksiya – Bəşər övladının minilliklər boyu əldə etdiyi informasiyaların nəsil-nəsil ötürülməsi, şüurlu fəaliyyətdə onlardan istifadə olunması kimi başa düşülməlidir. Nitq prosesində məlumatvermə həm yazılı, həm də şifahi şəkildə mümkündür. Bəzi məqamlarda bəsit məlumatları qeyri-verbal vasitələrlə də çatdırmaq mümkündür.

Kommunikativ (ünsiyyət) funksiya – Dilin və nitqin ünsiyyətə xidmət etməsidir. Ünsiyyətsiz cəmiyyət yoxdur. Çünki onun varlığını təşkil edən sosial fərdlər ünsiyyətə möhtacdırlar. Dilin və nitqin bu funksiyası verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə gerçəkləşir.

Emotiv (təsirgöstərmə) funksiya – Bu, əsasən, emosionallıqla bağlı funksiyadır.

Göstərilənlərdən savayı, dilin apelyativ, konativ və fatik funksiyalarını göstərmək zəruridir. (1, s.33)

Məsələ ondadır ki, müasir tədqiqatlara əsaslanaraq, ədəbi dildə frazeoloji birləşmələrdən faydalanmaq birbaşa dilin emotiv, yəni təsirgöstərmə funksiyasının gerçəkləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli və bu fikrin təsdiqi üçün M.T.Sidqinin yaradıcılığı xeyli sayda material vermək imkanına malikdir. Əslində bir maarifpərvər ziyalı olaraq M.T.Sidqi qələmə aldığı əsərlərdə ilk növbədə, sözlün, yaxud ifadələrin təsir gücünə diqqət yetirmiş, eyni məqsədlə frazeoloji birləşmələrin təsir gücündən gərəyincə faydalanmışdır. Xüsusən də şair-pedaqoq maarifçilik ideyalarının təbliği zamanı sabir söz birləşmələrini bol-bol işlətməmiş, bu məqamda da özünəməxsus yaradıcılıq üslubuna sadıq qalmış, başqa sözlə, ədəbi dilimizdə əvvəlcədən mövcud olan sabit söz birləşmələrinin strukturuna müdaxilə etməklə poetik dilin bir qədər də cilalanmasına nail olmuşdur. Bu fikrin təsdiqi üçün “*Tərcüman*” qəzetinin onuncu ildönümü münasibətilə təbrik” şeirinə diqqət yetirmək kifayətdir. 1893-cü ildə qələmə alınmış şeirin bir bəndindən oxuyuruq:

*Yetişdim arzuma, “Tərcüman” on yaşa yetdi,
Açıldı qönçeyi-qəlbim onun nəşvü nümasından* (5, s.29).

Könlü açılmaq frazeoloji birləşməsinə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün dövrlərində rast gəlmək mümkündür. Eyni sözləri qəlbi açılmaq ifadəsi haqqında da demək olar. Maraqlıdır ki, M.T.Sidqi bu frazeoloji vahid üzərində müəyyən qədər yaradıcılıq işi aparmış, hətta belə demək mümkündür ki, xalq dilində geniş yer tutan sabit söz birləşməsinə *açıldı qönçeyi-qəlbim* formasına salaraq özünü küləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə, müasir dilçiliyi düşündürən problemlərdən biri də poetik dildə frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməklə emotiv funksiyanın həyata keçirilməsidir və bu, prinsipcə Azərbaycan filologiyasında yeni və ciddi məsələdir. Çünki istənilən yaradıcı insanı öz sözünü daha təsirli şəkildə oxuculara çatdırmaq həmişə düşündürmüşdür. A.M.Hüseynov “*Poetik frazeologiya*” kitabında yazır: “*Emotiv funksiya, məlum olduğu kimi, şeir müəllifi, onun subyektiv aləmi, şəxsi baxışları və təsvir obyektinə fərdi baxışları ilə əlaqədar meydana çıxır. Başqa sözlərlə desək, söz sənətkarının hiss və emosiyalarının onun nitq predmetinə, təsvir olunan əşya və hadisəyə, ondan doğan təəssürata, bədii şəraitin doğurduğu əhvali-ruhiyyəyə, şeirin mövzusunə müxtəlif səviyyələrdə münasibət şeir nitqində emotiv funksiyasının məğzini təşkil edir. Ümumiyyətlə götürsək, bu funksiya şeir müəllifinin özü ilə əlaqədardır.*

Real həyata qlobal baxımın bütövlüyünü təmin edən yaradıcılıq prizmasında frazeoloji birləşmələrinin emotiv funksiyaya istiqamətləndirilməsi o deməkdir ki, frazeoloji birləşmələrin semantik cəhətdən müəyyən bir cəhətini, anlayışı adlandırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onu qiymətləndirməyə meyilli olur, səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə diqqətə çatdırır.” (3, s.6)

Frazeoloji birləşmələrin bədii yaradıcılıqda emotiv funksiya ilə bağlılığına bu istiqamətdən yanaşdıqda məlum olur ki, M.T.Sidqinin yaradıcılığında heç bir frazeoloji birləşmə təsadüfi yer tutmur. Əlbəttə ki, M.T.Sidqi hər şeydən öncə Azərbaycan maarifçilik hərəkatının nümayəndəsi idi və ictimai fəaliyyəti, eləcə də bədii yaradıcılığı ilə milli düşüncəni modernləşdirməyə çalışırdı. Bu səbəbdən pedaqoq-şair öz nitqində işlətdiyi hər bir söz və ifadənin təsirgöstərmə gücünü məxsusi diqqətdə saxlamışdır. Məsələn, qeyd-şərtsiz, “*Kəblə Nəsir*” əsəri cəmiyyətdə maarifçilik hərəkatının uğur qazanması məqsədilə qələmə alınmışdır. Budur, əsərin əvvəlindən oxuyuruq:

Ey uşaqlar, tutun yerinizdə məqam,

*Oturun bircə sakitü aram.
Götürün bir qələm, açın dəftər,
Mən deyim, siz yazın, edin əzbər. (5, s.33)*

Şübhəsiz ki, təlim prosesində heç bir müəllim şagirdlər sinfə girərkən onlara “Yerinizdə məqam tutun” demir. Əslində müəyyən bir sahədə məqam tutmaq artıq insanın həyatdakı irəliləyişinin göstəricisidir. M.T.Sidqi şagirdlərinin məqam tutduqlarını vurğulamaqla artıq onların başqalarından fərqləndiyini nəzər nöqtəsinə çəkmiş, yeni üsullu məktəbin üzvü olmağı ciddi bir uğur kimi dəyərləndirmişdir.

“*Kəblə Nəsir*” mənzum əsərində töhmətləndiriləcək əsas məsələlər insanın elmsizliyi, cahilliyi, savadsızlığı, düşüncəsizliyidir. Müəllifə görə, elmsizlik səbəbindən həyatda hadisələrin mahiyyətini görə bilməyən, mərəmsiz yaşayan, daha çox dünya malına hərislik bəsləyən şəxsin güllünc vəziyyətlərə düşməsi labüddür. Budur, şair keçisini oğurladan Kəblə Nəsinin psixoloji sarsıntılarını belə qələmə almışdır:

*Dalına döndü, baxdı Kəlbə Nəsir,
Haləti tapdı ol zaman təğyir.
Əl-ayaq titrəyib, qaçıb rəngi,
Keçi gördü gedib, qalıb zəngi.
Sinəsin çək edib, açıb başın,
Gəldi fəryada, tökdü göz yaşın. (5, s. 35)*

Diqqət yetirdikdə, görürək ki, bu misralarda yer tutan “*təğyir tapmaq*”, “*rəngi qaçmaq*”, “*fəryada gəlmək*”, “*çək etmək*” kimi frazeoloji birləşmələr müəllif ideyasının daha təsirli təqdimi naminə işlədilmişdir. Bəli, məhz əsərdəki ideyanın oxucular tərəfindən aydın dərk edilməsi üçün M.T.Sidqi əsas surətin halının dəyişməsinə bildirərkən adi sözlərdən deyil, frazeoloji söz birləşmələrinin semantik imkanlarından faydalanmışdır.

M.T.Sidqinin frazeoloji birləşmələrdən istifadə formaları bəzən dilçilik elminin sabit söz birləşmələri haqqındakı mülahizələri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, H.Həsənovun “*Müisir Azərbaycan dilinin leksikası*” kitabında sabit söz birləşmələrində komponentlərin yeri məsələsinə belə aydınlıq gətirilmişdir: “*Sabit birləşmələrin tərkibi və sırası dəqiq və sabitdir. Onların tərkibini dəyişmək və sırasını pozmaq olmaz. Sabit birləşmələrin tərkibinin və komponentlərinin yercə, sıracı daimiliyi sözün tərkibindəki morfemlər kimidir. Frazeologizmlərin tərkibində aparılan cüzi dəyişiklik danışanlar tərəfindən yeni yaranma, leksik neologizmlər kimi dərk edilir. Sərbəst birləşmələrin tərkibi və sırası dəyişkəndir, onları ayırmaq, aralarına söz daxil etmək olar. Məsələn, universitet binası – universitetin köhnə binası. Sabitlər qapalı leksik tərkibə malikdir. Üzvləri tərkib daxilində, adətən başqa sözlərlə birləşməyə qabil deyil, ciddi qrammatik formada qalır.*” (2, s. 356)

M.T.Sidqi əsərlərinə diqqət yetirdikdə müəllifin frazeoloji birləşmələrə son dərəcədə yaradıcı yanaşdığını görürük. Məsələn, aldatmaq mənasında olan başını islatmamış qırmaq frazeoloji birləşməsi müasir dildə müəyyən qədər öz işlənmə tezliyini itirmiş və bəlkə də, artıq bu səbəbdən də həmin birləşməyə “*Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti*”ndə rast gəlmirik. “*Kəblə Nəsir*” əsərində əsas surətin aldadılması və bunun Kəblə Nəsir tərəfindən dərk edilən belə ifadə olunmuşdur:

*Bildi əyyar işləyib işini,
Qırxıb, islatmamış onun başını. (5, s.37)*

Göründüyü kimi, M.T.Sidqi nəinki ümumxalq dilində, hətta dialektlərdə yer tutan frazeoloji birləşmələrə dərinlik bəslənmiş, eyni zamanda sabit söz birləşməsi daxilində ciddi yaradıcılıq işi aparmışdır.

Elmi ədəbiyyatlarda dönə-dönə qeyd edildiyi kimi, frazeoloji birləşmələrin yaranması zamanı sözlər əvvəlki mənalarından müəyyən qədər, yaxud tam olaraq uzaqlaşır, vahid bir məfhumun ifadəsinə xidmət edirlər. Prinsipcə bu məqam xalqın təfəkkür və dil sahəsində zəngin düşüncəyə malik olmasını təsdiqləməkdədir. Sabit söz birləşmələri vasitəsilə vahid məfhumun bildirilməsi prosesinə həsr olunan müasir ədəbiyyatlarda “**derivation**” termininə də rast gəlirik: “*Derivation bağlılıq frazeologizmlər üçün*

səciyyəvidir. Bu, vahidlərin bir-birindən leksik asılılığı ilə şərtlənir. Buna görə də frazeologizmlərin mənası bilavasitə yox, bilvasitə motivləşir. Leksik cəhətdən əlaqədar olan sözlərin derivation bağlılığı nəticəsində geniş və ya dar səciyyəli frazeologizmlər yaranır. Derivation məna bağlılığına görə əl sözü müəyyən semantik söz qrupları ilə birləşə bilər: tutmaq, açmaq, vermək, saxlamaq, qaldırmaq, vurmaq, çalmaq və s., lakin əl sözü oxumaq, yazmaq, bilmək, demək tipli sözlərlə birləşə bilmir, çünki bu sözlərlə əl sözü arasında derivation məna bağlılığı yoxdur.” (2, s.358)

Frazeoloji vahidlərdə derivation bağlılığı komponentlər arasındakı əvvəlki semantikanın aradan qaldırılması zəminində yeni məna bildirmək anlamındadır və dildə bu proses həm də davamlılığı ilə səciyyələnir. Sübutdur ki, M.T.Sidqinin yaradıcılığında işləklik dərəcəsi yüksək olan frazeoloji vahidlərlə yanaşı, yeni sabit söz birləşmələrinə də rast gəlirik. Məsələn, “*Kəlbə Nəsir*” əsərindən oxuyuruq:

*Bir nəfəs fikrə getdi Kəlbə Nəsir,
Gördü vardır bu işdə xeyri-kəsir.
Keçinin, eşşəyin pulu durulur,
BİRƏ BEŞ DƏ HƏL ZİYADƏ QALIR.* (5, s.37)

Şübhəsiz ki, yuxarıdakı misralarda işlədilmiş “*fikrə getmək*” ifadəsinin qədim bir tarixi olması inkaredilməzdir. Lakin, heç şübhəsiz ki, “*pulu durulmaq*” birləşməsi cəmiyyətdə burjuva münasibətlərinin yaranmasından, yəni artıq ictimai həyatda pulun hegemonluğundan sonra meydana gəlmişdir və neologizm səciyyəlidir.

Qeyd-şərtsiz, dil fikrinin gerçəkləşməsi deməkdir. Bu gerçəkləşmədə ən mürəkkəb proseslərdən biri frazeoloji birləşmələrin yaranmasıdır. Eyni səbəbdəndir ki, dilçilik elmində frazeoloji birləşmələrə dair problemlərin tam şəkildə həll olunduğunu sözləmək doğru deyil. Hətta nəzəri mənbələrdə xeyli sayda polemikaya imkan verən mülahizələr də yer tutmaqdadır. Məsələn, 2005-ci ildə “*Nurlan*” nəşriyyatı tərəfindən elmi ictimaiyyətə təqdim edilən “*Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*” dərsliyində çox doğru olaraq nominativ frazeologizmlər, yəni sözün məna ekvivalenti kimi çıxış edən frazeologizmlər sabit səciyyəli və keçid səciyyəli olmaqla iki qrupa ayrılmış, sabit səciyyəli frazeologizmlərin semantikasına belə aydınlıq gətirilmişdir: “Sabit xarakterli frazeologizmləri ifadə etdikləri mənaya görə iki qrupa ayırmaq olar:

1) **mənası tərkib üzvləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan frazeologizmlər:** ələ salmaq, ələ almaq, başa salmaq, əli aşağı düşmək, başı aşağı olmaq və s.

2) **mənası tərkib üzvlərindən birinin mənası ilə əlaqədar olan frazeologizmlər:** göz yummaq, baş bulamaq, baş dolandırmaq, əl qaldırmaq, əl vermək.” (2, s. 359)

Diqqət yetirdikdə görürük ki, “*əli aşağı düşmək*”, “*başı aşağı olmaq*” kimi frazeoloji birləşmələrdə də komponentlər müəyyən qədər əvvəlki məna ilə bağlıdırlar. M.T.Sidqinin əsərlərində rast gəlinən frazeoloji vahidlərə əsaslanaraq, sabit söz birləşmələrindəki komponentlərin öz əvvəlki mənalarından uzaqlaşması şərti xarakter daşıyır. Bu fikrin təsdiqi üçün şair-pedaqoqun yaradıcılığında yer tutan murada yetmək, ayaq götürmək, dildən düşmək, iztiraba salmaq, canı yanmaq, yada salmaq, ad qoymaq, könlü sınımaq kimi frazeoloji birləşmələrə diqqət yetirmək kifayətdir. Göründüyü kimi, murada yetmək ifadəsi murad, istək, arzu, niyyət sözləri ilə, ayaq götürmək ifadəsi ayaq sözü ilə bağlıdır. Eyni cəhət digər ifadələrə də aiddir. Zahirə görünüşə görə, sanki dildən düşmək ifadəsində komponentlər ilkin mənadan tamamilə uzaqlaşmışlar. Lakin dildən düşmək yorulmağın o formasıdır ki, artıq insanın söz demək imkanı yoxdur.

A.Qurbanovun “*Müasir Azərbaycan ədəbi dili*” adlı dərsliyində frazeoloji birləşmələrin müxtəlif növ və tiplərindən bəhs edilsə də, ilkin olaraq ümumi və xüsusi frazeoloji vahidlərdən söz açılmış, ümumi frazeoloji vahidlərin bütün xalq tərəfindən işlədildiyi, xüsusi frazeoloji vahidlərin isə şair və yazıçılara məxsus bədii-poetik düşüncənin məhsulu olduğu göstərilmişdir. (4, s. 323)

M.T.Sidqinin əsərlərinə istinadən də ümumi və xüsusi frazeoloji vahidlərdən bəhs etmək mümkündür. Təkcə “*Kəlbə Nəsir*” əsərinə diqqət yetirdikdə görürük ki, maarifpərvər şair xəbər vermək, murada yetmək, ayaq götürmək, əldən getmək, dildən düşmək, başın qırmaq, iztiraba salmaq, dünyada ad qoymaq, canı yanmaq, ürəyi sıxılmaq, iztiraba düşmək kimi onlarla frazeoloji vahidi müxtəlif

məqamlarda işlədərək müəllif ideyasının daha təsiredici şəkildə təqdiminə çalışmışdır. Şübhəsiz ki, həmin sabit söz birləşmələrinin böyük əksəriyyəti ümumi frazeoloji vahidlərdir. Eyni zamanda şair-pedaqoqun əsərlərində xüsusi frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək mümkündür. O da var ki, xüsusi frazeoloji vahidlərə M.T.Sidqinin, əsasən, məktəb hekayələrində rast gəlirik və bu, artıq birbaşa şair-pedaqoqun maarifpərvərliyindən irəli gəlir. Məsələn, “*Məktəb*” başlıqlı yazısında M.T.Sidqi insan həyatında məktəbin əhəmiyyətini belə dəyərləndirmişdir: “*Bizləri nadanlıq zülmətindən qurtarıb nuri-mərifətə yetirən məktəbdir.*” (5, s. 65) *Yaxud, eyni mətində “Mən məktəbi sevən şagirdlərdən olmalıyam. Hər gün sevgili məktəbimizin havasınca uçmalıyam.*” (5, s.66)

İnkar edilməz ki, digər klassiklərin əsərlərində nuri-mərifətə yetirmək, məktəbin havasınca uçmaq kimi frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək qeyri-mümkündür. Eləcə də, “*Diqqətsiz uşaq*” yazısında “**yalan sözlər telə düzməyə başlar**” ifadəsi ilə qarşılaşırıq ki, bu frazeoloji birləşmə birbaşa M.T.Sidqi təfəkkürünün məhsuludur və “**yalan danışar**” deməkdir. (5, s. 72)

Elmi ədəbiyyatlarda struktruna görə frazeologizmlərin iki yerə ayrıldığını, semantikasına görə sözə və ya cümləyə bərabər olan frazeologizmlərin fərqləndirildiyini görürük. M.T.Sidqinin əsərlərində, əsasən, qulaq asmaq, dost tutmaq, gözdən keçirmək kimi söz tipli frazeoloji vahidlərin işlədildiyini görürük. Bununla belə, məqamına uyğun surətdə şair-pedaqoq bəzən cümlə tipli frazeologizmlərin təsir imkanlarından da faydalanmışdır. Məsələn, “*Kəblə Nəsir*” əsərinin ikinci hissəsində şair müasirlərini xalqın tərəqqisi naminə mübarizə aparmağa səsləyərək yazmışdır:

*Yada salmaz səni öz övladın,
İsmü rəsmi itər, batar adın.* (5, s.41)

Bu beytin hər iki misrasında frazeoloji birləşmədən istifadə edilməsi artıq müəllifin doğma ana dilinə dərinlən bələdiyyini təsdiqləməklə yanaşı, şairin sənətkarlıq qüdrətindən də xəbər verməkdədir. Digər tərəfdən, beytin birinci misrasında “*yada salar*” ifadəsi inkar formada işlədilmişdir və söz birləşməsinin ekvivalentidir. İkinci misrada isə “*adın batsın*” frazeoloji birləşməsi “**batar adın**” formasında qələmə alınmışdır və semantikasına görə cümləyə bərabərdir.

H.Həsənovun “*Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*” adlı dərsliyində frazeologizmlər leksik-qrammatik baxımdan səciyyəyəndirilərək ismi frazeologizmlər və feili frazeologizmlər başlıqları ilə iki qrupa ayrılmışdır. Eyni bölgü nəzərə alınmaqla qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, M.T.Sidqinin yaradıcılığında komponentləri adlardan ibarət frazeologizmlər, yəni ismi frazeologizmlər çox az yer tutmaqdadır. Bununla belə, şair-pedaqoqun əsərlərində rast gəlinən *bəxti qara, sinəsi çak, canı yanan bəradər, tutduğu əməl, aciz dil, könlü qara adam* kimi söz birləşmələri ismi frazeoloji birləşmələrdən bəhs etməyə imkan verir:

*Yetişib yanına onun dəllək,
Dedi: Ey bəxti qara, sinəsi çak!* (5, s.36)
*Sənə canı yanan bəradərlər,
Hər kəs öz əmrinin dalınca gedər.* (5, s.41)
İtaətsiz uşaqların gördüyü işləri və tutduğu əməlləri bəyan etməkdən dilim acizdir. (5, s.73)
Könlü qara adama nə mənfəət və moizə deməlik? (5, s.44)

Göründüyü kimi, bu nümunədə *bəxti qara, sinəsi çak* kimi ismi frazeoloji birləşmələr xitab məqamında, *canı yanan* birləşməsi təyin yerində, *gördüyü işlər* və *tutduğu əməllər* kimi birləşmələr tamamlıq vəzifəsində işlədilmişdir. *Könlü qara* ismi frazeoloji birləşməsini isə adam sözündən ayırmaq olmur.

Qeyd etdiyimiz kimi, M.T.Sidqi əsərlərinin dilində ismi frazeoloji birləşmələrə təsadüfən rast gəlinəyi halda, şair-pedaqoqun yaradıcılığında yüzlərlə feili frazeoloji birləşmələr yer tutmaqdadır. Maraqlıdır ki, feili frazeologizmlərə dair müasir dilçilik ədəbiyyatlarında “*somatik frazeologiya*” terminindən də bəhs edildiyini görürük. Ümumi qənaətə görə, yaranmasında insanın bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunan frazeologizmlər somatik frazeologizmlərdir. “Somatik frazeologiya poetik dilin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir. Somatik mənalı leksemlər feili frazeologizmlərin əsas komponenti kimi

çıxış edir. Somatik frazeologizmlərin poetik dildə çoxluğunu “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə üstün mövqeyi ilə müqayisə etmək olar. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə **baş** sözü ilə – 200, **gözlə** – 300-dən çox, **ayaqla** – 100-ə yaxın, **ağızla** – 100-ə yaxın, **dillə** 100-dən çox, **əllə** – 200, **qulaqla** – 100-ə yaxın, **üzlə** – 200-dən çox, **canla** – 100-ə yaxın somatik frazeologizmlər verilmişdir.” (7, s.9)

Azərbaycan ədəbi dilində somatik frazeologizmlərin rəngarəng üslubi məqamlarda işlədilmələrini M.T.Siqdinin yaradıcılığı da təsdiqləməkdədir. Şairin ayrı-ayrı əsərlərində əl sözü ilə bağlı “**ələ düşmək**”, “**ələ gəlmək**”, “**ələ almaq**”, “**əldən getmək**”, “**əлиндə fürsət olmaq**”, “**əl götürmək**”, “**əli yetişmək**” kimi sabit söz birləşmələrinə, **göz** sözü ilə bağlı “**gözü götürmək**”, “**gözü düşmək**”, “**gözündən yağmaq**”, “**göz dikmək**”, “**gözü doymaq**” kimi frazeologizmlərə, **üz** sözü ilə bağlı “**üz qoymaq**”, “**üz vermək**”, “**üzündən yağmaq**” kimi feili frazeoloji birləşmələrə, **ürək** sözü ilə bağlı “**ürəyə dolmaq**”, “**ürəyi tələsmək**”, “**ürəkdə gizlətmək**”, “**ürəkləri məsrur etmək**”, “**ürəkli olmaq**” kimi somatik frazeologizmlərə bol-bol rast gəlinməkdədir. Əlbəttə, M.T.Siqdi somatik frazeologizmlərin poetikləşməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu zəmində ədəbi dilimizin bir qədər də zənginləşməsinə nail olmuşdur. Məsələn, şair **göz** sözü ilə yaranan frazeoloji birləşmələrdən aşağıdakı məqamlarda faydalanmışdır:

Gözün bəski baxıb, ceyran gözümdən göz götürməzdi,

Gözümdə gözlərin əksi qalıb, baxsan nümayandır. (5, s.50)

Şövqlə və həvəslə çalışıb, çabalayan uşaqların qeyrəti və diqqəti əsla ona təsir etməz və dərs əsnasında gözünü kitabdan götürüb və nəzərini müəllimdən bir özgə şeyə mütəvəccəh olub, xəyalını dağıdar. (5, s.70)

İtaətsiz uşaqları görməyə gözüüm yoxdur. Belə uşaqlar həmişə müəlliminin gözündən düşüb və atasının məhəbbətindən məhrum qalır. (5, s.73)

Bu sifət sahiblərinin üzünə baxanda aşkar görərsən ki, bir küdurət tozu qonub, insana bir məyusluq üz verir. Tutulmuş qaş-qabağından və üz-gözündən elə bir nühusət yağır ki, insanın ürəyi sıxılır. (5, s.93)

Çörək üstə azgöz adam xalqullahın rəzilidir. Acın qarnı doyar, amma gözü doymaz. (5, s.114)

Əlbəttə, M.T.Sidqi sənətkarlığının qüdrətinə sübutdur ki, **göz götürmək** ifadəsi misra daxilində II şəxsə aid edilərək cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilmişdir. Eləcə də gözündən yağma birləşməsində frazeologizmin daha dərinə olmasına baxmayaraq, şair-pedaqoq sabit söz birləşməsinə əsaslanaraq, daim qaşqabaqlı görünən insanların bədii portretini yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov V. Diplomantik etiket və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2009.
2. <http://static.bsu.az/w23/DE%20N%20M.pdf>
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin ləksikası. Bakı: Nurlan, 2005.
4. Hüseynov M.A. Poetik frazeologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985.
6. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri. Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2004.
7. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab. 2018.
8. Nəbiyeva K.H. Azərbaycan qadın şairlərinin dilinin frazeologiyası (M.Dilbazi və N.Rəfibəyli şeirləri əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2017.
9. <http://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/3388/N%C6%8FB%C4%B0YEVA%20K%C6%8FMAL%C6%8F%20HACI%20QIZI.pdf>

PÜSTƏ ƏHMƏDOVA
pustehmedova@yahoo.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

İMADƏDDİN NƏSİMİYƏ HƏSR OLUNAN ŞEİRLƏRDƏ BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Yaradıcılığı ilə Ana dilimizə zənginlik qatan görkəmli sənətkar, filosof şair İmadəddin Nəsimiyə Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox şeirlər həsr olunub ki, bu şeirlərin hər birində poetik ifadələr dilimizin ahəngdarlığını bir daha sübut edir. İstər yazılı ədəbiyyatımızda, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatında Nəsimiyə həsr olunan şeirlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının çiçəklənmə-intibah dövrü hesab edilən XVII-XVIII əsrlərin ən kamil söz ustadlarından olan Sarı Aşıqın məşhur bir bəndlik bayatısında da görkəmli söz ustası İmadəddin Nəsiminin yığcam, amma sanballı şəxsiyyəti ehtiva olunmuşdur:

*Mən aşıq, soy iləndir,
Şahmar da soy iləndir.
Nəsimitək bu aşıq
Yolunda soyulandı.*

Cəmi bir beyt içərisində Nəsimiyə bənzətmə vardır və müəllif öz aşıqlığını Nəsimi ilə müqayisəyə çıxarmışdır. Bədii ədəbiyyatda da bu priyom başlıca yerdə gəlir və bənzətmə-təşbeh deyilən məcaz da məhz bu priyomun üzərində qurulmuş bədii vasitədir. Sarı Aşıq da öz eşqinə sadıqlığını məhz Nəsimi fenomeni, onun aşıqlıq əhvalatı ilə müqayisədə təqdim etməklə özünü, öz aşıqlığını müqayisə predmetinə çevirməklə təqdim etmək istəmişdir.

Poeziyamızda İ.Nəsimi haqqında bir çox şeirlər yazılmışdır. Xalq şairi Rəsul Rza “*Nəsimiyə*” adlanan kiçik lirik şeirində öz idealları uğrunda böyük cəsarət və əyilməzlik nümunəsi göstərərək dərisindən soyularaq ölməyən mütəfəkir şəxsiyyətin obrazını canlandırmışdır:

*“Nəsimini dabanından soydular!”
Soydular!
Nəsimi yüz illərdən,
Bu günə diri gəldi (7, s.156).*

Rəsul Rza Nəsimi şəxsiyyəti və obrazına bir də “*Allaha məktub*” şeirində qayıtmışdır. Şair cəmi bir cümlənin içərisində Nəsiminin adını çəkərək ona qayıtmışdır. Şair məhz bu ideal insan, kamil şəxsiyyət ideyasına özünü məhkum etmiş bir bənzərsiz mütəfəkkir şairin - Nəsiminin davamçısı olmasından qürur duyduğunu ifadə etmişdir.

*Yoxsa, qorxdun
bir gün gələr,
hamı bilər, sənsən qadir, adil,
yoxsa
Nəsiminin nəvəsi
mən (7, s.369).*

Rəsul Rza “*Allaha məktub*” şeirində məhz çətinliklərə, iztirablara sinə gəlməyin rəmzinə çevrilmiş şair Nəsiminin “*nəvəsi mən*” deyərək, özünün dahi şairin davamçısı hesab etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və bədii fikrin görkəmli nümayəndəsi olan İmadəddin Nəsimiyə həsr olunan əsərlər sırasında İslam Səfərlinin “*Nəsimi*” şeiri də əhəmiyyətli yer tutur. Ümumiyyətlə, xalqımızın bir çox görkəmli şəxsiyyətlərinə əsər həsr edən İslam Səfəri yaradıcılığında Nəsimi mövzusu da ön planda dayanmışdır. Əsərdə Nəsimi şəxsiyyətinin dühəliyi, fikir, ideya adamı olduğu, ölməzliyi daha qabarıq ifadə edilib. Tərənnümün başlıcalıq təşkil etdiyi əsərdə Nəsimi dühası epitetlərin gücü ilə təqdim

edilmişdir. Əlbəttə, kiçik lirik bir şeir çərçivəsində əzəmətli Nəsimi şəxsiyyətinin geniş obrazının yaradılması heç də asan deyil. Nəğmə olaraq yazılmış şeirdə tərənnüm başlıca yer tutmuş, əsər təqdim üzərində qurulmuşdur.

*Göz yaşının qəzəb odu,
-Üsyan!- dedi zamanına.
Hər günün min əzab oldu,
Düşdün fikir ümmanına.
Haqsızlığı qamçıladın,
Azdın mahnı dəryasında.
Ürəyindən qan çilədin,
Dövrünün daş aynasına (9, s.145-146).*

Nəsiminin üsyankarlığı, dövrün doqmatik fikir və qanunlarına etirazı, ədalətsizliyə qarşı mücadiləsi, xüsusilə insana ədalət və azadlıq tələbi lirik şeirin ayrı-ayrı misralarının başlıca qayəsidir.

Azərbaycanın İstiqlal şairi kimi geniş şöhrət qazanmış Xəlil Rzanın “*Nəsimi*” və “*Nəsimi kimi*” şeirlərində də başlıca qayə İmadəddin Nəsimi fenomenindən bəhs edərək, onun şəxsiyyət və fikirlərinin gözəlliklərindən yararlanmadır.

Şairin “*Nəsimi kimi*” şeirində Nəsimi bütün ömrü və həyatını öz amalı uğruna fəda edən mübariz bir insan və şəxsiyyət olaraq yer almışdır:

*Biz nəyik?
İldırım.
Torpaq.
Su.
Külək.
Əsək yer üzünün nəsimi kimi.
Yaşayaq, yaradaq!
Ölsək də, ölək...
Bir ömrə sığmayan Nəsimi kimi (8, s. 208).*

Şair sərin külək və səhər yeli anlamına gələn “nəsim” sözündən yaranan Nəsimi təxəllüsünün böyüklüyünə enmək istəyir. Bunun üçün şair həm də Nəsiminin adına, təxəllüsünə uyğun olan ideyalarını təqdim etmiş, habelə insanların qəddar doqmatik düşüncələrinə səhər yeli-nəsim kimi təsir edən bir Nəsimi obrazından bəhs etmişdir. Nəsimi kimi yaşamağı şair həyat və yaşam etalonu hesab etmişdir.

Xəlil Rza cəsarətli fikirləri ilə, müstəqil düşüncələri üsyankar xarakter almışdır. Maraqlıdır ki, şair adı gedən həmin şeirində misralarından birində dünyanın Azərbaycan bayrağına göz dikdiyini yazmaqla bərabər, həmin bayrağın ağac qulpunun məhz Nəsiminin qələmi olduğunu göstərmişdir:

*Bu gün dünya göz dikibdir Azərbaycan bayrağına!
Bir bayraq ki, ağac qulpu Nəsiminin qələmidir (8, s.98).*

Fikrimizcə, misradakı “göz dikmək” frazeoloji birləşməsini iki mənada başa düşmək olar: işğal etmək mənasında göz dikmək və bir daha enməyəcək mənasında göz dikmək. Hər iki mənanın qarşısında isə bir fikir ifadə olunub: öz idealları, insan azadlığı, amalları uğruna fikrindən dönməyən bir mütəffəkir şairin şəxsiyyəti və qələmi.

Xəlil Rza da başqa sənətkarlar kimi İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyətinə ehtiramla yanaşaraq onun mahiyyətindən, fikirlərinin aliliyindən, ona şöhrət qazandıran digər səbəblərdən də bəhs etmişdir.

Xəlil Rza Nəsiminin dilindən çıxış edərək həm də öz fikirlərini, xalqın arzu və istəklərini, azadlıq duyğularını ifadə etmiş, bir azadlıq təşnəli vətəndaş olaraq hayqırtısını ortaya qoymuşdur. Buna görə də, Nəsiminin edamı və qadağası məsələsinə şair milli kimliyinin unutturulması kimi ciddi mənə vermiş, onu, onun taleyi, idealları və mübarizəsinə milli tarix kimi qiymət vermişdir. Bu mənada Xəlil Rzanın “*Nəsimi*” əsərində Nəsimi həm də Azərbaycan xalqının ümumiləşmiş obrazı, onun arzuları və ideallarının

ifadəçisidir. Nəsimi ədalət qılıncıdır, azadlıq mücahididir, ideya adamıdır, insan aşığıdır, vətən sevdalısıdır, xalqın özünü və sözüdür.

Doğrudan da, ədalətlə demək olar ki, Nəsimiyə həsr olunan çoxsaylı əsərlərin arasında Xəlil Rzanın “Nəsimi” şeirində olan qədər heç bir digər əsərdə Nəsiminin bu cür üsyankar və mübariz obrazı yaradılmamışdır. Bu isə, əlbəttə, istiqlalçı, azadlıq duyğulu Xəlil Rzanın özünəməxsus üslubundan və şəxsi cəsarətindən irəli gəlmişdir. Əsərin 1973-cü ildə yazılması da dövrün qorxuları və təhdidlərinə qarşı şairin nə qədər cəsarətli olmasını, Nəsimi kimi dönməz və qətiyyətlə çıxış etməsinin bariz ifadəçisidir.

Əli Kərimin “Şəhidliyin zirvəsi” əsəri oyanış missiyasına uyğun olaraq sualla başlayır və bu sual ətrafında şairin düşüncələri əks edilərək ədəbi mövqeyi, qənaəti ortaya qoyulur. Diri-diri dara çəkilən və ölümə meydan oxuyaraq əqidəsindən dönməyən, bir misra da öz zirvəsindən enməyən bir şairin edamı timsalında Ə.Kərim tarix məhkəməsi qurur və insanlıq mühakiməsinə verir:

*Altı yüz ildir idrak,
çırpınır pələng kimi.
Nəyəçəkir,
Ağlayır, tapa bilmirki, bilmir,
o bir sirri-xudanı.
Təpədən dırnağadək,
Soyalar bir adamı,
Necə ola dinməsin,
Böyük əqidəsindən
Bir misralıq enməsin?! (5, s.140-141).*

Şair Əli Kərim sanki şəhidliyin mahiyyəti və Nəsiminin ölməzliyinə yönələn sualları ümumiləşdirir. Şeirdə istifadə olunan bədii sual ədəbi həmlə və bədii motivasiya funksiyası daşıyır. Bu həmlənin ardınca şair uləmalarla böyük şairin arasındakı mübahisəyə müraciət etməli olur və əlbəttə, Nəsimini ölümə sürükləyən, amma zirvələrə, ölməzliyə qaldıran fikirlərinə müraciət etməli olur. Şair bədii sualı həm də bu yönə çəkməklə oxucusunu da düşünməyə sövq edir və ardınca bu mühakiməni bir az da dərinləşdirib gərginləşdirir. Həm də məhkəməni xatırladan bir məntiq ortaya qoymuş olur.

Vətəndaş şair Əliyə Kürçaylının “Nəsimi” əsəri də, adından görüldüyü kimi, böyük şairimiz-İmadəddin Nəsimiyə həsr edilib. Şeirdə Əliyə Kürçaylının üslubi məharəti də uğurla əks olunmuşdur. Əsər bir rəssama müraciət formasında yazılıb.

*Sən Nəsimini çəkərkən elə çək,
Baxışından səpələnsin şimşək.
Günəşin nurunu doldur gözüənə,
Kişilik nəqş elə dönməz üzünə... (2, s.376)*

Ə.Kürçaylı Nəsiminin simasına kişilik rəmzi kimi yanaşır və “kişilik” sözüə Azərbaycan xalqının milli mentaliteti və düşüncəsi çərçivəsindən yanaşaraq ona xüsusi məzmun verir.

Şair və yazıçı İsa İsmayılzadənin böyük şair Nəsiminin “Məndə sığar iki cahən Mən bu cahənə sığmazam” beytini epigrafla etdiyi “Heykəl Nəsiminin monoloqları” şeiri Nəsimiyə həsr olunan ən yaxşı əsərlərdəndir. Şeir Nəsiminin taleyi timsalında Azərbaycan xalqının işğal və köləlik buxovlarına üsyan, qəzəb və nifrətini ümumiləşdirən misralarla başlayır:

*Mənim qəzəbim var –
Qolları bağlı.
Çırpına-çırpına qalib o gündən.
Mənim nifrətim var – yolları bağlı.
...Mənim qəzəbim var 600 yaşlı,
Mənim nifrətim var 600 yaşlı,
Sızlaya-sızlaya yol gəlir hələ... (4, s.14).*

Əsər monoloqlar şəklində qurulub və dörd monoloqdan ibarətdir. Hər monoloqda Nəsiminin sözləri, eləcə də şairin özünün Nəsiminin dilindən, onun obrazı vasitəsilə deyiləsi sözləri ifadə olunub. Şair İ.İsmayılzadə də Nəsiminin “*Sığmazam*” qəzəli və rədifinə uyğun olaraq “*Mənə heykəl deməyin-Mən bu heykələ sığmazam*”- deyə bədii parodiya etmişdir.

*Mənə Səs heykəli deyın –
Qərib səmiş, doluxsunmuş Səs heykəli.
Mənə hirs heykəli deyın –
Diri-diri soyulsa da,
Qışqırığı soyumayan.
Uyumayan
Qızıl qanın hirs heykəli (4, s.18).*

Yeni Azərbaycan şeirinin zirvəsi olan Xalq şairi Məmməd Araz “*Səməd Vurğuna*” başlıqlı şeirində bu qüdrətli xalq şairini yeni, xalq ruhunda yazdığı şeirlərinə görə Vaqıfla, klassik türk-Azərbaycan şeirinin ustadı olan Füzuli ilə, eləcə də yeni intibah düşüncəsinin avanqardı, azmanı, cəsarət və qətiyyət simvolu olan Nəsimi ilə müqayisə etmiş, onların ardıcılı, davamçısı olaraq qələmə almışdır. Fikrimizcə, şair Nəsimini məhz sözünün yiyəsi və şəhidi olması münasibətilə xüsusi pafosla xatırlatmışdır.

Bu cəsarət, fədakarlıq və kəsəri, fikrimizcə, M.Araz Nəsiminin tarixi obrazı ilə müqayisə aspektindən təqdim edirdi. Və yaxud da “*Azəri nəğməsi*” şeirində özünü yaddaşlarda alovlu söz ümmanı kimi qalmış Nəsiminin özü, sözü və varisi kimi təqdim edirdi. Eləcə də “*Mehmanxana*”, yaxud “*Sual*” “*Sizə yetim deyən olsa*”, “*Puşkinə*” eləcə də ustad M.Şəhriyara həsr etdiyi “*Qalır hələ*” şeirində Nəsiminin insan azadlığı və səadəti uğrunda bir fədakar lider, özünü fəda və şəhid edən bir mübariz sənətkar-şəxsiyyət kimi dönməz iradə və qətiyyətdən bəhs edilmişdir. Şair sələfinin obrazı və şəxsiyyətinə “Nəsimi inadı” kimi səciyyəvi poetik ad vermiş, onu şeiriyyətin qururu və zirvəsi hesab etmişdir. Beləliklə də, bənzərsiz şair M.Araz misraları ilə Nəsimini tez-tez xatırlayaraq onu sarsılmaz iradə, mübariz fikir adamı, qətiyyət və iradə, inad və əzm nümunəsi, humanizmin heykəli, şəhid söz ustası olaraq ümumiləşdirmişdir.

Nəsiminin azad düşüncə, azad söz, azad və sarsılmaz iradə metaforu, simvolu olması etibarilə S.Vurğunun, X.Rzanın, M.Arazın, Ə.Kərimin əsərləri ideya-məzmunca daha çox yaxınlıq təşkil edir. Vətən taleyinin rəmzi və dövlətçilik metaforası kimi isə X.Rzanın və M.Arazın Nəsimi ilə bağlı şeir və misraları bir-birilə vəhdət təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araz, M. Seçilmiş əsərləri [2 cildə] / M.Araz. Bakı: Lider, c. 1. 2004. 224 s.
2. Kürçaylı, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Kürçaylı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004. 400 s.
3. Xəzri, N. Seçilmiş əsərləri [poemalar və tərcümələr]: [4 cildə] / N.Xəzri. Bakı: Yazıçı, c. 4. 1984. 264 s.
4. İsmayılzadə, İ. Seçilmiş əsərləri [şeirlər və poemalar] / İ.İsmayılzadə. Bakı: Azərnəşr, 1991. 350 s.
5. Kərim, Ə. Seçilmiş əsərləri // Ə.Kərim. Bakı: Lider, 2004. 336 s.
6. Novruz, C. Seçilmiş əsərləri / C.Novruz. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004. 288 s.
7. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [Beş cildə] / R.Rza. Bakı: Yazıçı, c. 4. 1982. 328 s.
8. Rza, X. Seçilmiş əsərləri: [Beş cildə] / R.Rza. Bakı: Yazıçı, c.1. 1980. 390 s.
9. Səfərli, İ. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən H.Səfərli. Bakı: Lider, 2005. 224 s.

XURAMAN HACIZADƏ
xuraman_hacizade@mail.ru
“Naxçıvan” Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONOLOGİYASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Fonologiyanın aktual məsələləri, eləcə də bir çox fundamental problemin həllini tələb edən fonem nəzəriyyəsi Azərbaycan dilçilərini də düşündürmüşdür. Fonem anlayışının açılması, fonemlərin müəyyənləşdirilməsi prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi, fonemlə danışq səsinin oxşar, fərqli cəhətləri, fonem və allafon məsələləri, fonetika və fonologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi, fonemin digər dilçilik sahələri ilə əlaqəsi və s. kimi məsələlər fonem nəzəriyyəsinin əsas problemlərindəndir.

Müasir dövrdə, təəssüf ki, Azərbaycan dilçiyinin ən az tədqiq olunan sahəsi fonologiyadır. Sovetlər hakimiyyəti dövründə, 1970-90-cı illərdə, xüsusən, fonemlə bağlı müzakirələr səngimirdisə, fonetika və fonologiya problemləri əsas tədqiq hədəflərindən biri idisə, ancaq 1990-cı illərin əvvəllərində bu sahədə sanki bir durğunluq yaranmışdı. Müstəqillik dövründə də Azərbaycan dilçiliyində fonologiya məsələləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Düzdür, ilk əvvəl bu tədqiqatlar 1970-ci illərdəki kimi rəngarəng və zəngin deyildir. Bununla belə, həmin dövrdə yazılan elmi əsərləri də diqqətəlayiq hesab edirik. Bu baxımdan H.Həsənov, F.Veysəlli, B.Xəlilov, M.Yusifov və s. kimi alimlərin xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Xüsusən, Fonologiya məsələlərinin tədqiqində F.Veysəllinin adı öndə çəkilməlidir.

Qeyd edək ki, ilk əvvəllər fonologiya problemlərinə ayrıca əsər həsr edilməmiş, fonetika ilə bağlı yazılmış ədəbiyyatlarda fonoloji məsələlərdən də danışılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində əsərlərində fonoloji məsələlərə toxunanlar az deyildir. H.Həsənov “*Azərbaycan dilinin fonetikasi*” (1999); Ə.Rəcəbli “*Struktur dilçilik*” (2005); B.Xəlilov “*Müasir Azərbaycan dili*” (2007) kitablarında fonologiya problemlərindən də bəhs etmişlər. Son dövrlərdə E.Abişov, Q.Məşədiyev, İ.Kazımov kimi alimlər öz araşdırmalarında fonologiya problemlərini də tədqiqata cəlb etmişlər. Belə ki, E.Abişov danışq səsi və fonem anlayışı, Q.Məşədiyev isə fonemin funksionallığı kimi aktual problemləri araşdırmışdır.

1999-cu ildə H.Həsənovun “*Azərbaycan dilinin fonetikasi*” kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitabda fonetikanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, fonetik vasitə və vahidlər, transkripsiya, nitq səslərinin üç aspektdə öyrənilməsi, səs, fonem, səslərin təsnifi, fonetik hadisə və qanunlar, heca, vurğu, intonasiya, orfoqrafiya, orfoepiya, yazı, qrafika, səs və hərf, əlifba haqqında nəzəri məsələlər izah edilmişdir. Dilçi alim Ə.Rəcəbli özünün “*Azərbaycan dilçiliyi*” kitabında H.Həsənovun nitq mədəniyyəti, üslubiyat, leksikologiya, ümumi dilçilik məsələləri ilə bağlı yazmış olduğu elmi əsərlərə rəğbətlə yanaşsa da, “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabını tənqid edir: “*Əsər özlüyündə yaxşı əsərdir, əməyin bəhrəsidir. Amma... A.Axundovun 1984-cü ildə nəşr edilmiş eyni adlı əsərindən sonra bu kitabı yazıb nəşr etməyə lüzum varmı?*” (9, s.236). Ə.Rəcəbliyə görə, bu əsər A.Axundovun əsərindən həm səviyyəcə geri qalır, həm də olduqca zəif əsərdir.

2006-cı ildə Ə.Rəcəblinin iki cildlik “*Qədim türk yazılı abidələrinin dili*” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Kitab göytürk və qədim uyğur əlifbaları ilə yazılmış kitabələrin dilinin tədqiqinə həsr edilmiş, universitetlərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş dərs vəsaitidir. Əsərin birinci hissəsi “**Fonetika**” adlanır və bu hissə iki fəsildən (“**Qrafika**” və “**Fonologiya**”) ibarətdir. “**Fonologiya**” adlı hissədə kitabələrin dilində işlənən sait və samit səslər səciyyəyəndirilmiş, fonetik hadisə və qanundan danışılmış, ilkin türk sözlərinin fonetik quruluşu haqqında mülahizələr irəli sürülmüş, heca, vurğu, intonasiya haqqında məlumat verilmişdir.

F.Veysəllinin üç cildə yazmış olduğu “*Struktur dilçiliyin əsasları*” (2005) əsərinin I cildi bütövlükdə fonologiya məsələlərindən bəhs edir. Müasir dilçiliyin təşəkkül tapmasında mühüm rollardan birini oynayan İ.A.Boduen de Kurtenenin nəzəriyyəsinin əsas qaynaqları və mənbələri açılıb göstərilir, bundan başqa, müxtəlif fonoloji məktəblər təhlil edilir, son illərin nailiyyəti sayılan generativ fonologiya və onu yaradıcısı olan N.Xomskiyə kitabda ayrıca bir fəsil ayrılmışdır. Alimin “*Struktur dilçiliyin əsasları*” (2005) kitabının iki fəslə (IV fəsil: “*Azərbaycan dilinin fonem tərkibi*”, V fəsil: “*Azərbaycan dilinin fonem sisteminin səciyyəsi*”) Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminə həsr edilmişdir.

F.Veysəlli 2008-ci ildə türkçə “*Azərbaycan dilinin fonetikasi*” (“Azerbaycan türkcesi fonetiği”) kitabını nəşr etdirmişdir. Əslində, bu əsər “**Fonetika və fonologiya məsələləri**” kitabının türkçə tərcüməsidir. Burada fonologiya problemləri əsas tədqiqat mövzudur. F.Veysəlli Avropada kitabı nəşr olunan dilçi alimdir. Onun 258 səhifəlik “**Fonetika və fonologiya problemləri**” kitabı Londonda çap edilmişdir. İngiliscəyə tərcüməni V.Əkbərov etmiş, giriş sözünü isə Devid Perri yazmışdır. Kitabda dilin yaranması, qaynaqlar, işlənməsi ilə bağlı izah verilmiş, eləcə də Azərbaycan dilinin fonetik strukturu və fonologiyası, onun nəzəri məsələləri şərh olunmuşdur. Bundan başqa fonetikanın digər elmlərlə əlaqəsi, obyekt və vəzifələri, fonetik vahidlər, yazının şifahi nitqlə əlaqəsi kimi məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir. F.Veysəllinin “*Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfemika*” (2014) kitabı da fonologiya problemlərinə həsr olunmuşdur. Burada fonem təlimi (fonemika), fonemlə morfemin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən təlim (morfemika) tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu kitabı müəllifin “*Funksional qrammatika*” layihəsinin başlanğıcı hesab etmək olar. Hər gün inkişaf edən dünya dilçiliyi ilə ayaqlaşmaq, ondan geri qalmamaq üçün yeni tədqiqat obyektləri olmalıdır. Bu istiqamətdə F.Veysəllinin bu layihəsini alqışlamaq olar. Xüsusən, fonologiya istiqamətində yeni fikrə, yeni izaha ehtiyac vardır.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində orfoepiya ilə bərabər orfofoniya termini də işlənməkdədir. İlk dəfə bu problem haqqında F.Veysəlli özünün “*Fonetika və fonologiya məsələləri*” kitabında söhbət açsa da, bu məsələyə toxunan olmamışdı. Lakin müasir Azərbaycan dilçiliyinin əsas polemikalarından biridir. F.Veysəllinin bir-birinin ardınca çap olunan “*Azərbaycan dili orfofoniyasının nəzəri əsasları*” (2015), böyük bir işçi qrupla hazırladığı “*Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti*” (2016) əsərləri bu mövzudadır. Bundan başqa, yeni nəşrdən çıxan “*Müasir Azərbaycan dili (Fonetika və fonologiya)*” (2019) dərsliyində də orfofoniya problemlərinə geniş yer ayrılmışdır. F.Veysəlli hesab edir ki, Azərbaycan dilçiliyində səhv olaraq, orfoepiya tələffüz normasını öyrənən elm kimi verilib, halbuki tələffüz normasını öyrənən elm orfoepiya deyil, orfofoniyaadır. Onu da qeyd etmək ki, bu məsələni dilçiliyimizdə ilk dəfə F.Veysəlli irəli sürmüşdür. Alimə görə, Orfofoniya dildəki fonem qarşılaşmalarının xüsusiyyətlərini öyrənir. Orfoepiya isə dildəki sözlərin fonem tərkibini tədqiq edir. Müəllif orfoepiyaya dildəki sözlərin fonem tərkibinin, cümlələrin intonasiyasının müəyyənləşdirilməsi, dilimizdəki heca modellərinin təyin edilməsi kimi məsələləri daxil etdiyi halda, orfofoniyanın isə ayrı-ayrı fonemlərin müəyyən fonetik mövqedə, digər fonemlərlə işlədildikdə, vurğunun və intonasiyanın təsiri nəticəsində baş verən dəyişiklikləri öyrənən dilçilik sahəsi olduğunu sübut etməyə çalışır. Dilçi alim R.Heydərov da qeyd edir ki, orfoepiya və orfofoniya terminləri heç də həmişə bir-birini əvəz etmir və bunları qarışdırmaq olmaz. “Orfofoniya” lüğətinin hazırlanmasında işçi qrupun üzvü olan R.Heydərovun fikrincə, olduqca ağır zəhmət hesabına ərsəyə gələn bu lüğət hər bir sözün tələffüzünü incəliklərə qədər təcrübi yolla öyrənir və beynəlxalq transkripsiya vasitəsilə oxucuya çatdırır.

A.Cəfərov özünün “*Azərbaycan dilində orfofoniya məsələləri*” məqaləsində orfofoniyanın, eləcə də orfoepiyanın əsas tədqiqat obyektləri haqqında danışmış, onların oxşar və fərqli tərəflərinə aydınlıq gətirmişdir. F.Veysəllinin fikrini bu məsələdə təsdiq edən alim yazır ki, orfofoniya funksional səs vahidlərinin tələffüz normaları, sözdəki fonemlərin allofonlarının, yəni çalarlıqlarının tələffüzü öyrənilir. A.Cəfərov allafonları fonemin təzahür variantları hesab edir və dil materiallarını nümunə gətirərək, fikrini sübut etməyə çalışır: “*Qeyd etdiyimiz kimi, allofonlar fonemin konkret şəkildə təzahürü, variantı və növüdür. Məsələn, əl, əla, müəyyən, nə üçün vahidlərində qara verilmiş saitlər ə foneminin allofonlarıdır. Habelə əl-lər, göz-zər, qız-dar, nar-rar, adam-nar sözlərindəki l, z, d, r, n səsləri əsas (invariant) hesab olunan l foneminin allofonlarıdır. Əl, lələ, dədə, nədən vahidlərində bütün səslər /ə/ foneminin allofonlarıdır*” (8, s.41). A.Cəfərova görə, orfoepiya sözün komponentlərinin normativ tələffüz qaydalarını və fonem tərkibini müəyyən edən qaydaların məcmusudur.

İ.Salehova da bu məsələyə münasibət bildirmiş, problemə aydınlıq gətirmək istəmişdir. O, problem haqqında yazır: “*Qeyd etmək lazımdır ki, qaydaların şüurlu olaraq sistem şəklinə salınması məhz orfoepiyada baş verir. Belə ki, sözün fonem tərkibi dil daşıyıcıları tərəfindən yaxşı dərk olunur. Orfofonik fərqləri isə onlar çox vaxt anlaya bilmirlər. Bu fərqləri başa düşmək xüsusi fonetik hazırlıq tələb edir*” (8, s.499). Alimə görə, orfofoniya orfoepiyanın tərkib hissəsidir və F.Veysəllinin “*ənənəvi orfofoniya səhv olaraq orfoepiya adlandırılır*” fikri özünü tam doğrultmur. Əslində, İ.Salehovanı haqlı hesab etmək olar.

Çünki Rus dilçiliyində də allafonlar fonemlər kimi orfoepiyaya aid edilir. Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatlarını da nəzərdən keçirəndən sonra bu qərara gəlmək olur ki, fonemlərin tələffüz qaydalarını orfoepiya, fonem variantlarının (çalarlarının), yəni allafonların tələffüzünü isə orfofoniya öyrənir.

Hesab edirəm ki, həm də fonologiyanın əsas predmeti olan fonemlərin və onların variantlarının tələffüzü, Azərbaycan dilçiliyində yeni başlayan müasir problem “**orfoepiya, yaxud orfofoniya**” dilçilərimiz arasında hələ çox müzakirə mövzusu olacaqdır.

Y.V.Əliyev 2006-cı ildə “*Kitabi-Dədə Qorqud*” və *bədii mətnin fonoloji strukturu*” əsərini çap etdirir ki, bu metodik vəsaitdə də fonemin sözyaradıcı vasitə kimi funksionallığının “*Kitabi-Dədə Qorqud*”-un mətnində daha aydın şəkildə təzahür etməsindən və tekstual əhəmiyyət kəsb edən yeni söz və ifadələrin yaranmasına səbəb olmasından bəhs olunur.

2012-ci ildə M.Yusifov özünün “*Azərbaycan dili fonetikasının əsasları*” adlı əsərini nəşr etdirmişdir. Bizim fikrimizcə, bu dövrün Azərbaycan dilinin fonetikasi və fonologiyası problemlərinə həsr olunmuş hələ ki, ən irihəcmli tək müəllifi əsəridir. Fonologiya problemlərinin də geniş tədqiq olunduğu bu kitabı müəllif, xüsusən, magistratura pilləsində təhsil alan tələbələrin istifadəsi üçün nəzərdə tutmuşdur.

M.Yusifovun “*Azərbaycan dili fonetikasının əsasları*” adlı əsərində fonem və onun funksionallığı, fonetikanın növləri, əhəmiyyəti, fonemlərin sistem və strukturu, fonetik vahidlər, fonemlərin təkamülü, sait və samitlərin fonomorfologiyası, sait və samitlərə aid keçidlər, səs keçidlərinin prinsipləri, sait və samitlərin fonetik tarazlığı, fonetik hadisələr, fonetik söz yaradıcılığı, heca və ritmik bölgü, vurğu, fonetik aktuallaşma kimi problemlərdən bəhs olunmuşdur. Bundan başqa, kitabda geminatlar probleminə yenidən toxunulmuşdur.

M.Yusifov “*Azərbaycan dili fonetikasının əsasları*” kitabında dillərin mənşəyi, eləcə də yaranması haqqındakı nəzəriyyələri də bir-bir gözdən keçirmişdir. Müəllif təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, müxtəlif sistemli dillər arasındakı oxşarlığı ortaya çıxaranların faktları fərziyyə olaraq qalır. Alim yazır: “*Müxtəlif sistemli dillər arasındakı yaxınlıqlar isə mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif baxışlar əsasında izah edilmişdir. Başqa sözlə, dillər arasındakı yaxınlığı təsdiq edən faktlara aid qanunauyğun əlaqələr lazımcı qiyətləndirilə bilmədiyindən irəli sürülən fikirlər böyük, nəticələr isə kiçik olmuşdur. Yəni müxtəlif sistemli dillərdəki struktur-semantik əlaqələrin göstəricisi kimi meydana çıxan faktların əsasında irəli sürülən fikirlərdə dünya dillərinin birliyi ideyasının əsaslandırılmasına cəhd edilmiş, nəticə isə sübuta yetirilməmiş fərziyyə şəklində qalmışdır*” (12, s.270). Bizim fikrimizcə, dünya dillərindəki oxşarlıqlar bu dillərin birliyi ideyasını sübuta yetirəcək məsələ deyildir və bu dil faktları xalqların assimilyasiyası, coğrafi yaxınlığının, tarixi əlaqələrinin nəticəsində meydana gəlmişdir.

M.Yusifov fonetika problemlərinə həsr etdiyi əsərində müxtəlif sistemli dillərə məxsus sözləri qruplaşdıraraq müqayisəsini vermiş və müştərək cəhətləri ortaya çıxarmış, funksionallıq baxımından fonologiyanın predmeti olan fonemlərin vəzifəsindən bəhs etmişdir. Onun fikrinə görə, birhecalı sözlərin formalaşmasında saitlərin mərkəzləşdirici mövqeyi xüsusi rol oynayır. Bunun səbəbini də belə izah edir ki, sait səslər sözlər arasında semantik əlaqəni saxlamaqda əhəmiyyət daşıyır. Müəllif xeyli sayda nümunə göstərmişdir. O yazır: “*Bunlar onu deməyə əsas verir ki, kök sözlərin formalaşması prosesində saitlər mərkəzləşdiricilik vəzifəsi daşıyır, samitlər isə saitin ətrafına toplaşmaqla, birləşməklə bütövləşdiricilik vəzifəsini yerinə yetirir. Beləliklə, sait və samitlər, bir növ “söz ailəsini” yaradır*” (12, s.297).

F.Rzayevin “*Söz*” (2012) kitabı da fonetika və fonologiya problemlərini özündə əks etdirən əsərlərdəndir. Müəllif “*fonemlər nəyə işarədir*”, “*Sözlərdə fonemlərin məna əmələgətirici vəzifə və əlamətləri*”, “*Fonem və sözlərin bəzi xüsusiyyətləri*”, “*Bəsit və mürəkkəb fonemlər*”, “*Bəzi statistik universalələrə dair*” başlıqları altında müqayisə, qarşılaşdırma və ümumiləşdirmə yolu ilə maraqlı tədqiqat aparmışdır. Kitabda səs, söz, şəkilçilər üzrə hər bir fonemin mahiyyəti müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında araşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, F.Rzayev hesab edir ki, dilçiliyin əsasını təşkil edən dil vahidlərinin (müəllif burada səs, söz və şəkilçiləri nəzərdə tutur) tədqiqi indiyənə kimi dərinədən, ətraflı, lazımı səviyyədə aparılmamışdır: “*Sözlərin və onların mənalarının yaranmasının əsasında, kökündə hansı prinsiplərin durduğu hələlik elmə məlum olmadığından, keçmişdə olduğu kimi, indiki dövrdə də dilçilər sözləri, dili stixiyalı, kor-koranə ictimai fəaliyyətin nəticəsi kimi qəbul edirlər. Odur ki, müasir dilçilər səslərlə*

(fonemlərlə) sözlərin mənalarının hansı əlaqədə olduğu, sözlərin hansı prinsiplər əsasında yaranması barəsindəki və başqa bu kimi suallara əhatəli cavab verməyi mümkün hesab etməyib, bu işdən hətta müəyyən qədər geri çəkilməşlər” (10, s.7). Alimə görə, möhkəm elmi-nəzəri bazanın olmadığından tətbiqi dilçilikdə ədəbi dilin normalaşdırılmasında, etimoloji və terminoloji, ümumiyyətlə, linqvistik lüğətlərin tərtibində dolaşılıqlara yol verilir. Öz inkişafı ilə fərqlənən indiki dövrün özündə belə, dilin yaranması və inkişafı yollarına aid məsələlərin tədqiqinin problem olaraq qalması müəllifi olduqca narahat edir.

B.Xəlilov kitabın əhəmiyyəti haqqında danışaraq, onu yüksək qiymətləndirmişdir. O, F.Rzayevin mülahizələri haqqında yazır: “Söz” adlı bu kitabda oxucunu, mənə elə gəlir ki, bir neçə məqam düşünməyə vadar edəcəkdir:

1. Fonemlərin vəzifə və əlamətləri;
2. Fonemlərin sözlərdə mənaya xidmət etməsi;
3. İkisəsli, üçsəsli, dördsəsli, beşsəsli və daha çoxsəsli sözlərin mənalarında fonemlərin oynadığı rol;
4. Sözlərdəki sait və samitlərin mənə xüsusiyyətlərinin kainatı və varlıqlarını kodlaşdırması;
5. Dillərin kainata bağlı olması;
6. Sözlərin kainata və onun hərəkətlərinə bağlı olması;
7. Dillərin və sözlərin bəşəri xarakteri və s. (10, s.4).

N.Cəfərov da kitaba müsbət rəy yazmış, F.Rzayevin dilçilik mülahizələrini maraqlı və orijinal adlandırmışdır.

Son dövrdə fonetika və fonologiyaya həsr edilmiş ən irihəcmli əsər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun hazırlayıb nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili I cild (Fonetika və fonologiya)” (2019) kitabıdır. Kitab haqqında ön sözün müəllifi M.Nağısoylu qeyd edir ki, yenidən çapa hazırlanan akademik qrammatika 4 cildə nəzərdə tutulmuşdur və I cild də Azərbaycan dilinin fonetik və fonoloji sisteminə həsr olunmuşdur.

Kitabın ərsəyə gəlməsində Azərbaycanın tanınmış dilçi alimləri iştirak etmişlər. Belə ki, kitabda “Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi və onun fonetik strukturunun tədqiqi haqqında” Q.Kazımov; “Fonetika. Fonetika haqqında ümumi məlumat” M.Yusifov; “Azərbaycan dilinin funksional fonetika və fonologiyası” F.Veysəlli; “Fonetik hadisələr və əvəzlənmələr” A.Axundov; “Danışıq səsi və fonem anlayışı” E.Abişov; “Fonem və onun funksionallığı” Q.Məşədiyev; “Saitlər sistemi (vokalizm)” Z.Quliyeva; “Samitlər sistemi (konsonantizm)” A.Ələkbərov, A.Ələkbərova; “Heca” Q.Cəfərov; “Vurğu” E.Əhmədova; “Yazı. Əlifba. Qrafika” A.Bəylərova; “Ortaq əlifba problemi” E.İbrahimov; “Orfoqrafiya: qaydalar və prinsiplər” İ.Kazımov, Ş.Qasımova; “Orfoepiya” İ.Salehova; “Orfoepiya normalı” və “Fonosintaksis. Sintaqm fonosintaksisin obyekt kimi” İ.Məmmədli; “Azərbaycan dilinin morfonologiyası” F.Cəlilov; “Fonetik üslubiyyət” və “Fonosemantikanın tədqiq tarixi” N.Hacıyeva; “Dil və fonosemantika məsələlərinə bir baxış” B.Xəlilov; “Dominant səslər” K.İmamquliyeva tərəfindən yazılmışdır.

AMEA-nın müxbir üzvü, görkəmli alim Ə.Quliyev kitab haqqında “Fonetika və fonologiya: yeni araşdırmalar işığında” (2020) adlı geniş məqalə çap etdirmiş, onu yüksək qiymətləndirmişdir: “Beləliklə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, onun Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin əməkdaşlarının hazırladığı “Müasir Azərbaycan dili I cild” (fonetika və fonologiya) kitabı AMEA-nın 70 illik yubileyinə layiqli bir hədiyyədir. 700 səhifəlik bu kitab Azərbaycan dili fonetik sisteminin öyrənilməsi tarixində yeni tədqiqatlar işığında yazılmış ilk fundamental əsərdir. İnanırıq ki, öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən “Fonetika və Fonologiya” kitabı filoloq elmi işçilər, müəllimlər, doktorant, magistrant tələbələr üçün dəyərli bir töhfə olacaqdır” (13, s.22).

Bütün qeyd olunanlardan bu nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dilçiliyində fonologiya məsələləri dünya dilçiliyi səviyyəsində öyrənilmiş, aktual olan fonem probleminə münasibət bildirilmiş, müəyyən sayda elmi ədəbiyyat ərsəyə gəlmişdir.

Müasir Azərbaycan dilçiyinə nəzər saldıqda fonologiya problemlərinin tədqiq olunma baxımından digər dilçilik sahələri ilə müqayisədə kəmiyyətcə azlıq təşkil etdiyinin şahidi oluruq, eyni zamanda bu problemlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilçiliyində öz aktuallığını saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi / A.A.Axundov. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi / A.A.Axundov. Bakı: Maarif, 1973, 302 s.
3. Heydərov, R.A. Dialekt fonetikasının tədqiq tarixi // Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxəq konfransın materialları (II hissə). Bakı: elm və təhsil, 14-15 noyabr 2016, s.111-115.
4. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin fonetikasi / H.Həsənov. Bakı: BDU, 1999, 269 s.
5. İmamquliyeva, K. Azərbaycan dilinin səs sistemində variantlılıq və fonem mərhələsi // Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxəq konfransın materialları (II hissə). Bakı: elm və təhsil, 2016, s.84-86.
6. Qurbanova, L.Q. Dildə fonetik, fonoloji mənimsəmə və interferensiya hadisəsi (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) / L.Q. Qurbanova. Bakı: 2016, 208 s.
7. Məmmədov, R.S. Səslərin artikulyator təsnifatının fonoloji yönümlülüyü məsələsinə dair (Azərbaycan dilinin vokalizm materialları əsasında) // Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri, c.14, 2018. №2, s.4-8.
8. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika və fonologiya) I cild / Nağısoylu M.Z., Veysəlli F.Y., Kazımov İ.B. (və b.) Bakı: Elm, 2019, 734 s.
9. Rəcəbli, Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi / Ə.Ə.Rəcəbov. Bakı: Nurlan, 2007, 416 s.
Rzayev, F.H. Söz / F.H.Rzayev. Bakı: Maarif, 2012, 244 s.
10. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfemika. I cild. / F.Y.Veysəlli. Bakı: “Prestige çap evi”, 2014, 530 s.
11. Yusifov, M.İ. Azərbaycan dilinin fonetikasının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 320 s.
12. Quliyev, Ə.A. Fonetika və fonologiya: yeni araşdırmalar işığında / Bakı: Ədəbiyyat qəzeti. 2020. № 52, s.22 (<https://edebiyatqazeti.az/news/science/6555-fonetika-ve-fonologiya-yeni-arasdirmalar-isiginda>)

QUMRAL SƏFƏROVA
qumralseferli2001@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ DİLİMİZƏ GƏLƏN ALINMALARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan ədəbi dilinin, o cümlədən dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə istiqamətində alınma sözlərin əhəmiyyəti və rolu müstəsnaadır. Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi dövrlərə nəzər saldıqda hər bir dövrdə dilimizə alınma sözlər daxil olmuşdur. Həmin alınmalar mənbə və mənşə etibarilə müxtəlifdir. Son dövr statistikasına nəzər saldıqda lüğət tərkibində alınma sözlərin 15 faizə yaxın olduğunu müşahidə edirik.

Qloballaşmanın getdiyi zamanda leksikamıza daxil olan yeni sözlər dilimizin söz ehtiyatını daha da zənginləşdirmişdir. Yeni nəşr olunan Azərbaycan dilinin orfaqrafiya lüğətində artıq 110 min 563 söz yer almaqdadır. Lüğətə pide, pilates, piling, depilyasiya, deport, demontaj, dermatokosmetologiya, devalvasiya, dezinfeksiya, dezodorant-antiperspirant, dubl, dopinq, ekonomiks, ekoturizm, smaylik, smart-TV, selfi, sendviç, summativ, vay-fay, administrator, bouling, realiti-şou, mozaik, mozaiklik, motivasiya, dolğu, dollarlaşma, submədəniyyət, geysa (incəsənət adamı) və s. kimi sözlər daxil edilib. Bu cür alınmaları zəruri alınmalar olduğu üçün lüğətlərə salınmışdır.

Qeyd etməliyik ki, alınmaların da dilə daxil edilməsi zamanı fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi gözlənilməlidir. Digər əsas məsələ isə dilimizə daxil edilən alınmaların əvvəlcədən tənzimlənməsi və dilimizin daxili qayda qanunlara uyğunlaşdırılmasıdır. Alınma sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir. Lakin alınmalara yanaşma tərzini, alınma sözlərin növləri, onların tədqiqi prinsipləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə göstərilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə alınma sözləri şərti və nisbi adlandırır və mahiyyətini belə izah edir: *“Alınma söz anlayışı həm mürəkkəb, həm də şərti bir anlayışdır. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatında alınma sözlər dedikdə, əsasən, başqa dillərdən alındığı dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi məqsədəuyğunluq çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur. Buna görə də, bu növ sözləri əcnəbi sözlər adlandırırıq”* (1,s.91-92).

H.Həsənov alınma sözlərin şifahi və yazılı nitq vasitəsilə alındığını göstərərək, onlara bu aspektdən tərif vermişdir: *“Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənanın keçməsi alınma adlanır”*(2, s.117)

S.Cəfərov alınma sözlərin dilə gəlməsinin ehtiyac nəticəsində zəruri olduğunu söyləyərək, Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər olaraq iki qrupa bölür (3, s.43).

A.Qurbanov da digər dilçilər kimi alınma sözlərə belə tərif verir: *“Bu və ya digər dilin başqa dildən aldığı sözə alınma söz deyilir. Sözlər bir dildən başqasına müxtəlif şərait və zamanlarda, müxtəlif səbəblərdən və bir sıra yollarla keçir”* (4, s.194).

Qeyd etməliyik ki, dildə alınma sözlərin işlənməsi həm üslub, həm də semantik baxımdan diqqəti cəlb edir. Hər hansısa əcnəbi bir sözün bildirdiyi semantika dilin öz sözləri ilə də ifadə oluna bilər.

Məlumdur ki, hər hansı dil məqsədsiz olaraq başqa bir dildən söz almır. Ancaq tarixin müəyyən məqamlarında dilə lazım olmayan külli miqdarda leksik vahidlər daxil olur və nəticə etibarilə zaman keçdikcə həmin sözlər lüğət tərkibinə mənfə təsir göstərir. Elə bu səbəbdəndir ki, alınma sözlər məqsədinə görə 2 qrupa bölünür:

1. **Məcburi alınmalar;**
2. **Zəruri alınmalar.**

Məcburi alınmalar özləri də tarixi şərait baxımından iki qrupa bölünür:

- **Ən qədim dövrlərdə dilimizə keçmiş məcburi alınmalar;**
-

• **Müasir dövrdə dilimizə keçmiş məcburi alınmalar.**

Çağdaş dövrümüzdə dilə daxil olan məcburi alınmalar dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsi, elm və texnikanın sürətli inkişafı və bu kimi digər amillərin təsiri ilə işlənmə arealı genişlənməmişdir. Son onillikdə daha çox mətbuat dilində rast gəlinən “öyrənci” sözü türk dilinə məxsusdur. Və “öyrənci” sözünün qarşılığı olan “tələbə” sözü ərəb mənşəli olmasına baxmayaraq, artıq bu söz dil daşıyıcıları üçün doğma sözə çevrilmişdir. Lakin “öyrənci” sözü mətbuat dilində nə qədər işlənsədə, lüğət tərkibinə daxil edilməyəcək, çünki dil daşıyıcıları bu leksemi hansısa yad dilin ünsürü kimi qəbul edir.

Bildiyimiz kimi, qloballaşan dünyada hər kəsin daha çox istifadə etdiyi “internet” latın sözü olub və 1990-cı ildə kəşf edilmişdir. Və hazırda Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olmuş “internet” sözü ümumişləklilik qazanmışdır.

Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə elə sözlər keçmişdir ki, dilimizdə bu sözlərin qarşılığı olduğu halda, onlarla mübarizə apara bilmirik.

Rus mənşəli məcburi alınmalar: **kraska**-boya; **qreçqa**-qarabaşaq; **atopleniya**-qızdırıcı sistem; **çaşka**-fincan; **koşelyok**-pul kisəsi; **podnos**-altlıq; **tenniska**-qısa qol köynək; **tvorok**-kəsmik; **uçot**-qeydiyyat və s.

➤ **Avropa mənşəli məcburi alınmalar:** **arqument**-sübut; **dəlil**; **abstrakt**-müərrəd; **kommentariya**-şərh; **konkurensiya**-rəqabət; **korrektə**-düzəliş; **kvartal**-rüb və s.

➤ **Türk mənşəli məcburi alınmalar:** **başqan**-rəhbər; **bəlirləmək**-müəyyənləşdirmək; **dərgi**-qəzet, jurnal, almanax; **dönəm**-mərhlə, vaxt; **olay**-hadisə; **öndər**-başçı; **sayın**-əziz, hörmətli; **zorunda**-məcburiyyətində; **topləm**-cəm və s.

➤ **Ərəb-fars mənşəli məcburi alınmalar:** **məmləkət**-ölkə; **təhdid**-təzyiq; **bahəm**-yanaşı və s.

Zəruri alınmalar elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq yaranır. Qeyd etməliyik ki, zəruri alınmaların bir qismini də ekzotizmlər təşkil edir ki, bunlar idarə, müəssisə, təşkilat, şirkət adlarını özündə ehtiva edirlər. Bu adlar həcminə görə çox vaxt abreviatura şəklində özünü göstərir. Ancaq zəruri alınmaların təkcə abreviaturdan ibarət olmadığını da bildirməliyik.

20-ci əsrin sonlarından başlayaraq çağdaş dövrümüzdə də müxtəlif sahələr üzrə dilə daxil olmuş alınma sözlər Azərbaycan ədəbi dilində işləklilik qazanmışdır. Bu alınmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **İqtisadi yönümlü alınmalar:** assosiasiya, investisiya, kvota, korporasiya, lisenziya, sektor, tədavül, sahibkar, özəl, yatırım, distribüter, menecment, menecer və s.

2. **Mədəniyyət sahəsinə əhatə edən alınmalar:** ansambl, caz, dubl, festival, kinematoqrafiya, klipmeyker, kontata, qrim, şoumen, uvertüra, premyera, ünlü və s.

3. **Elmin, texnikanın inkişafı nəticəsində dilə daxil olan alınmalar:** buldozer, detal, drenaj, ekskavator, internet, kultivasiya, meliorasiya, nüans, tendensiya, vertikal, generator, kislota, teletayp, faks, peycer, sayt, çat, media, printer, mer, innovative və s.

4. **Tibb sahəsinə məxsus alınmalar:** diabet, donor, epidemiya, hemoqlabin, hipertoniya, infarkt, karantina, katarakt, konfigurasiya, qlaukoma, leykoz, pereporat, reanimasiya, stasionar, trauma, marqans, şizofreniya, terapevt və s.

5. **Dini adlarla bağlı olan alınmalar:** iudaizm, panteizm, protestant, teologiya, cami, cihad, imsak, küfr, övliya, zəvvar və s.

6. **İctimai-siyasi yönümlü alınmalar:** kadr, kosmopolit, baykot, bazis, denominasiya, monitoring və s.

7. **Hüquq yönümlü alınmalar:** ekspert, ekspertiza, kollegiya, kriminal, notarius, ombudsman, istintaq, vəkalət və s.

8. **İdman sahəsi ilə bağlı alınmalar:** akrobatika, biqbol, bouling, bodibilding, bodmenton, cüdo, xokkey, kross, liqo, priyom, rekortmen, transfer və s.

9. **Hərbi sahəni əhatə edən alınmalar:** artilleriya, batalyon, flot, manevr, aranat, pistolet, minomyot, qrad, tabur və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: 1962, 270 s.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksikası). Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 409 s.
5. Yaqubova T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar. Bakı: 2008, 152 s.
6. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 2005, 452 s.
7. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili-leksika, 2-ci hissə, 3-cü nəşr, Bakı: 2007, 191 s.
8. İnternet resursları.

RASİMƏ BABAYEVA

rasimbabayeva5@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

AKİF İMANLININ HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU

Onu tanıyanlar, onunla əməkdaşlıq edənlərin hər birinin ortaq fikirləridir ki, Akif müəllim hər zaman sadə, yaradıcılıq eşqi ilə yaşayan, hər zaman insanların yaxşılığını istəyən, heç bir zaman tərifi sevməyən, yüksək mədəni və natiqlik istedadına malik olan bir şəxs olmuşdur.

Bir insan haqqında bu cür fikirlərin səslənməsi, mənəcə, həmin insanın ən böyük uğuru və var-dövlətidir. Əgər bir insan, yalnız özü üçün yaşayırsa, ətrafındakılara heç bir xeyri yoxdursa, deməli, o insan sadəcə nəfəs alır, yaşamır. Amma Akif İmanlı sözün əsl mənasında həyatı dərk edən, “bu dünyadan yalnız yaxşılıq qalacaq” fikrinə şərik çıxan insanlardandır. Hər zaman gənclərə dəstək verməklə seçilən, onlara düzgün yol göstərən Akif İmanlı haqqında elə bir insan olmasın ki, müsbət danışmasın. Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvü, bir çox məqalələr, kitablar, hekayələr müəllifi olan Akif İmanlı 27 dekabr 1948-ci ildə yurdumuzun qədim və səfali yerlərindən biri olan Şərur rayonunda dünyaya gəlmişdir. Onun bu cür istedadına malik olmasının ziyalı ailəsində böyüməsinin təsiri böyükdür. O, 1963-cü ildə 8 illik məktəbi, 1966-cı ildə isə orta məktəbi bitirmişdir. Akif müəllim bir an olsun yaradıcılıqdan ayrılmamış, çətinliklə dolu və uzun yol olmasına baxmayaraq müəllimlik sənətini seçmişdir. Akif İmanlı bir çox hekayələrində də, yazdığı məqalələrdə həcm genişliyindən çox məzmun zənginliyinə üstünlük vermişdir. Əsərlərinin çoxunun həcmi balaca olsa da həmin əsərin ifadə etdiyi məna çox böyük olmuşdur.

Akif İmanlının ilk hekayəsi olan “*Dostlar*”-ı “*Şərq qapısı*” qəzetində çap etdirmişdir. O, əsasən, yaradıcılığında yumoristik hekayələr yazmağa üstünlük verərdi. Hekayə yazarkən həyatda tanıdığı insanlar barədə və həmin insanların başına gələn əhvalatlar barədə yazardı. Ona görə də, həmin hekayələri oxuyarkən insana təsir etməsinin bir səbəbi də budur. Yazdığı hekayələri yumoristik və lirik olmaqla iki yerə ayırmaq olar. Hər zaman kiçik hekayələrdə ifadə etdiyi ideya və fikirlər böyük və təsirli olmuşdur. Onun “*Xırda kişi ilə Böyük padşahın nağılı*”, “*Adamlar*”, “*Naxoşluq*”, “*Gorunda çatlasın*” hekayə janrında yazdığı ən gözəl nümunələrdəndir. Akif İmanlının yazdığı “*Kal qarpız*” hekayəsi ona böyük ədəbiyyatın qapılarını açmışdır. Sonralar “*Kal qarpız*” adlı ilk hekayələr toplusunu yaratmışdır.

1970-ci ildə fəaliyyətə başlayan “*Şərur qönçələri*” dərnəyi öz ətrafında bir çox istedadlı gəncləri birləşdirmişdir. Bu gənclərdən biri də yaradıcılıq eşqiylə yazıb-yaradan Akif İmanlı olmuşdur. Bu dərnək bir çox gənclərin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərirdi. Belə ki, Akif müəllim də əvvəllər “*İşıqlı yol*” adlanan “*Şərur qönçələrində*” bir çox yazılarını çap etdirmişdir. Akif İmanlı ilə yanaşı bu dərnəkdə Vaqif Məmmədov, İbrahim Yusifoğlu, Budaq Təhməz kimi gənc müəllimlər toplaşmışdılar. Təhsil aldığı müddətdə dərin biliyi və sadəliyi ilə seçilən Akif İmanlı hər kəsin, eləcə də müəllimlərinin də sevimlisinə çevrilmişdir. Hər zaman dilçiliyə, qrammatikaya böyük marağı olmuşdur. Yuxarı kurslarda öyrəndiklərini həyata keçirməyə üstünlük vermişdir. Ali məktəbi bitirdikdən sonra Şərur rayonunun Şəhriyar kənd orta məktəbində müəllim kimi fəaliyyətə başlayan Akif İmanlı şagirdlərinin sevimli və qayğıkeş müəlliminə çevrilmişdir. Orta məktəbdə işlədiyi müddətdə dərs dediyi uşaqlara böyük həvəslə dərsləri mənimsətməmiş, biliklər aşılarmışdı. Bir müddətdən sonra Akif İmanlının yolu Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu ilə kəsişmiş və “*Pedaqogika və psixologiya*” kafedrasında müəllim olaraq çalışmağa başlamışdır. O, bu kafedrada çalışmağa başlayandan sonra ən sevdiyi məşğuliyyəti olan cümlə təhlilindən uzaqlaşmağa məcbur oldu. Ancaq sonralar tədris etdiyi pedaqogika dərslərində cümlə təhlilini və qrammatikani əlaqələndirməyi bacardı. O, yaradıcılığı boyu Azərbaycan dilçiliyində ən çox cümlənin sintaktik təhlilinə çox böyük önəm vermiş, sintaktik təhlili üzərində istər məktəbdə olsun, istərsə də tələbəlik illərində olsun çox düşünərdi. Ən çətin cümlə təhlilinin öhdəsindən gəlməyi bacarırdı. Yaradıcılığı boyu 2 hekayə kitabı, 100-dən çox məqalə, onlarla hekayə, 5 metodik vəsait, 6 monoqrafik əsər yazmışdır.

Sonralar, Akif İmanlı çalışdığı kafedranı dəyişmiş və “*Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası*” kafedrasında çalışmağa başlamışdır. Bu kafedrada çalışmaq onun yaradıcılığının ən əsas

dəyişikliklərindən biri idi. Öz sevimli işi ilə məşğul olmaq sanki Akif İmanlının yaradıcılığının bəhrəsini birə-beş artırdı.

Akif İmanlı 2010-cu ildə Yusif Seyidovun elmi rəhbərliyi altında “Şərur və İğdır bölgələrinin toponimləri” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Bu məqsədlə həmin yerlərdən toplanmış əfsanə və rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Dissertasiyası üçün istifadə olunan ifadələrin, şəxs adlarının yerli-yerində işlənməsi Akif İmanlının yaradıcılıq istedadından xəbər verirdi. Yazdığı kitabın girişində ifadə etdiyi fikir çox diqqətəlayiq olmuşdur. Onun fikrincə, yer adları özündə tarix yaşadır. Bu toponimləri araşdırarkən öz tariximiz barədə önəmli və maraqlı məlumatlar alırdı. Bu kitabda toplanan əsas toponimlər Şərur rayonunun tarixi barədə bir çox fikirlər söyləməyə imkan verir. Hər zaman türklərin yaşadığı yer olduğu üçün Şərurda türk mənəbli toponimlərdə çox olmuşdur. Şərur haqqında araşdırma apararkən 3 istiqamədə öyrənməyi üstünlük vermişdir:

- 1) Arazboyu toponimləri;
- 2) Şərur düzü;
- 3) Dağlıq və dağətəyi zonaların toponimləri.

Akif müəllim doğulduğu və boya-başa çatdığı Şərur rayonunun və anadan olduğu kənd olan Axura kəndi barədə, İğdırın eyni adlı kəndi haqqında rəvayət və əfsanələri diqqətlə oxuyub tədqiq etmişdir. Kitabda Şərur rayonunun bir çox kəndlərinin onomastik şərhini vermişdir.

Biz bunu əminliklə deyə bilərik ki, Akif müəllimin toponimlər haqqında dərin araşdırması və kitabı Azərbaycan tarixinə böyük töhfələr vermişdir. Bu kitab vasitəsilə bir çox Azərbaycan ərazisində məskunlaşan tayfalar haqqında da məlumatlar ala bilərik.

Yaradıcılığı dövründə ədəbi tənqidlədə məşğul olmuşdur. Bu sahə ilə məşğul olmağa Akif müəllimi vadar edən onun gənclərə dəstək olmaq istəməsi idi. 1967-1971 illər arasında “Gənc qələmlər” dərnəyində hekayələrini müzakirəyə təqdim edərkən, həm də digər tələbə yoldaşlarının yazdıqları şeir və hekayələrin müzakirəsində iştirak etmiş, onların yazdıqları barədə mənfi və müsbət rəylərini bildirmişdir, onlara yol göstərilməsində köməklik etmişdir.

Akif İmanlı ömrünün hər bir mərhələsində elmi yaradıcılığına daha çox önəm vermişdir. Hər zaman yazılarında, hekayələrində, dissertasiyalarında dövrün ən vacib mövzularına yer vermişdi. Belə ki, onun oxucular tərəfindən yazılarının sevilməsinin birinci səbəbi bu olmuşdur.

Onun “*Xırda kişi ilə böyük Padşahın nağılı*” kiçik hekayə olsada, özünə əks etdirdiyi məzmun böyük olmuşdur. Belə ki, bu hekayədə həmin dövrün əsas mövzuları olan sovet dövrünün nöqsanlarını üstüörtülü şəkildə bildirmişdir.

Akif İmanlının anadan olmasının 70 illiyində dostlarından birinin yazdığı məqaləyə əsasən, özünün yazdığı “*Bazar günün qonağı*” adlı hekayəsi çox mənalı və maraqlı olmuşdur. Ədib bu hekayədə maraqlı və yaddaqalan obrazlar yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bu cür xüsusiyyətləri ilə seçilən məqalə və hekayələri Akif İmanlının bitib-tükənməyən istedadından xəbər verirdi. Akif müəllim istər məqalələrində, istərsə də hekayələrində çalışdığı qədər aktuallığa və zəmanəsinin insanlarına fayda verməyə çalışmışdır. Bitib-tükənməyən yaradıcılıq eşqi ilə yaşayan, hər kəsin sevimlisi olan Akif İmanlıya uzun ömür, can sağlığı arzu edirik.

SƏADƏT ƏLİYEVƏ
eliyevaseadet@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ (RADIO, TELEVİZİYA) DİL-ÜSLUB İMKANLARI VƏ YOLVERİLƏN XƏTALAR

GİRİŞ. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra demokratik cəmiyyətin inkişafı istiqamətində görülən işlər, fikir plüralizmi və azad bazar iqtisadiyyatına malik olan vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq uğrunda mübarizə gedir. Şübhəsiz ki, aparılan mübarizənin önündə bir sıra ictimai institutlarla yanaşı, kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən ən çevik informasiya kanalları olan radio və televiziya mühüm rol oynayır. Olduqca geniş auditoriyaya və güclü emosional təsirə malik olan radio və televiziya, hazırda əhaliyə həm informasiya verir, həm də cəmiyyətdə güclü ictimai rəy yaradaraq kütlələri qlobal vəzifələrin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparır. Kütləvi informasiya vasitələrinin hamısı dövlətimizin müstəqilliyini, onun mənəvi, siyasi, hərbi və iqtisadi gücünü dünyaya nümayiş etdirmək, gənclərin mənəvi tərbiyəsində əsas rol oynayır. Əlbəttə, bu zaman televiziyanın da, radionun da ən böyük və yenilməz silahının söz olduğunu bilirik. Bu çətin və şərəfli işin öhdəsindən ancaq Azərbaycan ədəbi dili ustalıqla gələ bilər.

Ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan radiosunun, 50-ci illərdə isə milli televiziyanın meydana çıxması Azərbaycan ədəbi dilinin təbliği üçün geniş meydan açdı. Bir sıra populyar teleradio proqramları göstərdi ki, dilimiz hər cür fikri çox gözəl şəkildə və aydın ifadə edə biləcək bütün vasitələrə, imkanlara malikdir. Xüsusən bədii verilişlər sübut etdi ki, Azərbaycan dili fikrin, hissiyyatın ən incə çalarlarını belə heyrətamiz şəkildə ifadə etməyə qadirdir. İndi dünyada elə mürəkkəb, elə çətin və dərin elmi, fəlsəfi, iqtisadi və s. əsər tapılmaz ki, onu dilimizdə səsləndirməkdə çətinlik çəkək. Eyni zamanda bu dil axıcıdır, cazibədar, şeirlə, ahənglə, musiqi ilə zəngindir. Publisistik verilişlər göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili qılınca döyüşünü andıran qızgın dioloqlar və kəskin deyişmələr dilidir.

Dildə gedən proseslər həyatla, cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə, insanların fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün mürəkkəb proseslərdir. Bu proseslərin geniş tədqiqi televiziya və radio dilinin, burada səslənən şifahi nitqin ən nümunəvi danışıq səviyyəsinə qaldırılması prosesinin araşdırılması isə bu gün dilçilərimiz qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Adətən, hər hansı kütləvi informasiya vasitəsinin tədqiqatında iki əsas istiqamət mövcud olur:

- a) **tarixi-filoloji;**
- b) **sosioloji.**

Kütləvi informasiyanın sosioloji tədqiqi, əsasən, ictimai rəyin öyrənilməsi ilə məşğul olur; burada başlıca məsələ təsir üsulları yox, informasiyanın sosial institutlara təsirinin nəticələridir. Kütləvi informasiyanın təsiri altında formalaşan ictimai rəy sosial tənzimləmənin güclü vasitəsi və cəmiyyətin həyatına nəzarət kimi çıxış edir.

Televiziya və radionun öyrənilməsinin əsasını məhz filoloji metodlar təşkil edir: yalnız televiziya və radio verilişləri mətninin necə təşkil olunduğunu bilməklə, onun tədqiqat proqramının effektivliyini müəyyənləşdirmək olar.

Filoloji tədqiqat qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifəni: tekstoloji, linqvistik və izahedici vəzifələri ardıcıl şəkildə həll edir.

Filoloq bir sıra suallara cavab tapmaq üçün öz işinə ekran və efir materiallarının tekstoloji təhlilindən başlayır. Mətn necə təşkil olunub? Hansı üsulla yaradılıb? yazışma, yoxsa tərcümə yolu ilə, başqalarının əsərlərindən istifadə vasitəsilə, yaxud ifadə yolu ilə? Müəllifi təkdir, yoxsa kollektiv yaradıcılıq məhsuludur? Əsər nə vaxt və harada yaradılıb? Necə və hansı məqsədlə radioda səsləndirilib, yaxud televiziya ilə verilib? Veriliş kimə, hansı auditoriyaya ünvanlanıb? Bu sualların cavabı mənənin kompleks tədqiqindədir, yəni yazının üslubunu, onu təşkil edən əlamətlərin köməyi ilə mətnin tərtibi qaydalarını öyrənməkdən asılıdır.

Tekstoloji axtarışlardan sonra materialın linqvistik təhlili aparılır. Bu zaman tədqiqatçının üzləşdiyi sualların dairəsi daha genişdir. Amma bunları əsasən üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa ilk növbədə mətnin hansı dildə yazıldığı məsələsi aiddir. Bu suala cavab tapmaq ilk baxışda göründüyündən xeyli çətindir. Kütləvi kommunikasiyanı dünya tarixi və mədəniyyəti məsələləri işığında nəzərdən keçirən tanınmış alim N.İ.Konrad qeyd edirdi ki: *“Bizim zamanımızda bəşəriyyətin xeyli hissəsi, hər halda qabaqcıl hissəsi ümumi dilə malikdir. Bu halda dilin ümumiliyi müxtəlif ifadə formalarına baxmayaraq, semantik sistemin eyniliyindədir. İndi bizim kütləvi kommunikasiya adlandırdığımız təzahür, yəni dil ünsiyyəti miqyasının demək olar ki, intəhasız genişlənməsi bir dil çərçivəsində yaranıb. Təbiidir ki, bu genişlənmə ictimai həyatın öz ziddiyyətləri ilə birlikdə inkaredilməz zərurətindən doğub. Bu zərurət isə yeni kütləvi kommunikasiya vasitələrinin, məhz kütlə miqyasında ünsiyyət üçün münasib vasitələrin yaranmasına gətirib çıxarır”*.

İkinci qrupa mənbənin fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq yolu ilə onun digər mətnlərlə oxşarlığı və fərdi fərqlərini səciyyələndirməyə imkan verən məsələlər aiddir.

Üçüncü qrupa bu məsələlər daxildir. Mənbənin bilavasitə məzmunu necədir? əsərin hər bir sözünün, ifadəsinin, dövrünün və istənilən digər fraqmentinin mənası nədir?

Mənbənin filoloji izahı onun tekstoloji və linqvistik təhlili vasitəsilə alınan nəticələr əsasında qurulur. İzahatın xarakteri isə mətnin məhz hansı məlumat növünə aid olmasından asılıdır.

Dil ən böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili kimi.

Aydındır ki, şifahi ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatsın, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaca şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlə artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Dilimizin şifahi qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydanı təsəvvürə gəlməz dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatında dönüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyyət imkanlarını artırmışdır.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazır: *“Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmamalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan.”*

“Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir”.

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğundan burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır. Televiziya və radioda müəyyən oxşar cəhətlər özünü göstərir:

1. Həm radioda, həm də televiziya şifahi nitq aparıcı rol oynayır və onların səslənməsinə verilən tələblər də (aydınlıq, anlaşılıqlıq, səlistlik və s.) eynidir.

2. Hər iki sahə ilk növbədə kütləvi informasiya sistemində aiddir və həm televiziya, həm də radioda çox üslubluluq özünü göstərir. Bununla yanaşı ekranda və efirdə verilişlərin ümumi çəkisinə uyğun olaraq üslub aparıcıdır.

3. Televiziya və radio ilə verilən publisistik əsərlər ayrı-ayrı janrlarda yazıldığından hər bir janrın təbiətinə, mahiyyətinə uyğun leksik vahidlər, sintaktik quruluşlar seçilib işlənir. Dilə xas olan və daha çox bədii üslubu səciyyələndirən, bədii əsərlərin əsas əlamətləri sayılan obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yeri gəldikcə publisistik əsərlərə də sirayət edir.

4. Həm televiziya ekranında, həm də radio efirində səslənən nitq ümumi xarakterinə görə canlı danışığa yaxındır. Lakin burada müxtəlif danışiq üslubları da işlənir.

5. Hər iki vasitənin - televiziya və radio dilinin sintaksisi yığcamlığa meyillidir. Yəni, sadə cümlə tiplərinə meyl, yığcamlıq televiziya və radio sintaksisinin əsas əlaməti kimi özünü büruzə verir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, televiziya və radio dili mətbuat dilinin cilalanmasına xidmət edir, öz növbəsində isə qəzetlərin dili də bəzən ekran və efir dilinə təsir göstərir. Bu təsir verilişlərin leksikasında, çox hallarda isə sintaksisdə aşkara çıxır. Bir çox hallarda dil xarici amillər də televiziya və radio sintaksisinə təsir edir. Nəticədə ictimai-siyasi proqramlardan tutmuş, bədii proqramlaradək müxtəlif sintaktik əlvanlıq özünü göstərir. Konkret olaraq canlı danışığın radio, televiziya dili sintaksisinə təsiri özünü nədə göstərir?

1. Radio və televiziya verilişlərində nəql olunan hadisələrin ümumi mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirən yığcam ifadələr, aydın və lakonik cümlələr getdikcə daha çox nəzərə çarpır. Məsələn: “Hamı həyəcanlı idi. Elə bil sehrlənmişdilər. Xatirələr dil açırdı, üzlərdə dumanlı bir qayğı vardı. Bir azdan zəng vuruldu...”

2. Danışqı dilindən televiziya və radio dilinə çağırış xarakterli, lakin xəbərsiz-elliptik cümlələr daxil olur. Məsələn: “Qabaqcıl təcrübəyə geniş meydan”, “Vəsaiti festival” və s.

3. Müxtəlif janrlı verilişlərdə iki mənanı əhatə edən seqmentləşdirilmiş quruluşdan geniş istifadə olunur. Belə cümlələrdə birinci hissə ismin adlıq halında olur, ikinci hissədə isə o, əvəzlik formasında başqa mənanı bildirir. Məsələn: “Elektrik enerjisi - ona necə qənaət etməli”, “Yarımqıç tikintilər - onlar kimi gözləyir”.

4. Müxtəlif verilişlərin mətnlərində danışqı dilinin təsiri ilə əsas cümləyə məzmunu tamamlamaq üçün yardımçı cümlələr daxil olur. Yəni, əsas fikir söyləndikdən sonra ona izah etmə və dəqiqləşdirmə funksiyası daşıyan informasiya əlavə olunur. Məsələn: “Danışqlar obyektiv aparılmalıdır. Həm də ədalətli”, “Seçkilərə xüsusi hazırlıq lazımdır. Həm də mütəşəkkillik”

5. Xəbər cümlənin əvvəlinə gətirilir və danışqı dili sintaksisinə uyğunlaşdırılaraq yeni konstruksiya yaradılır. Məsələn: “Çıxış edir kamera orkestri”, “İfa edir “Səyyad” uşaq ansambli”, “Oxuyur Rəşid Behbudov” və s.

Dilimizin ifadə imkanlarına söz ola bilməz. Dünyanın ən qəliz mətləblərini bu dildə ifadə etmək, əlbəttə ki, mümkündür. Elmin hər hansı sahəsindəki yeni və mürəkkəb bir mətləbi oxucuya çatdırmağa çətinlik çəkiriksə, bunun günahı dildə yox, özümüzdədir. Özümüzün bu yerdə həqiqətən günahkar olmağımıza inanmaq üçün çox da uzağa getməyib Azərbaycan dili ilə eyni dil qrupuna mənsub olan Türkiyə türkcəsini xatırlatmaq kifayətdir. Osmanlı imperiyası dağılandıqdan sonra Avropanın təzyiqləri qarşısında duruş gətirən və dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamağı bacaran Türkiyə torpaq uğrunda necə mücadilə apardısa, dil uğrunda da o cür mücadiləyə başladı. Türkiyənin dil savaşında başlıca məqam çoxdan başlamış, ərəb-fars və yenidən başlamış ingilis-fransız dil əsarətindən yaxa qurtarmaq, Türkiyə türkcəsini elmin bütün sahələrində sınaqdan çıxarmaq və püxtələşdirmək idi. Bu yolda, əlbəttə, müəyyən səhvlər də buraxıldı, amma ümumi nəticə ana dilinin xeyrinə oldu - Türkiyə türkcəsi fəlsəfə, psixologiya, estetika, riyaziyyat, kibernetika, fizika, kimya və s. kimi elm sahələrində ardıcıl işləmə-işləmə elmi üsluba xas ifadə imkanlarını ölçüyəgəlməz dərəcədə zənginləşdirdi. Əgər belədirsə, onda Türkiyə nümunəsi də göstərir ki, ifadə imkanları geniş olan dilin daha da inkişaf etdirilib zənginləşdirilməsi normal və zəruri bir prosesdir. Bu zəruri prosesə sovet dövründə bizim biganə qalmağımızı söyləmək, söz yox ki, doğru olmazdı. Sovet dövründə fəlsəfə, psixologiya, estetika, riyaziyyat, kibernetika, fizika, kimya kimi elm sahələrinə aid dərslərimiz yazılıbsa, çox da inkarçı mövqe tutmağa dəyməz. Sadəcə olaraq, bildirmək istəyirik ki, müxtəlif sahələrə aid elmi ədəbiyyatı rus dilində asanca tapıb oxuyacağımıza əmin olmağımız sovet dövründə bizi arxayın salıb, turalım, ana dilində fəlsəfə və kibernetika sahəsində onlarla kitab yazıb ortaya çıxarmaq əvəzinə, biz cəmi-cümlətən beş-on kitab yazıb ortaya çıxarmışıq. Beş-on ala-çiy kitabla fəlsəfəni və kibernetikanı Azərbaycan dilinə doğmalaşdırmaq, Azərbaycan dilinin canına hopdurmaq, təbii ki, mümkün olmayıb. Sovet dövründə bədii ədəbiyyatımız Azərbaycan dilində yazıldığına, qəzet və jurnallarımız Azərbaycan dilində çıxdığına, radio-televiziyaımız ana dilində danışdığına görə funksional üslublar içərisində bədii üslub və publisistik üslub daha çox inkişaf etmək imkanı qazanıb. Təəssüf ki, bu gün dil qayğılarından bəhs edərkən nöqsanların yol verildiyi sahələrdən biri kimi mətbuat orqanlarının, radio və televiziyanın adı çəkilir və bu sahə dil baxımından haqlı olaraq tənqid olunur. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” ölkə başçısının sərəncamında deyilir: “*Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənavi*

həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi, bir qayda olaraq, yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir”. Bu gün publisistik üslubda, yəni ən inkişaf etmiş üslublardan birində belə qarşıya çətinliklərin çıxmasından danışırsaq, bu, o deməkdir ki, digər üslublarda görüləsi işlərimiz hədsiz dərəcədə çoxdur.

Müstəqillik şəraitində əl-qolu müqayisə olunmayacaq dərəcədə açılan və yaradıcılıq axtarırları aparmağa geniş meydan tapan jurnalistikamız dilin səlisliyi, üslubun əlvanlığı baxımından bu gün necə görünür, necə təsir bağışlayır? Suala nihilistcəsinə cavab vermək və bu gün mətbuatımızda, radio-televiziyamızda çalışan istedadlı jurnalistlərin əməyini qiymətləndirməmək insafsızlıq olardı. Bəli, istedadlı jurnalistlərimiz var və onlar bir tərəfdən hadisələrə ayıq-sayıq yanaşmaq bacarığı ilə fərqlənirlərsə, digər tərəfdən hadisələri yeni forma və üsullarla təhlil etmə səriştəsi ilə fərqlənirlər. Çağdaş jurnalistikamızda imzalar içində imzası olan qələm sahiblərinə dərin ehtiramımızı bildirib, onu da qeyd etməyi vacib bilir ki, bugünkü qəzet-jurnal və radio-televiziya bolluğunda öz işinin öhdəsindən layiqincə gələ bilməyən jurnalistlərlə də tez-tez qarşılaşırıq. İstedadlı jurnalistlərin dil və üslub xeyrinə bəhrələndiyi sərbəstlik imkanından, çox təəssüf ki, naşi jurnalistlər bir çox hallarda ümumi işin ziyanına istifadə edirlər. Ziyanlı saydığımız cəhətlərdən biri ağına-bozuna baxmadan ədəbi dil normalalarının müxtəlif səviyyələrdə pozulmasıdır. Radio və televiziya verilişlərində ədəbi dil normalalarının fonetik səviyyədə pozulması ən sırası dinləyici və tamaşaçının belə diqqətindən yayınmır. Əlbəttə, heç kim radio və televiziya jurnalistindən bütün sözlərin yazıldığı kimi tələffüz olunmasını tələb etmək fikrinə düşməz. Tələffüz qaydalarını əks etdirən orfoepiya (və yaxud orfofoniya) lüğətini hazırlamağı (dilçilərimizin görəcəyi son dərəcə vacib bir işi) jurnalistlərin öhdəsinə buraxmaq da heç kimin ağına gəlməz. Dinləyici və tamaşaçının jurnalistdən tələffüz məsələsi ilə bağlı umduğu sadə bir şeydir: məhəlliliyə, əyalətçiliyə yol verməmək. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu əməkdaşları, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Aytən Bəylərova və Təranə Şükürovanın Azərbaycan Televiziyası üzrə apardığı monitorinqin nəticələrinə əsaslanaraq, efiərdə çoxlu dil xəstəliklərinə, o cümlədən, tələffüz pozuntularına yol verildiyini təsdiq etmiş olarıq. Turalım, “getdik”, “dayanıq” sözlərini, “sabahınız xeyir” cümləsini efiərdə düzgün tələffüz etmək lazımdırsa, bundan ötrü orfoepiya lüğətinə baxmağa elə bir ehtiyac yoxdur. Sadəcə nəzərə alınmalıdır ki, jurnalistin çox sərbəstcəsinə efiərdən səsləndirdiyi “getdik”, “dayanıq”, “sabohuvuz xeyir” tələffüz forması məhz məhəllilik, əyalətçilik əlamətidir. Hər hansı bölgənin dialekt və şivəsinə məxsus tələffüz şəklini efiərdə gətirmək heç də jurnalistin güman etdiyi effekti vermir. “Sabohuvuz xeyir” deməklə təbiilik effekti yaratmaq istəyən jurnalist əslində, tələffüz pərakəndəliyinə və qarışıqlığına rəvac vermiş olur. Halbuki dilin təbiiliyi kimi vacibdən vacib və zəruri bir şərtə əməl etməyin bədii və publisistik üslublarda çoxdan sınaqdan çıxmış yolu var. Bu yol heç də hər hansı bölgəyə məxsus danışq tərzinə əsaslanmaqdan yox, ümumxalq danışq tərzinə əsaslanmaqdan, şifahi nitqdə normativliyi gözləməkdən keçir. Şifahi nitqdə ədəbi dilə məxsus normativliyi gözləməyin nə qədər mühüm məsələ olmasını xalq ədəbiyyatı, xüsusən bu ədəbiyyatın nəzmlə olan qolu açıq-aydın göstərir. Məgər xalq şeiri örnəklərimizin hərəsi bir bölgənin ləhcəsindəmi bizə gəlib çatıb? Masallının Halay məclislərində, Zaqatalanın tənbur yarışmalarında, Naxçıvanın Haxışta və Gülümey mərasimlərində bayatılar məgər ləhcədəmi oxunur? Eyni bayatının ayrı-ayrı regionlarda Masallı-Lənkəran, Şəki-Zaqatala və yaxud Naxçıvan-Təbriz ləhcəsində oxunması səciyyəvi haldırımı? Əlbəttə, yox. Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti haqda heç bir təsəvvürü olmayan şifahi söz ifaçılarında belə normativliyi mümkün qədər qoruyub saxlamaq bir ənənəyə çevrilib. Belə bir ənənənin bugünkü ədəbi dilimiz üçün nə qədər mühüm əhəmiyyət daşımasına diqqəti yönəldən görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər Cəfərov 1976-cı ildə yazdığı “Dil və müasirlik” məqaləsində deyir: “Necə olmuşdur ki, dilin qayda-qanunları, qrammatik quruluşu, fonetik-morfoloji xüsusiyyətləri, tələffüz formaları nəzəri cəhətdən, Azərbaycan dilçilik elmi baxımından işlənmədiyi dövrlərdə belə nəinki ədəbi-bədii dilin yazı qolunda, ondan daha artıq bədii dilin şifahi qolunda da təbii yol ilə belə bir normalaşma, belə bir dil ümumiliyinə doğru səy (ləhcə, dialekt, şivə təsirinə qapılmadan ümumişlək söz və ifadələri ön

plana çəkmək səyi) əmələ gəlmiş, çox sonralar Azərbaycan dilçiliyi elmində əsaslandırılan qanunların, normaların çoxu dəqiq gözlənilmişdir?

Necə olmuşdur ki, nəinki ədəbi-bədii dilin yazılı qolunu davam etdirən klassiklərimiz, eləcə də zəngin şifahi poetik irsin yaradıcıları, həm də əksəriyyəti savadsız olan, məktəb, mədrəsə görməyən aşıqlarımız, dilin bütün gözəl xüsusiyyətlərini, ritmini, ahəngini, musiqisini, səlisliyini, estetik cəhətini ifadə edən bayatılarımızı qoşan savadsız ana-bacılarımız ötən əsrlərdə heç kitabda yazılmayan doğma dil normalarını belə diqqətlə gözləmişlər? Bu təbii normalaşma prinsipi haradan götürülmüşdür? Şübhəsiz ki, doğma dilin öz təbiətindən, xüsusi sistemindən və dil ümumiliyini gözləmək qayğısından!” Məmməd Cəfər müəllimin sözüne qüvvət verib qeyd edək ki, şifahi şəkildə yaranıb, şifahi şəkildə nəsil-dən-nəsilə ötürülən xalq ədəbiyyatında hər hansı nümunəni cilalayıb təkmilləşdirmə qanunauyğunluğu, heç şübhəsiz, dil amilini də əhatə edir. Folklor nümunəsi məzmun və formaca cilalanarkən həm də “dil ümumiliyi” baxımından cilalanıb ortaya çıxır. Belə olmasaydı, Təbrizdə, Şəkiddə, Şirvanda yaranmış bayatıların dialekt və şivə sözləri üstündə, yerli tələffüz formaları əsasında qafiyələnməsi geniş miqyas alardı və o bayatıları aydın başa düşməkdən yana tez-tez dialektoloji lüğətə baxmalı olardıq.

Məmməd Cəfər müəllimin məqaləsində, konkret olaraq səhnəmiz və efirimiz üçün nəzərdə tutulan, səhnəmiz və efirimizdə tələffüz qaydalarını pozmağın yolverilməz olmasını böyük narahatlıq hissi ilə ifadə edən mülahizələr də vardır: “Nə yazıçı, nə aktyor personajın dilinə gəlirdi əvəzinə *gəlitdi*, qorxuram əvəzinə *qorxeyrəm*, götürsək əvəzinə *götürsoq*, məşhur əvəzinə *manşır*, ey əvəzinə *ayə*, budur ha əvəzinə *budüiva* kimi yanlış tələffüz edilən sözlər verməklə tip yarada bilməz. Tarixdə böyük söz ustalarından, böyük aktyorlardan heç biri nə yazıda, nə şifahi nitqdə belə yol tutmamışdır. Elə güman etmək olmaz ki, söz sənətində və ya aktyor sənətində tipi “loru” dildə danışdırmaq xəlqilik, həyatilik, ədəbi dildə danışdırmaq isə qeyri-xəlqilik, qeyri-həyatilikdir”. Məmməd Cəfər müəllimin bu mülahizələrində ifadə olunan nigaranlıq və narahatlıq tələffüz normalarının səhnədə və efirdə pozulmasına, bəzən yazıçıların, rejissorların belə rəvac verməsi ilə bağlıdır. Televiziya verilişində aparıcının “sabohuvuz xeyir” deməsi səhər-səhər adamda xoş ovqat əvəzinə dilxorçuluq yaradırsa, səhnədə və efirdə tələffüz pərakəndəliyi və qarışıqlığının arxasında yazıçı və rejissorlar dayanırsa, təbii ki, bu vəziyyət adamı ciddi düşünməyə vadar edir. Düşünürsən ki, otuz-qırx il bundan qabaq efirdə ara-sıra qarşılaşdığımız məhəlli tələffüz faktlarının bu gün efirdə ayaq açıb yeriməsi, nitq mədəniyyəti ilə bağlı nizamlayıcı tədbirlərin qaçılmazlığı zərurətini ortaya çıxarır.

Ayrı-ayrı bölgələrə aid tələffüz hallarının efirə gətirilməsi belə təsəvvür yarada bilər ki, radio və televiziyamızda dialekt və şivə sözləri çox işlənir. Amma faktlar bir az başqa şey deyir. Faktlar dialekt və şivə sözləri ilə müqayisədə varvarizmlərdən radio və televiziya jurnalistlərimizin daha çox istifadə etdiklərini göstərməkdədir. Jurnalist efirdən kiminsə haqqında danışaraq dinləyicilərə və yaxud tamaşaçılara belə deyir: “O, katiqarik olaraq bildirdi ki, mənim bu işdən xəbərim yoxdu”. “Qəti” sözünün əvəzinə “kateqorik” (əslində “kateqoriçeski”) sözünü işlətməyin təsadüfi olmamasını, totalım, efirdə “qarıçı” əvəzinə “qolkiper”, “oyundan kənar” əvəzinə “ofsayt”, “on bir metrlik cərimə” əvəzinə “penalti” işlədilməsi kimi çoxlu sayda misallar da göstərir.

Bəs efirimizdə Türkiyə türkcəsindən götürülmüş sözlərin işlənmə vəziyyəti necədir? Türkiyədə dilin saflığı uğrunda mübarizənin bəhrəsi olaraq meydana çıxan özəl, özəlləşdirmə, yetərsay, dönəm, önəm, öndər, durum, gündəm, olay, seçim, açıqlama, çağdaş, yayım, sərgiləmək, bilgi, toplu, anlam, yaşam, qaynaq, örnək, soy, soyad, soydaş, soyqırım və s. kimi sözləri bizim də işlətməyimiz yerli-yerindədir. Amma Türkiyə türkcəsindən götürülüb yersiz olaraq işlədilən söz və ifadələrə də rast gəlmək mümkündür və belə hallar son vaxtlar keçirilən dil müzakirələrində araşdırma mövzularından biridir. Telejurnalist “Biz bu işin arxasındayıq” yerinə “Biz bu işin peşindəyik” deyirsə, buna yamsılamadan başqa bir ad vermək çətindir. Əgər bir jurnalist “Aqşın Turan təzədən birliyin lideri oldu” əvəzinə, “Aqşın Turan təzədən birliyin başına döndü” deyirsə, “başına dönməyin” bizdə “qurban olmaq” mənası daşıdığı unudursa, bu hal yamsılamamanın komik bir nümunəsidir. Belə nümunələrə qəzet və jurnallarımızda da rast gəlirik. Azərbaycan Dillər Universiteti Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi Nərgiz Qurbanlının müşahidələrinə əsaslanıb qeyd edə bilərik ki, bugünkü mətbuatımızda “qarantiya” yerinə “inanca”, “qalstuk” yerinə “boyunbağı”, “transport” yerinə “taşıt” sözlərinin işlənməsi yamsılama təsiri bağışlayan

məqamlar sırasına daxildir. Bu gün Türkiyə türkcəsində “sıxıntı” yerinə “depressiya”, “sarsıntı” yerinə “stress”, “üz-üzə” yerinə “direkt”, “görüş” yerinə “randevu” işlənsə, Türkiyədə dilçi həmkarlarımız Avropa dillərinin təsiri ilə Türkiyə türkcəsində qrammatik qaydaların belə pozulması hallarını həyəcanla diqqətə çatdırırlarsa, bu o deməkdir ki, alınma sözlərə münasibətdə yüz ölçüb, bir biçməliyik, söz aldığımız tərəfin dil islahatında yaxşını mənimsəməli, pisdən ibrət götürməliyik.

Acınacaqlı haldır ki, bizdə yamsılama faktları bəzən sintaktik səviyyədə özünü göstərir və başqa bir dilin təsiri ilə cümlə yabançı şəkildə qurulur. Feli sifət və feli sifət tərkibinin bir qırağa qoyulub, rus dilinin təsiri ilə “hansı ki” bağlayıcı sözdəndən tez-tez istifadə edilməsi heç də təqdir olunması fakt deyil: “Bu məsələ, hansı ki, o haqda çox danışmışıq, indi hamını narahat edir”. Efirdə baş alıb gedən bu tipli cümlələr, heç şübhəsiz, dilimizin tələbinə görə feli sifət tərkibi əsasında qurulmalıdır: “Haqqında çox danışdığımız bu məsələ indi hamını narahat edir”. Sintaktik səviyyədə yamsılama halı rus dilindəki “ne smotrya” ifadəsinin təsiri ilə də özünü tez-tez göstərməkdədir: “Baxmayaraq ki, qışdı, amma havalar xoş keçir”. Bu quruluşda cümlələrə bəzən ciddi qələm sahiblərinin də dilində və yazı-pozusunda rast gəldikcə narahatlıq daha da artmağa başlayır. Düşünürsən ki, bu cümlə tipi bu gedişlə ədəbi dildə özünə çox rahatca yer tapacaq. Və heç kimin ağına gəlməyəcək ki, “baxmayaraq” sözü ilə başladığımız cümlə ana dilimizdə belə olmalı imiş: “Qış olsa da, havalar xoş keçir”. Yaxud belə: “Qış olmasına baxmayaraq, havalar xoş keçir”.

Mətbuatda, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması ilə bağlı misalların sayını xeyli artırmaq, yol verilmiş dil xətdərindən daha ətraflı danışmaq olar. Buna ehtiyac görmədən qeyd etmək istəyirik ki, qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilindən zamanın tələblərinə uyğun şəkildə istifadə olunması ilə bağlı xüsusi Dövlət Proqramının qəbul edilməsi, eləcə də bu yaxınlarda ölkə başçısının sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının yeni tərkibinin təsdiq edilməsi ana dili sahəsində dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin mərkəzləşmiş qaydada xüsusi ardıcılıqla həyata keçiriləcəyindən xəbər verir. Orfoqrafiya lüğətinin təkmilləşdirilib nəşr edilməsi, orfoepiya lüğətinin hazırlanması, müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji sözlüklərin mərkəzləşmiş qaydada tərtib edilməsi, orta və ali məktəb dərslərinin dil baxımından ciddi şəkildə səliqəyə salınması, radio-televiziya kanalları və mətbuat orqanlarında ana dilinin hansı şəkildə işlənməsini üzə çıxarmaq üçün monitorinqlərin mütəmadi keçirilməsi və həmin monitorinqlərin nəticələrinin əsaslı olaraq müzakirə edilməsi və s. görüləsi vacib işlərdəndir.

Azərbaycan reallığında ictimai fikrə təsir imkanları baxımından televiziya və radio digər kütləvi informasiya vasitələrindən yüksəkdə dayanır. Televiziya və radio hər evə, ailəyə daxil olaraq insanların gündəlik həyatının adi normasına çevrilib. Teleradio dövlət dilinin qorunub saxlanması, inkişafı və zənginləşməsi üçün böyük imkanlara malikdir. Biz bu imkanlardan səmərəli istifadə edərək müstəqil dövlətçiliyimizin milli-mənəvi dayaqlarından biri, cəmiyyətdə səfərbəredici vasitə kimi mühüm rol oynayan dövlət dilinin mövqeyinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün zəruri tədbirlər görməliyik”.

NƏTİCƏ. Bu gün radio və televiziyanı müxtəlif sosial qruplar üçün, insanlar üçün ağıllı, həssas, nikbin, etibarlı məsləhətçi hesab edənlər qətiyyətlə yanılırlar. Televiziya və radiodan biz sadəcə peşə adamlarının, elm, mədəniyyət, sənət xadimlərinin səmimi söhbətlərini seyr edib dinləyirik.

Hazırda televiziya və radio verilişlərində Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı və şifahi qollarının fəaliyyət göstərməsi, müxtəlif janrlı, müxtəlif üslublu proqramlarda uğurla tətbiqi milli ədəbi dilimizin inkişaf səviyyəsini xeyli artırır.

Şifahi nitq formalarından olan şifahi kütləvi informasiya vasitələrini-televiziya və radio verilişlərini ayrılıqda araşdırmaq, səciyyəvi dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsi üçün nəzərə çarpacaq fayda verə bilər.

Başqa informasiya vasitələrinin dilindən fərqli olaraq, televiziya dili nitqin elə bir kütləvi kommunikativ növü kimi meydana çıxır ki, onun konstruktiv prinsipi üçtərəfli münasibətlərlə müəyyənləşir: göstərmə, səslənmə və danışma. Televiziya dilinin gücü, təsiri həm onun kütləviliyində, həm də bu üçtərəfli münasibətin daxili vəhdətindədir.

İnsan hər gün radionu dinləyir (heç olmasa son xəbərləri), saatlarla televizorun qarşısında oturur.

“Radio məhsulu” hər gün, hər dəqiqə heç bir kitabın rəqabət apara bilməyəcəyi nəhəng tirajlarla yayılır. Radionun başlıca təyinatı daim, fasiləsiz, dəqiq və aydın şəkildə adamları dünyada baş verən hadisələr barədə xəbərdar etmək, onlara bu gün, bir saat əvvəl, hətta indi, həmin dəqiqə baş verənlər haqqında danışmaqdır.

Belə bir şəraitdə sözlə, dil materialları ilə işləmək, xüsusilə çətindir, çünki maksimum qısa müddətdə lazımı sözləri tapmaq, onlardan düzgün və mənalı ifadələr qurmaq, eləcə də bütün bunların maraqlı, inandırıcı, canlı səslənməsinə çalışmaq lazımdır.

Radio dili kütləvi kommunikasiya dili olduğu üçün, xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kütləvi kommunikasiyanın cəmiyyətə göstərdiyi təsir gücü hamıya yaxşı məlumdur.

Aydındır ki, radio dili ayrıca müstəqil sistem deyil. O, şifahi nitq sisteminin tərkib hissəsidir. Məhz kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi radio qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyinə və əlvanlığına görə müxtəlif verilişlərin forma və dil fərqləri də böyükdür.

Radio verilişində deyilən cümlə qəzet xəbərində və ya oçerkində olduğundan daha artıq səlisliyə malik olmalıdır. Çünki efrdə səslənən sözü təkrar etmək, ilk dəfə dəqiq başa düşülməyən yerlərə aydınlıq gətirmək üçün “yenidən oxumaq” mümkün deyil. Həm sözlərin seçilməsinə, həm onların birləşdirilməsinə, həm də sözlərdən ən sadə “söz blokları” və bütöv cümlələr qurulmasına xüsusi tələbkarlıq da bundan irəli gəlir. Məsələn, diktör və aparıcıların tələffüzü üzərində müşahidələr göstərir ki, onlar quruluşuna görə mürəkkəb cümlələr, yaxud səslənməsinə görə bir-birinə yaxın, oxşar qonşu sözləri oxuduqda bəzən səhv edir, çaşırlar. Bu gün televiziya kamerası qarşısında, radio mikrofonu önündə çıxış edən hər kəs danışdığı studiya şəraitdən asılı olmayaraq öz nitqinin, danışığının səviyyəsinin qayğısına qalmalıdır. Bu nitq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına, xüsusən, səsləli nitqin normativliyinin əsas göstəricisi olan orfoepiya qaydalarına uyğun olmalıdır. Yüksək səviyyəli, savadlı nitq populyar verilişin əsas göstəricilərindəndir. Biz bunu unutmamalı, öz yazımız, nitqimiz, düzgün tələffüzümüzlə həm televiziya və radiomuzun, həm də ədəbi dilimizin inkişafına kömək etməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Xudiyev. Ədəbi dilimiz efrdə və ekranda. Bakı: 2000.
2. Ağayeva F.M. Azərbaycan danışığı dili. Bakı: 1987.
3. Axundova A. Televiziya və radionun xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafında rolu IV v. Bakı, 1985.
4. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları haqqında // Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı: 1998.
5. Məmmədov İ.O. Televiziya və radio verilişlərinin dili haqqında. Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1979 № 1, s.82-89.
6. Məmmədov İ.O. Ekran, efr və dilimiz, Bakı: 1989.
7. Məhərrəmov Q. Televiziya nitqi və ədəbi tələffüz, Bakı: 1999.
8. Məhərrəmov Q. Şifahi nitqin gözəlliyinə diqqət verək // Dil mədəniyyəti. IV b, Bakı: Elm, 1985, s.131-134.
9. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: 1987.
10. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: 1995.

SƏKİNƏ MƏMMƏDZADƏ
sekinememmedzade1@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİTQDƏ EFVEMİZMLƏRİN İSTİFADƏ İMKANLARI

Müasir dövrümüzdə sözün əhəmiyyət və dəyəri heç bir meyarla ölçülmür. Bu sözlər həm müsbət, həm də mənfi olmaqla güclü təsir mahiyyəti daşıyır. Mənfi məsələləri müsbətə çevirmək yaxud, mənfi yükünü daha da minimuma endirmək məqsədilə efvemizmlərdən istifadə olunur.

Dildə tabu sözləri ifadə etmək üçün işlədilən sözlər efvemizmlər adlandırılır. Efvezimzlər tabu sözlərin mənasını yumşaltmaq, onları nəzakətli etmək mənasında olduğundan və eyni məfhumu əks qütbədən, yumşaldılmış şəkildə ifadə etdiyindən bir növ tabularla antonim sayılır. Buna görə də belə hesab edilir ki, tabular inkişafın ilk pillələri ilə bağlı yaranmışsa, efvezimzlər bir qədər sonrakı hadisədir, cəmiyyətin yüksək inkişaf pilləsi ilə bağlıdır. Pəltək əvəzinə dilişirin; ölmək əvəzinə vəfat etmək; qocalmaq əvəzinə saqqalına dən düşmək, yaşa dolmaq; ilan əvəzinə lənətə gəlmiş; canavar əvəzinə ağzıqara və s. efvezimzdir. Çünki ikinci qrup söz və ifadələr deyilməsi münasib olmayan, xoşagəlməz, nalayiq, qorxunc sözlərin əvəzində işlədilən, mənanı yumşaldan, “təhlükəsiz” edən sözlərdir (1).

Efvemizmlər həm də bədii ədəbiyyatlarda müəlliflərin geniş istifadə etdiyi ünsürlərdən biri hesab olunur. **Efvemizmlər** yunan mənşəli söz olub, **kökü yaxşı və nitq, söz-söhbət sözlərindən götürülmüş, “yaxşı deyirəm, nəzakətli danışırım”** mənalı, müsbət ifadələri bildirir. Müasir dilçilikdə efvezimzlərdən ehtiyatlılıq və yersiz, əsassız sözlərdən çəkinmək məqsədilə istifadə olunur.

Efvemizmlər, əsasən, bizim beynimizdə yetişir. Biz həmsöhbətimizlə ünsiyyət zamanı nəyi necə və nə şəkildə demək, münasibəti necə yumşaltmaq, qarşıdakını razılığa gətirmək, lazımsız söz və ifadələrə yer verməmək üçün beynimizə müraciət edib oradakı efvezimzləri istifadəyə gətiririk. Bəzi hallarda isə beynimizin məhsulu bizə elə ordaca, söhbət əsnasında yeni efvezimzlər yaratmaq imkanı verir. Bu halda, mövzu müxtəlif şəkildə maskalanır, mahiyyət isə söz və obrazların arxasında gizlənir.

Bəs efvezimzlərdən hər kəs istifadə edə bilər mi? Əlbəttə, bu qəbildən olan sözlər hər kəsin istifadəsində var. Lakin bunu doğru-düzgün, yerli-yerində işlətmək də xüsusi bir bacarıq tələb edir. Mənfi aura və məqamları hamaralamaq məqsədilə məğzi eyni saxlayıb, lakin formanı dəyişdirməklə gözəl nəticələrə nail olmaq mümkündür. Məsələn: “*Sən yanlışsan demək*” əvəzinə “*doğru yoldan dönmə*” və ya “*Bu səni qoca göstərir*” əvəzinə “*Bu geyim sənə biraz böyük görkəmi verir*” daha məqsədəuyğun olacaqdır. Beləliklə, efvezimzasiya qarşıdakı həmsöhbətinin hərəkətlərində, eləcə də, hərəkətlərindəki bu və ya digər çatışmazlıqları, onların səbəblərini izah etməyə çalışır və bu tipli pis, mənfi xüsusiyyətləri düzəltmək imkanını bəxş edir.

Efvemizmlər haqqında maraqlı suallardan birini də bu sual təşkil edir. “Bütün dillərdə efvezimzlər var?” Bəli, bütün dillərdə efvezimzlər anlayışı eləcə də, söz və ifadələr mövcuddur. Məsələn, ölüm haqqında bütün dillərdə müxtəlif tərzlərdə efvezimzlər mövcuddur. Azərbaycan dilində ölənin bir kəs üçün “*Rəhmətə getdi, vəfat etdi*”, türk dilində “*Haqqın rəhmətinə qovuşdu*”, rus dilində “*Başqa dünyaya getmək*”, çin dilində “*Köhnə evə qayıtmaq*”, ingilis dilində “*Çoxluğa qoşulmaq*” və s. maraqlı ifadələr yer almaqdadır.

Efvemizmlərin 3 əsas funksiyası mövcuddur:

1. Keçmiş dövrlərdə zərərli və təhlükəli hesab edilən obyekt hadisə və varlıqların təyinatını efvezimzlərlə əvəz etmək;

2. Həmsöhbətlərlə ünsiyyət zamanı kobud söz və ifadələrə yol verməmək münasibəti mülayimləşdirmək. Hətta bir sıra mədəniyyətlərdə insanların fiziki və ya əqli xüsusiyyətləri ilə bağlı qüsur haqqında danışmaq, onlara bununla bağlı hər hansı xoşagəlməz fikir söyləmək yolverilməzdir.

3. Həqiqət və gerçəkləri pərdələmək. Fikrin əsl mahiyyəti gizli tutulur və bununla da qarşıdakı şəxsin məsələyə reaksiyası yumşaldılır.

Kobud, qaba, eləcə də, yəndəmsiz və biçimsiz sözlərin ədəbli formada istifadə olunması üçün şifahi və yazılı mətnlərdə efvezimzlərdən istifadə olunur. Hətta bəzən söyüş, yaxud söyüşdən daha az mənfilik

bildirən sözlər onun efvemizmə qarşılığı ilə əvəz olunur. Buraya əksər hallarda müəlifin sözləri, danışıq dili, jarqonlar daxil edilir. Efvemizmlərlə əvəz olunan bəzi sözlərə nümunələr gətirək. Məsələn:

Kor-görmə məhdudiyətli;
Kar-eşitmə qüsurlu;
Şikəst-əlliliyi olan;
Ölmək-vəfat etmək;

Bu nümunələrin tərəfləri arasında heç bir məzmun fərqi özünü göstərmir, eləcə də mahiyyət etibarını ilə də eynidir. Lakin sözlər efvemizmlərlə əvəz olunaraq daha mədəni tərzdə ifadə olunmuşdur.

Efvemizmlər təkcə sözlərlə yanaşı, həm də öz əksini ifadələrdə də tapır:

“O qocadır”, burada biz efvemizmdən istifadə edib, fikrimizi bir qədər yumşaldaraq “O yaşlıdır” ifadəsini işlətdikdə artıq daha uyğun əvəzləmə etmiş olarıq. Və ya “kök” əvəzinə “dolu”, “bədənli” demək mülayim ifadə ilə yanaşı, həm də qarşıdakı şəxsin hiss və düşüncələrinə müsbət yanaşmağa imkan verəcəkdir.

Efvemizmlərin mahiyyəti yalnız hər hansı bir müəyyən söyüş və ya nalayiq sözləri əvəzləməklə məhdudlaşmır, həmçinin efvemizmlərdən adi, təhlükəsiz söz və ifadələri dəyişdirmək üçün də istifadə olunur. Fikrimizi konkret sahələrlə bağlı söz və ifadələrlə daha da dəqiqləşdirək.

Səbəbi dinlə bağlı olan bəzi məsələlərdə: Ta qədim dövrlərdən mövcud dini inanclara, mistik qüvvələrə görə “şeytan” və “cin” sözlərinin istifadəsi qeyri-mümkün idi. İnsanlar bu sözlərin yerinə “pis ruhlar”, “yaratıqlar” “buynuzlu” və s. tipli bu qəbildən olan söz və ifadələr işlədirdilər. Əks halda, başlarına qorxunc hadisələr gələ biləcəyinə inanırdılar. Eləcə də, insanlar “Allah” sözünün işlənməsinin də tərəfdarı deyildilər. Onlara görə Allahı boş yerə və tez-tez zikr etmə düzgün hesab edilmirdi. Buna görə də “Allah” kəliməsinin yerinə “Rəbb”, “Səməvi Ata” kimi sözlərdən istifadə olunurdu.

Xurafat, mövhumat və uydurmalar səbəbi ilə: Təəssüflər olsun ki, gətirəcəyimiz nümunə cəmiyyət daxilində hal-hazırda da mövcuddur. Müsəlmanlar bugün də “İmam Mehdi”nin adını deməkdən çəkinərək, bunu səhv və günah bildikləri üçün sadəcə “On ikinci imam” ifadəsindən istifadə edirlər. Göründüyü kimi, bu kimi məsələlərdə də efvemizmlər özünü büruzə verir.

Bundan əlavə, efvemizmlərdən siyasi düzgünlük məqsədi ilə də istifadə olunur. Məsələn, heç bir rəsmi ortamlarda “zənci” sözü işlədilmir. Bunun əvəzinə “qara dərilili” və ya “qaradərililər” ifadəsi yer alır.

İndiyədək çəkilən nümunələrdən də göründüyü üzrə, efvemizmlər nalayiq, ədəbsiz söz və ifadələrə qarşı həssasdır. Lakin bəzən elə hallar olur ki, bir dövr üçün istifadəsi məqsədəuyğun olan efvemizmə digər bir dövr və ya nəsil üçün uyğun olmaya bilər. Belə olduğu təqdirdə, dilin özünəməxsus qayda və qanunları həmin efvemizmin dəyişdirilməsini tələb edir. Məsələn, bizim dilimizdə “qələt” sözü əvvəllər “yalnış, xəta, səhv” mənasında işlədildiyinə baxmayaraq (Qələt yağ küpəsindədir), indiki dövrdə isə kobud mənada işlənilir. Yaxud, “arvad” sözünü götürək. Ümumiyyətlə, çox yaxın dövrlərə qədər arvad sözü işlək idi. Hətta qadının adı işlənməzdi, buna yaxşı baxmırdılar. Ona görə də, kişilər, adətən, “mənim arvadım, oğlumun və ya uşaqların anası, şərti ad olaraq – “Çingizin anası” şəklində deyimlər istifadə edərildilər. Artıq “arvad” efvemizmi əksərən, məişət üslubunda istifadə edilməkdədir. Cəmiyyət içində, ictimaiyyət arasında “qadın, xanım” kimi düzgün və nəzakətli ifadələr işlənilir. Bu kimi yüzlərlə nümunələr gətirmək mümkündür.

Efvemizmlər nitqimizin ayrılmaz hissəsidir. İctimaiyyət aşağıdakı kommunikativ vəziyyətlərdə efvemizmlərdən istifadə edir:

1) Kommunikativ vəziyyət kifayət qədər ciddi, sosial xarakter daşıyır, müəyyən nəzarət tələb edir və belə hallarda natiq nitqini daha düzgün, səlis, eləcə də, nəzakətli qurmağa özən göstərir. Natiq bu zaman gündəlik lüğətdən istifadə etməyə imkan verməyən çərçivələrə yəni efvemizmlərə müraciət edir.

2) Ünsiyyət vəziyyəti başqaları tərəfindən zəif idarə olunduqda, natiqlər dinləyici auditoriyasının səviyyəsini nəzərə alaraq efvemizmlərdən yerli-yerində istifadə edir.

Beləliklə, efvemizmlərin işlədildiyi vəziyyət kontekstlə bağlıdır və nitq vəziyyətinin təbiətinə əsaslanır. (3)

Efvemizmlə ziddiyyət təşkil edən bir anlayış var ki, bu da **disfemizm** adlanır. Disfemizmlər müəyyən bir anlayışa mənfi semantik yük verərək, nitqin ifadəlilik və çalarlığını artırmaq məqsədilə istifadə olunan kobud və ədəbsiz təyinatdır. İnsanlara ünvanlanan heyvan adlarının verilməsi (donuz, siçovul, qoyun) və

bu yolla təhqiramiz alçaldıcı ifadələrin yaradılması da məhz disfemizmlər üçün spesifik cəhətlərdəndir. Disfemizmlərdən həm də, insanları irqinə, cinsinə, dininə, milliyyətinə və s. cəhətlərinə görə də aşağılamaq məqsədilə geniş şəkildə istifadə olunur. Bir sözlə, disfemizmlər kobud, ədəbsiz səslənən, oxucularda və dinləyicilərdə mənfi təsir buraxan söz və ifadələrdir. **Beləliklə, disfemizmlər efvemizmlərin tam əksi olub, fikri kobud, qaba şəkildə ifadə edən, həmsöhbətdə depressiv təsir buraxan, tamamilə mülayimlik əleyhinə olan söz və ifadələrdir.**

Dilçilik ədəbiyyatında disfemizm termini bu və ya digər cəhətlərinə görə kakofemizm termini ilə sinonimlik təşkil edir. Lakin disfemizmlərdən fərqli olaraq kakofemizmlərin istifadəsi kobudluq, ədəbsizlik və mədəniyyətsizliyə səbəb olmamalıdır. Efvevizmlər insan üçün ağırlı, acılı ifadələri yumşaltmağa xidmət edirsə, disfemizmlər gerçəklikləri, yaxud normal hadisələri olduğundan daha da sərt deməyə sövq edir. Dilimizdə disfemizmlər də efvemizmlər qədər geniş yayılmışdır. Məsələn: “*Qızını xərcləmişən yoxsa yox?*” bu ifadə necə də kobud, bir qadına qoyulan dəyərin necə də aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Əlbəttə, dilimiz üslubi imkanlar baxımından hərtərəfli zəngindir, buraya müsbət, mənfi mənalı hər bir söz daxildir. Lakin bu tipli bayağı, dəyərsiz sözlərin ən azından sadəcə məişət çərçivəsində işlənilməsi daha məqbul hesab olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bir məsələyə təkrar qayıtmaqda fayda var. Necə ki, dilin lüğət tərkibi gündən-günə dəyişir, inkişaf edir, zənginləşir və öz növbəsində yeni yaranmış sözlər artıq köhnə sözləri vurub sıradan çıxarır. Bu sabit olmayan lüğət tərkibinə daxil olan efvemizmlər də, bir müddət sonra dəyişilib mənfi mənalı sözlərə çevrilə bilər, başqa sözlə desək, efvemizmlər disfemizmlərə çevrilmə prosesi həyata keçir.

Nəticə etibarını ilə, efvemizm və disfemizm anlayışı nitq vahidləri kimi deyil də, dil vahidləri kimi qəbul olunur, ünsiyyət prosesində müəyyən bir mənfi hadisəyə yanaşmağın iki müxtəlif yolunu göstərir: **Müsbət və mənfi yanaşma.**

Bu yanaşma və reaksiyaların fərqi isə məsələyə kim tərəfindən, nə məqsədlə və nə şəkildə yanaşılma ilə bəlli olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. “Müasir Azərbaycan dili”. I cild; Bakı: 2014.
2. Afad Qurbanov. “Müasir Azərbaycan dili”. II cild; Bakı: 2014.
3. Nitq janrlarında efvemizmlərin istifadəsi (Anna Komarnitskaya) <https://independent.academia.edu/AnjaKomarnitzkaja>;
4. Elçin “Seçilmiş əsərləri”. IV cild. “Mahmud və Məryəm”; Bakı: 2018.
5. Elçin “Seçilmiş əsərləri”. IX cild. Bakı: 2018.

KİV DİLİNDƏ DİL NORMALARININ POZULMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Kütləvi İnformasiya Vasitələri arasında televiziyanın müstəsna əhəmiyyəti və rolu olduğu hamımıza məlumdur. Müasir dövrümüzdəki ictimai-siyasi prosesləri, sosial-iqtisadi və mədəni yenilikləri (xəbərləri), filmləri, tamaşaları, şou proqramları, bir sözlə, insanların maraq və müşahidə dairəsində olan hər şeyi tamaşaçılara çatdıran televiziyalardır. Müasir televiziya xalqımızın dilini, cəmiyyətimizin mədəni səviyyəsini əks etdirən vasitə olmaqla yanaşı, eyni zamanda, elə mədəniyyətin özüdür. Bununla yanaşı, son zamanlar ədəbi dil normalarına riayət edilməsi sahəsində teleradio proqramlarının monitoring nəticələri telekanallarda ədəbi dil normalarının pozulduğunu deməyə əsas verir. Müasir insanın kitab oxumaqdan daha çox telekanalları izlədiyini nəzərə alsaq, bəzi izləyicilərin nitqində ədəbi dil normalarının teleaparıcıların nitqinin səviyyəsində formalaşdığı, doğma Azərbaycan ədəbi dil normalarının bütün dünyaya səviyyəsiz şəkildə təqdim olunduğunu açıq-aydın görmüş olarıq. Bu fikir onu deməyə əsas verir ki, televiziya aparıcılarının gözəl səsinin, fonetik, leksik, qrammatik savadının, orfoepiya normalarını incəliklərinə qədər düzgün bilməsinin, düzgün intonasiyasının, hər bir dialektdən, ləhcədən uzaq olmasının, efir mədəniyyətinin, geyim zövqünün və yaranmış vəziyyətdən çıxmaq bacarığının olması vacibdir. Çünki ekrandan eşidilən hər bir söz televiziya tamaşaçılarının dilinə təsir edərək ədəbi dil normalarının düzgün və ya bərhad formalaşmasına dəlalət edir.

Gün ərzində televiziya verilişlərini izləyərkən xalqın güzgüsü olan televiziyanın bəzi aparıcılarının ədəbi dil normalarını pozaraq, savadsız şəkildə dilimizi gözdən saldıqlarının şahidi oluruq. Hələ 2003-cü ildə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində oxuyuruq: *“Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsbit edilən və fəaliyyət göstərən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır (1)”*.

Son zamanlar isə Azərbaycan dövlət dilini dərinliyinə qədər bilən və ekranda qüsursuz danışan aparıcıları, əsasən, bir sıra telekanalların xəbər proqramlarında görə bilirik. Efirlərdən aparıcıların dilindən eşidilən ifadələr dialekt, ləhcə, şivələrdən, yerində işlədilməyən alınma sözlərdən ibarət olur, ədəbi dil normalarının orfoepiyasına və efirə xas olmayan sürətli danışmaq tərzindəki sözlərin aydın olmamasına, eşidilməməsinə gətirib çıxarır. Aparıcıların nitqi nümunəvi olmalıdır, lakin bir çox hallarda onların peşəkarlıq səviyyəsi, nitqi standartlara uyğun gəlmir.

Nümunəvi nitqi olmayan aparıcıların tək-cə gözəl efir görünüşünə görə efirə çıxarılması tamamilə yanlışdır. Qüsurlu nitqə, həmçinin rus dili, türkiyə türkcəsinin təsirləri, ümumi nitq savadının aşağı olması və bu sahədə nəzarətin olmaması özünü bariz şəkildə göstərir. Aparıcılarımızın əksəriyyətinin nə efirə uyğun səsi, nə də görünüşü var və qüsurları kifayət qədərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir inkişaf etmiş ölkələrin televiziya kanallarında aparıcı obrazı üzərində onlarla mütəxəssis çalışır. Azərbaycan telekanallarında isə bu təcrübə yox dərəcəsidir. Məndəki sözlər, ifadələr, bütövlükdə mətnin oxu qaydaları, nitqin tembr, heca vurğusu, dinamik, emosional, sabit, sərbəst ifadə, həyəcanlı səs və s. nitq prosesində tez-tez müxtəlif qüsurlarla səsləndiyi üçün mətnin məzmununun anlaşılmasında çətinlik törədir. Aparıcıların əksəriyyəti doğma dilimizdə söz tapmağa çətinlik çəkəndə yersiz olaraq alınma sözlərə müraciət edirlər. Bəs teleməkanda dilimizin saflığının, ədəbi dil normalarının pozulmasına şərait yaradanlar kimlərdir? Savadsız teleaparıcılar, yoxsa belələrinin aparıcı vəzifəsində işləmələrinə imkan yaradanlar?! Əslində, belə savadsız aparıcılara imkan yaradanlar cəzalandırılmalıdır. Monitoringlərin nəticələrindən sonra qanunu pozmuş aparıcılara şərait yaradılacaqsa, monitoringlərin keçirilməsinə ehtiyac varmı? Əlbəttə monitoringlərin keçirilməsinə, televiziyanın savadsız aparıcılardan təmizlənərək ədəbi dilimizin saflığının və dil normalarının qorunmasına çox böyük ehtiyac var. Lakin monitoringlərin nəticələrindən görünür ki, vəzifələrini yerinə yetirməyənlərə, yetirə bilməyənlərə və bilmək istəməyənlərə ehtiyac yoxdur.

Sosial məkanların bəzilərinə diqqət etdiyimiz zaman ciddi dil pozuntularına yol verildiyinin şahidi oluruq. Belə ki, sosial məkanlarda ədəbi dilin norma pozuntuları müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bir çox hallarda leksik, üslubi və qrammatik norma pozuntularına rast gəlinir. Durğu işarələrini, hətta düzgün, yerində işlətmirlər. Bəzənsə ədəbi dilimizin təmizliyini pozan sözlər işlədilir. Və ya sosial şəbəkələrdə sözlərin qısaldılması, fonetik normanın pozulması halları da var, yəni saıtlərin ləğvi prosesi gedir. “Salam” sözünü “slm”, “tamam” “tm”, “necəsən”i “ncs”, “təşəkkür”ü “tşk” və s. şəkildə yazıldığını da müşahidə edirik. İndiki gənclik bunu müasir yazışma forması kimi qiymətləndirir. İmojelər, smalıklar-bu artıq duyğu və düşüncənin bəlasına çevrilib. İndi qloballaşma dövrü olduđu üçün terminologiya dilimizə nüfuz edir. Dünyanın qəbul etdiyi elmi nailiyyətlərlə bađlı olan terminləri hər bir dil qəbul edir, və ya qarşılığını yaratmağa çalışır.

Qloballaşmanın bizə gətirdiyi bütün terminləri kor-koranə şəkildə qəbul etmək olmaz. Amma terminologiya ilə bađlı olan sözlərin dilə daxil olmasına və ya milli sözlərimizdə qarşılığı olmayan və ya tamamilə ifadə olunmayan sözlərin heç kimin əleyhinə deyil.

Amma “bay-bay”, “ok”, “plzz”, “HBB” və s. və i. sözlərdən gündəlik məişətimizdə istifadə etməyi qloballaşma ilə əlaqələndirmək nə dərəcədə ümummillii ehtiyacdır və zərurət tələb edən məsələdir? Bu faktorlar hamısı dilimizin saflığına xələl gətirən amillərdir və gündəlik yazı vasitəsilə ünsiyyətdə dilimizi korlayan elementlərdir. Milli sərvətimiz olan dilimizi ađırlaşdırmamaq, yadlaşdırmamaq, təmizliyini qorumaq, onu zənginləşdirmək, qayğısına qalmaq hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Əvvəllər yazarkən, danışarkən ərəbcədən, farscadan nə qədər çox istifadə etmək bacarıq sayılmışsa, dilimiz də bir o qədər öz xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmış, daha çox lüğət tərkibi yad, alınma sözlərlə dolmuşdur. Ana dilimizin bu qədər dəyərli olmasına baxmayaraq, insanların öncələr Şərqlə dillərinə olan meyili, indi, Qərblə dillərinə yönəlməkdədir. Biz heçdə XXI əsrdə xarici dil bilmənin əleyhinə deyilik. Əksinə, bunu alqışlayırıq və zamanın ən böyük tələbi olduđunu təqdir edirik. Bizləri narahat edən milli şüurdan və qürurdan yoxsul olan və hər keçən gün xariciləşib milli mentalitetimizdən uzaqlaşan bir qrup insanların duyduđu həyəcanı “Wauw”, “Oh my God”, “Boje moy”; üzrünü “pardon”, “sorry”; minnətdarlığını “mersi” deyərək, bu kimi hiss və davranış etiketlərini başqa dillərdə ifadə etmələridir. Yəni öz dilimizdə danışarkən başqa dillərdən qırıq-qırıq kəlmələr deməyi “müasirlik” kimi dəyərləndirmələridir. Əslində isə bu müasirləşmənin önündə duran ən böyük əngəldir, daha bariz desək, gerilikdir. Beləliklə, bir çox hallarda sosial şəbəkələrdə:

-sözlər saitsiz işlənir;

-hər kəs öz bilik səviyyəsində yazır və buna görə də ədəbi dil normaları kobud şəkildə pozulmuş olur;

-sözlər istənilən kimi yazılır, yəni düzgün yazı qaydalarına əməl olunmur, tələffüz etdikləri kimi yazıya alınır;

-nitqdə dialekt, şivə, hətta loru, vulqar, tabu sözlər belə işlədilir;

-sözlər mənalarına görə düzgün istifadə edilmir;

-cümlədə söz sırası və sözlərin düzgün əlaqələndirilməsinə əməl olunmur, təzə dil bilən əcnəbilərin nitqinə bənzəyir;

-durđu işarələri nəinki düzgün istifadə edilmir, ümumiyyətlə, istifadədən düşür və s.

Sosial məkanlardakı bu qədər sərbəstlik dilimizə ağır zərbələr vurur. Biz düşünürük ki, bu problem Azərbaycan dilini lazımi səviyyədə bilməyən, dil məsələsində naşı, ədəbi dil normalarına bələd olmayanların problemləridir. Olan isə, dilimizə olur. Naşı, savadsız insanlar dilimizi korlayır. Digər savadsızlar da, belə başa düşür ki, sosial məkanda və ya saytda hansısa söz və ya cümlə bu formada yazılıbsa, deməli, düzgünü budur. Sosial şəbəkələri və ya şəxsi profilləri, statusları bir o qədər də ciddiyyə almamaq lazımdır.

Sosial şəbəkələrin imkanları genişdir. Onun auditoriyası da genişdir. Lakin orada yazılan yazılara diqqət göstərmək mütləqdır. Gərək insanların özləri də iradlarını bildirsinslər. Bu zaman problemin qarşısını qismən almaq olar.

Dil normalarına riayət olunmaması çoxvariantlılığa gətirib çıxarır. Bu isə elmi qrammatikaya ziddir və dilin ədəbi normalarının pozulması hesab olunur. Bunlar dil üçün təhlükəli şərait yarada bilər. Sözlərin

təhrif edilməsini, səhv yazılışını dilə qarşı təxribat hesab etmək olar. Çünki normalara riayət olunmadıqca və vaxt keçdikcə insanlar səhv yazılışa vərdiş edəcəklər. Buna qarşı mübarizə aparmaq mütləqdir. Amma sosial şəbəkələrdə nəzarət etmək çox çətinidir.

Sosial şəbəkələrdə xüsusi mövqelər daha çox olur. Orada ümumxalq mövqeyi çox zəifdir. Ayrı-ayrı şəxslərin fikirləri ifadə edilir. Orada yol verilən nöqsanlara qarşı mübarizə aparmaq çətinidir, amma lazımdır. Ziyalılar, dili sevənlər elə sosial şəbəkənin özündə iradlarını bildirməlidirlər. Hətta Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə cümlə quruluşu varsa, bu da Azərbaycan dilinə zərbə vurur.

Sosial şəbəkələrdə əksəriyyət daha çox tələffüz qaydasında, sözləri daha qısa şəkildə yazmağa üstünlük verirlər. Şəkilçilərin, sözlərin, hərflərin düzgün yazılışında problemlər çox olur. Sosial şəbəkələrə yeni gələndə bu, mənim üçün dəhşətli bir hal idi. Hər hərfin, hər vergülün dərdini çəkirdim. Ancaq zamanla alışdım. Elə ən böyük təhdid də budur, yanlışları doğru kimi qəbul etmək. Nəticə olaraq yazdığımız kimi danışırıq. Dilimizə sosial şəbəkələrdən gələn varvarizmlər danışığımızda da özünü göstərir. Beləcə dil kirliliyi yaranır. Amma sosial şəbəkədə nöqsanlara qarşı mübarizə çətin məsələdir. Düzdür, sosial şəbəkələrdə də bu qüsurlar tənqid olunur, doğrusu göstərilir. Amma bu, yetərli deyil.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, bizim məqsədimiz dostlarımızı qınamaq deyil. Sadəcə həm özümüzün həm də ətrafdakıların danışığı və yazılarında dil qüsurlarını aşkarlamaqda məqsədimiz, yalnız Azərbaycan ədəbi dil normalalarının qorunmasına riayət etməyə borclu olmağımızı faktlarla sübut etməkdir. Dövlət dilimiz haqqında imzalanan Fərmanlar və Sərəncamların, Qanunlar və Qərarların tələblərinə tam şəkildə əməl etmək, ədəbi dilimizin saflığını və gözəlliyini qoruyaraq, müasir dünyaya yüksək səviyyədə təqdim etmək, müstəqil dövlətimizin daha da möhkəmlənməsinə, inkişafına, çiçəklənməsinə çalışmaq hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası dövlət dili” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: “Azərbaycan” qəzeti, 1 yanvar 2003.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Bakı: “Azərbaycan” qəzeti, 9 aprel 2013.
3. Nəsir Əhmədli. Mətbuat informasiya yaymaqla yanaşı, həm də “ana dili müəllimi” olmalıdır. Bakı: “İki sahil” qəzeti, 8 dekabr 2018.
4. Teleradio məkanında ədəbi dil normalarına riayət edilməsi ilə bağlı aparılan monitorinqlərin nəticələrinə dair konfrans. Bakı: “AZƏRTAC”, 15 avqust 2018.
5. Televiziya və radioda ədəbi dil normalarına riayət edilməsi üzrə monitorinqlərin nəticələrinə həsr edilmiş konfrans. KİVDF, s.3, Bakı: 5 dekabr 2018.

SƏİDƏ İMANOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ƏDƏBİ DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ BƏDİİ DİLİN ROLU

Belə bir deyim var ki, “Danış ki, səni görüm.” Dil insanın xarakterini müəyyənləşdirir. Əlbəttə ki, harda, necə, nə haqqında danışması ilə. Nizami deyirdi:

*Sözündə su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da.*

Dil təkcə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi deyil, dünyanı anlamaq və görmək üçün də bir vasitədir. Eyni zamanda, dil dövlətçiliyin əsas atributlarından biridir. Dil xalqın, millətin canıdır. Dili qorumaq vətəni qorumaq deməkdir. Ona görə də, ulu öndər Heydər Əliyev dil haqqındakı məsələləri hər zaman ön planda saxlamışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin uzun zaman formalaşma dövrü olmuşdur və bu zaman içərisində ədəbi dilin inkişafında, zənginləşməsində ən çox bədii dilin rolu var. Yusif Seyidov bildirir ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusən, bədii dilin inkişafında mütərəqqi Azərbaycan yazıçıları böyük rol oynamışlar. Onlar öz bədii əsərləri ilə bilavasitə dil yaradıcılığında, ədəbi-bədii dilimizin inkişafında, zənginləşməsində, bu dilin üslublarının formalaşmasında bilavasitə iştirak etdikləri kimi, elmi və publisistik əsərlərində, bəzən hətta bədii əsərlərində dilə aid qiymətli mülahizələri ilə də Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına kömək göstərmişlər. Bizim görkəmli şair və ədiblərimizin irsi hər iki cəhətdən öz mahiyyətini saxlayır və hər iki cəhətdən müasir oxucunu maraqlandırır” (1).

Məlumdur ki, ədəbi dilin poetik imkanları, normaları, üslubi çalarları daha çox bədii dildə söz ustalarının kamillik əsərlərində öz əksini tapır. Bədii əsərlərin oxunub öyrənilməsinin nitqin inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti var. Əsərlər hər zaman oxucularda sözün bədii imkanlarını başa düşmək, onları yerli-yerində işlətmək bacarığını inkişaf etdirir. Məhz buna görə də, əsərlərin oxunub öyrənilməsi insanlarda öz fikirlərini, hisslərini daha tutarlı ifadə etmək imkanı yaradır. Ulu öndərimiz deyib: “...Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm. Bu gün sizə deyə bilərəm ki, şəxsən mənim bir insan kimi formalaşmağım, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur” (2).

Çağdaş dövrümüzdə şagirdlərdə bədii əsərlərə maraq yaratmaq və bu sahədə onların bacarıq və vərdişlərini diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Çünki hər hansı bir ədəbiyyat nümunəsini oxuyan oxucu ədəbi dilin xüsusiyyətlərini, dil imkanlarını əyani şəkildə görür. Və bu da oxucuda nitqin inkişafına, sərbəst, düzgün cümlə qurmağa, nitqin axıcılığına gətirib çıxarır. Sözün bədii gücündən istifadə olunarsa, o zaman söz daha cazibədar və təsirli olur. Hər hansı bir əsəri oxuyarkən orada vulqarizm, varvarizm, dialekt, arxaik sözlər, neologizm, məsəllər, atalar sözlərinə, terminlərə, köhnəlmiş sözlərə, omonimlərə rast gəlinir. Oxucu həmin sözlərin mənasını axtarıb tapır və həmin sözün nitqdə düzgün işlətmək bacarığına yiyələnir. Sözlərin məntiqi vurğusunu, hiss-həyəcanını düzgün və yerində ifadə edə bilir.

Söz dilin əsas vahididir. Fikrin ifadəsinə söz xidmət edir. Ünsiyyət bunların köməyi ilə yaranır. Xalq arasında dillə bağlı bir çox maraqlı deyimlər var: “*Dil insanın özüdür*”, “*Dili ilə ilanı yuvasından çıxarar*” və s. Yazıçılarımız dili həmişə düşüncə, mənəviyyatla sıx bağlı olduğunu söyləmişlər. Ana dilimizin ən böyük söz sərraflarından olan Məhəmməd Füzuli deyirdi:

*Can sözdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər, özgədir can.*

Bütün dövrlərdə söz insanın ən iti silahı olub. Həzrət Əlinin dediyi kimi, “Hər kəs öz dilinin altında gizlənilir”. Danışmayınca onun kimliyini bilmək olmur.

XII əsrin böyük şairlərindən olan Nizami Gəncəvi poemalarında sözün qüdrətindən bəhs edib. O, dilin, bədii sözün bəşəriyyətin inkişafındakı misilsiz rolundan söz açaraq deyib:

*Kim ki, sözə verdi sığal, sahmanı,
Sözlə bişirdi çiy olan insanı.*

Fərqi yoxdur, istər şirin olsun, istər kobud olsun, yerində işlədilən söz hər şeydən güclü olur. İqbal Nəhmətin dediyi kimi:

*Sözü öldürməyə haqqınız yoxdur,
Öldüsə, sizi də öldürə bilər.
Sözün gör nə boyda hikməti vardır,
Ağlayan adamı güldürə bilər.*

Hüseyn Bağiroğlu sözün bədii gücündən istifadə edərək şeirlərində fikrin daha təsirli ifadəsini vermişdir.

*Həvəsini yoxdu öz gələri ötməyə,
Mən yenə özümü qabaqlayıram.
Fanidə fanidən fani olsam da,
Əbədi olanı soraqlayıram.
Nə yaxşı göydədi hələ göy üzü,
Nə yaxşı udmayıb gecə gündüzü.
Səhərtək açılır qəlbimin gözü,
Nəfəsinin gözünü torpaqlayıram.*

Son zamanlar dildə bəzi xətalara rast gəlirik. Heydər Əliyev ayrı-ayrı yazıçılarının dilinə yüksək qiymət verməklə yanaşı, onların dilindəki nöqsanları da göstərir. Respublika rəhbəri Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində demişdir: “Yazıçı dilin, nitq mədəniyyətinin ədəbi normasının qanunvericisi olmalıdır. Təəssüf, elə yazıçılar var ki, bu tələblər səviyyəsində dura bilmirlər. Üstəlik ayrı-ayrı yazıçılar təkcə danışdıqlarında yox, həm də əsərlərində dil xətalalarına yol verirlər” (2).

Dil xətalalarına təkcə yazıçılarının nitqində yox, bugün televiziyalarda, radiolarda da rast gəlirik. Seyran Səxavət deyir: “Cümlə qurmaq dövlət qurmaq qədər çətindir, amma bugün ölkəmizdə fəaliyyət göstərən televiziya və radio qurumlarının “qayğısı və diqqəti” sayəsində Azərbaycan dili elə bir vəziyyətə gəlib çatıb ki, bu dildə ara vermədən iki saat danışsən və heçnə deməyə bilərsən - bu əsl dəhşətdir: Danışsən-danışsən və heçnə demirsən – söz yığılı. İkinci Dünya müharibəsində konslagerlərdə insanlar üzərində aparılan amansız təcrübələri xatırlamalı oldum. Yumşaq desək, televiziya kanalları Azərbaycan dilinin varlığında görülməmiş “cərrahiyyə əməliyyatları” aparmaqla onu zəiflədir, nəticədə dilin “astması” diaqnozu ilə üz bəz qalırıq” (3).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” kitabı. 4-cü cild, XX əsr.
2. Seyran Səxavət “Cümlə qurmaq dövlət qurmaq qədər çətindir”. “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 fevral 2023. № 5, s.16-17.

MÜNDƏRİCAT

1. ƏBÜLFƏZ QULİYEV. Professor Yusif Seyidovun elmi irsində yazıçı və dil məsələləri.....	4
2. SƏDAQƏT HƏSƏNOVA. Azərbaycan bədii dilinin özəllikləri.....	8
3. ARİF AĞALAROV. İsim düzəldən qeyri-məhsuldar milli şəkilçilər.....	13
4. NURLANA ƏLİYEVA. Naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələləri.....	16
5. ELBRUS VƏLİYEV. Qazi Bürhanəddinin əsərlərində söz yaradıcılığı.....	22
6. NURAY ƏLİYEVA. Naxçıvan dialekt və şivələrində sifətlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	26
7. QALİBƏ HACIYEVA. Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvinin tarixi leksikoqrafik əsəri “səngilax” haqqında.....	30
8. ARZU ABBASOVA. Qədim Türk qaynaqlarındakı Naxçıvan toponimlərinin erməniləşdirilmiş formaları haqqında.....	33
9. QALİBƏ HACIYEVA, RUXSARƏ İBRAHİMOVA. Lüğətlərin quruluşu və tərtibi prinsipləri.....	36
10. QƏNİRƏ ƏSGƏROVA. Bədii üslubda sual cümlələrinin poetik keyfiyyəti.....	38
11. ARİFƏ ZEYNALOVA. Əlifbamız, Ana dilimiz milli kimliyimizdir.....	41
12. MEHRİBAN ƏSƏDULLASOY (QULİYEVA). XX əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında romantik üslubun bədii dil estetikası.....	47
13. NİCAT YAQUBOV. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində və saflaşdırılmasında M.P.Vaqif poeziyasının rolu.....	50
14. RAMİZ QASIMOV. Şairə Mahirə Nağıqızının bədii söz ustalığı: üslubi poetik fiqurlar və məcazlar.....	54
15. FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA. Aşıq poeziyasının onomastik xüsusiyyətləri.....	60
16. AYGÜN ORUCOVA. Cəlil Məmmədquluzadə şeirlərinin dil xüsusiyyətləri.....	65
17. GÜNAY ŞİRƏLİYEVA. Omonimlərin üslubi imkanları.....	69
18. AĞCA HÜSEYNOVA. Hüseyn Cavidin əsərlərində onomastik vahidlər.....	72
19. AYNUR ABBASOVA. Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” tarixi romanında dialekt və şivələrin üslub xüsusiyyətləri.....	74
20. AZADƏ ƏZİZZADƏ. Keçən əsrin sonlarında alınmaların işlənmə arealı.....	79
21. BƏHRAM MƏMMƏDOV. Təlim prosesində şagirdlərin idrak fəallığının təmin edilməsində sualların rolu.....	81
22. ƏLƏDDİN EYVAZOV. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında səslərin yerdəyişməsi (metateza) fonetik hadisəsi.....	87
23. RÖYA ƏLİYEVA. Sözüün əsas dil vahidi kimi müəyyənləşdirilməsi problemi və müasir dilçilik elmində söz yaradıcılığı.....	90
24. ELNURƏ HÜSEYNOVA. Azərbaycan, türk və ingilis dillərində sifət əmələ gətirən şəkilçilərin ortaq və fərqli xüsusiyyətləri.....	93
25. FATİMƏ HƏSƏNOVA. “Şərqi-Rus” qəzetində dil məsələləri.....	97

26. **GÜLARƏ BABAYEVA.** Nitq prosesində vasitəli və vasitəsiz nitqdən istifadə imkanları.....99
27. **GÜLŞƏN QƏRİBOVA.** Nizami Xudiyevin tədqiqatlarında ekran və dil (nitq) problemləri.....101
28. **GÜNAY ƏLƏKBƏROVA.** Frazoloji vahidlərin işlədilməsində M.T.Sidqi modelləri.....105
29. **PÜSTƏ ƏHMƏDOVA.** İmadəddin Nəsimiyə həsr olunan şeirlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələri.....112
30. **XURAMAN HACIZADƏ.** Azərbaycan dilinin fonologiyasının aktual problemləri.....116
31. **QUMRAL SƏFƏROVA.** Çağdaş dövrdə dilimizə gələn alınmaların semantik xüsusiyyətləri.....121
32. **RASİMƏ BABAYEVA.** Akif İmanlının həyat və yaradıcılıq yolu.....124
33. **SƏADƏT ƏLİYEVA.** Kütləvi informasiya vasitələrində (radio, televiziya) dil-üslub imkanları və yolverilən xətlər.....126
34. **SƏKİNƏ MƏMMƏDZADƏ.** Nitqdə efvemizmlərin istifadə imkanları.....133
35. **NƏZİFƏ SADIQOVA.** Kiv dilində dil normalarının pozulması məsələləri.....136
36. **SƏİDƏ İMANOVA.** Ədəbi dilin zənginləşməsində bədii dilin rolu.....139

Nəşriyyat direktoru:	Əli Həşimov
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Qrafik dizayner:	Sahilə Abbasova
Redaktor:	Münəvvər Ələkbərova
Redaktor:	Zəhra Rəhimova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə
Aparıcı korrektor:	Zərri Məmmədova
Texniki korrektor	Nərgiz Həsənova

Yığılmağa verilib: 06.10.2023

Çapa imzalanıb: 13.10.2023

Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 8.93 ç/v

Sifariş № 105, sayı 100 nüsxə

REDAKSİYANIN ÜNVANI: *7012, Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
Universitet nəşriyyatı*

TELEFON: *(00994 036) 545-45-59*

(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*